

Юридичні науки

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

**МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ**

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ**

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

**SCIENTIFIC WORKS
OF INTERREGIONAL ACADEMY
OF PERSONNEL MANAGEMENT**

LEGAL SCIENCES

Випуск 2 (62), 2022

Видавничий дім
“Гельветика”
2022

Редакційна колегія

Кислий А. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом (**головний редактор**)

Берзін П. С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Інституту права, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Богатирьов І. Г., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Вакулік О. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та судової медицини, Національна академія внутрішніх справ

Головко Л. О., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Гордієнко С. Г., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Доценко О. С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Національна академія внутрішніх справ

Заросило В. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Калиновський Б. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та прав людини, Національна академія внутрішніх справ

Кисленко Д. П., кандидат юридичних наук, д.пед.н., доцент, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Козаченко О. І., доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Козін С. М., доктор юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Колб О. Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ладиченко В. В., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Лисенко С. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Макеєва О. М., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний авіаційний університет

Мердова О. М., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2, Донецький державний університет внутрішніх справ

Муравйов К. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом

Омаров Азат Енвер огли, доктор державного управління, доцент, професор кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Піддубний О. Ю., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного та господарського права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Сервєцький І. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права ім. Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Стрельбицька Л. М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія Служби Безпеки України

Стрельбицький М. П., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-організаційного центру, Національна академія Служби Безпеки України

Стрелюк Я. В., доктор юридичних наук, прокурор, Офіс Генерального прокурора України

Чусько В. І., кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права Навчально-наукового інституту права імені Князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом

Шульга Є. В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Яра О. С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та фінансового права, декан юридичного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Agnieszka Szpak, dr hab., Professor, Department of International Security, Institute of Security Studies, Toruń, Poland

Dariusz Skalski, dr hab., Professor, Gdansk University of Physical Education and Sport, Gdańsk, Poland

Łukasz Moniuszko, Doktor habilitowany, Profesor, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy (Bydgoszcz, Rzeczpospolita Polska)

Затверджено Вченою радою

Міжрегіональної Академії управління персоналом 26.10.2022 (протокол № 8)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 24777-14717P,

видане Міністерством юстиції України 21.04.2021 р.

Відповідно до Наказу МОН України № 320 від 07 квітня 2022 року (додаток 2) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б). Спеціальності: 081 – Право; 262 – Правоохоронна діяльність;

293 – Міжнародне право.

Видання індексується Google Scholar

DOI: 10.32689/2522-4603

Наукові праці МАУП. Юридичні науки. 2022. Вип. 2 (62). Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2022. 112 с.

Публікуються статті науковців, які досліджують актуальні проблеми розвитку права. Для науковців, викладачів, студентів та всіх, кого цікавить розвиток юридичної науки в Україні.

ISSN 2786-5134 (Print)

ISSN 2786-5142 (Online)

© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2022

ЗМІСТ

Людмила БІЛЕЦЬКА

УМОВИ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ
(НА ПРИКЛАДІ СФЕРИ СТРАХУВАННЯ)..... 5

Сергій ГРИЦАЙ

ПОРЯДОК ОТРИМАННЯ ДОЗВОЛУ НА НАДАННЯ ПОСЛУГ, ПОВ'ЯЗАНИХ
З ВІРТУАЛЬНИМИ АКТИВАМИ В УКРАЇНІ..... 11

Аліса ГРІНЧУК

ПРИНЦИП РІЗНОМАНІТНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ..... 18

Петро ГУЙВАН

ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА НА ПОЗОВ..... 22

Олександр КАПЛЯ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯНИНА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 29

Ганна КУРТАКОВА

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОФСПЛОК У ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ
СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ 34

О. В. ПОЛЯКОВ

АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ АСПЕКТІВ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ
ВІТЧИЗНЯНОГО НОТАРІАТУ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ..... 44

Іван СЕРВЕЦЬКИЙ

СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ 48

Іван СИВОДЄД

РОЗСЛІДУВАННЯ ГЕНОЦИДУ ТА ЕКОЦИДУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ..... 59

Євген СКУЛИШ

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ
В МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ..... 65

Аліна ЧУКАЄВА, Вячеслав КРИКУН

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ
ОХОРОНИ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ..... 71

Владислав АНДРЕЙЦЕВ

ОБ'ЄКТИ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ – МАЙНОВО-ПРАВОВА ОСНОВА
РИЗИКОВОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ : ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД..... 80

Олександр БОНДАРЕНКО

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ..... 86

Ольга МИХАЙЛОВА

ПЕРСПЕКТИВИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ УРБИЦИДУ
В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ..... 92

Валентина ОРЛЕНКО

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
ТА ЇХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ..... 99

Микола РУДИК

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГРАМУВАННЯ
В СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ
АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ..... 105

CONTENTS

Lyudmila BILETSKA

CONDITIONS OF LEGITIMIZATION OF THE COURT PRECEDENT MECHANISM
(ON THE EXAMPLE OF THE INSURANCE SECTOR).....5

Serhii HRYTSAI

THE PROCEDURE FOR OBTAINING A PERMIT IN UKRAINE
TO PROVIDE SERVICES WITH VIRTUAL ASSETS.....11

Alisa GRINCHUK

THE PRINCIPLE OF DIVERSITY OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY
OF MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE.....18

Petro GUYVAN

TEMPORAL CHARACTERISTICS OF THE PROPERTY RIGHT TO SUIT.....22

Oleksandr KAPLYA

ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE CITIZEN
UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL: LEGAL ASPECT.....29

Hanna KURTAKOVA

THE LEGAL STATUS OF TRADE UNIONS IN THE FORMATION
OF THE SYSTEM OF SOCIAL PARTNERSHIP IN UKRAINE.....34

O. V. POLIAKOV

ANALYSIS OF HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT
AND FORMATION OF THE DOMESTIC NOTARY IN SCIENTIFIC RESEARCH.....44

Ivan SERVETSKYI

THE CONCEPT OF TREASON AND ITS SOCIAL DANGER.....48

Ivan SYVODYED

INVESTIGATION OF GENOCIDE AND ECOCIDE IN WARTIME CONDITIONS.....59

Yevhen SKULYSH

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF HUMANITARIAN SECURITY
IN THE INTERNATIONAL LEGAL DISCOURSE.....65

Alina CHUKAYEVA, Viacheslav KRYKUN

FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND ESTABLISHMENT
OF THE INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF RIGHTS
TO INDUSTRIAL PROPERTY OBJECTS.....71

Vladyslav ANDREITSEV

OBJECTS OF INCREASED DANGER – PROPERTY AND LEGAL BASIS
OF RISK ECONOMIC ACTIVITIES: CONCEPT AND COMPOSITION.....80

Oleksandr BONDARENKO

PRINCIPLES OF ENSURING CIRCULATION OF VIRTUAL ASSETS.....86

Olga MYKHAILOVA

PROSPECTS FOR QUALIFYING THE CRIME OF URBICIDE IN INTERNATIONAL
HUMANITARIAN LAW.....92

Valentyna ORLENKO

MODERN UNDERSTANDING OF HUMAN RIGHTS
AND FREEDOMS AND THEIR INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS.....99

Mykola RUDYK

CRIMINOLOGY FORECASTING, PLANNING AND PROGRAMMING
IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC SAFETY AND OPERATION OF ROAD TRANSPORT.....105

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.1>**Людмила БІЛЕЦЬКА**

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри господарського та трудового права Інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом, вул. Фроментівська, 2, Київ, Україна, 03039

Lyudmila BILETSKA

Candidate of Legal Sciences,
Doctoral Student at the Department of Economic and Labor Law of the Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management, 2, Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

**УМОВИ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ
(НА ПРИКЛАДІ СФЕРИ СТРАХУВАННЯ)****CONDITIONS OF LEGITIMIZATION OF THE COURT PRECEDENT
MECHANISM (ON THE EXAMPLE OF THE INSURANCE SECTOR)**

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що наразі в Україні склалися достатні передумови для легітимізації судового прецеденту. Щодо об'єктивних передумов, то від цього залежатиме і успішність судової реформи, і якість судочинства в країні, відповідність його європейським вимогам. А це і визнання Заходом результативності судового реформування, і вступ до ЄС, і інвестиції, і довіра громадян судовій гілці влади. Судовий прецедент не визнаний в Україні як джерело права. Водночас на практиці під час вирішення того чи іншого спору рішення вищих спеціалізованих судів беруться до уваги судами першої та другої інстанції. Саме тому питання щодо остаточної легітимізації судового прецеденту в рамках правової системи України є актуальними і заслуговують на розгляд та обговорення. У судовій практиці, особливо в Рішеннях Верховного Суду, у мотивувальній їх частині, нерідко зустрічаються такі притаманні європейським судам принципи правозастосування як заборона суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) або естопель (*equitable estoppel*); прояву найвищої добросовісності (*uberrima fides*); тлумачення слів договору проти того, хто їх написав (*contra proferentem*); заборони вчинення фраздаторних правочинів (*fraus creditorum*); реальності господарських операцій; належної правової процедури (*fair procedure*); зняття/підняття корпоративної вуалі (*piercing/lifting the corporate veil*); заборони використання «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*), безумовної повноти дії ліквідатора, презумпція добросовісності поведінки керівника юридичної особи тощо.

Ці доктринальні ідеї відправлення судочинства відсутні у законі, але аналітично «виведені» Верховним Судом із фактичних обставин справ, у яких вони застосовані або імплементовані із судових рішень англосаксонської системи права, Європейський суд з прав людини.

З метою легітимізації механізму судового прецеденту у вітчизняне законодавство доцільно створити перелік судових прецедентів у аналогічних справах, запровадити певну судову звітність про використані прецеденти та їх опублікування, у процесуальних кодексах доцільно передбачити правила доказування наявності/відсутності судових прецедентів, а також з метою єдності судової практики передбачити незастосування судового прецеденту у разі, коли він підлягає застосуванню – як підставу для скасування судового рішення.

Ключові слова: судовий прецедент, легітимізація судового прецеденту, судова реформа, європейські стандарти, джерело права, правова система України, судова практика.

The relevance of the study is due to the fact that currently in Ukraine sufficient prerequisites have been created for the legitimization of court precedent. As for the objective prerequisites, the success of the judicial reform, the quality of the judiciary in the country, and its compliance with European requirements will depend on this. And this is the recognition by the West of the effectiveness of judicial reform, and accession to the EU, and investments, and citizens' trust in the judicial branch of government. Judicial precedent is not recognized as a source of law in Ukraine. At the same time, in practice, during the resolution of this or that dispute, the decisions of the higher specialized courts are taken into account by the courts of the first and second instance. That is why questions regarding the final legitimization of court precedent within the framework of the legal system of Ukraine are relevant and deserve consideration and discussion. In judicial practice, especially in the Decisions of the Supreme Court, in their motivational part, such principles of law enforcement as are characteristic of European courts are often encountered, such as the prohibition of contradictory behavior (*venire contra factum proprium*) or estoppel (*equitable estoppel*); manifestation of the highest good faith (*uberrima fides*); interpretation of the words of the contract against the person who wrote them (*contra proferentem*); prohibitions on committing fraudulent acts (*fraus creditorum*); realities of business transactions; due legal procedure (*fair procedure*); piercing/lifting the corporate veil; prohibition of the use of "fruit of the poisonous tree", unconditional completeness of liquidator's actions, presumption of good faith behavior of the head of a legal entity, etc.

These doctrinal ideas of sending judicial proceedings are not in the law, but analytically "derived" by the Supreme Court from the actual circumstances of the cases in which they are applied or implemented from the judicial decisions of the Anglo-Saxon legal system, the European Court of Human Rights.

In order to legitimize the mechanism of judicial precedent in domestic legislation, it is advisable to create a list of judicial precedents in similar cases, to introduce certain judicial reporting on the used precedents and their publication, in the procedural codes it is advisable to provide for the rules of proving the presence/absence of judicial precedents, as well as for the purpose of unity of judicial practice to provide non-application of judicial precedent in the case when it is subject to application – as a basis for annulment of a court decision.

Key words: court precedent, legitimization of court precedent, judicial reform, European standards, source of law, legal system of Ukraine, judicial practice.

Вступ. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що наразі в Україні склалися достатні передумови для легітимізації судового прецеденту. Щодо об'єктивних передумов, то від цього залежатиме і успішність судової реформи, і якість судочинства в країні, відповідність його європейським вимогам. А це і визнання Заходом результативності судового реформування, і вступ до ЄС, і інвестиції, і довіра громадян судовій гілці влади. Судовий прецедент не визнаний в Україні як джерело права. Водночас на практиці під час вирішення того чи іншого спору рішення вищих спеціалізованих судів беруться до уваги судами першої та другої інстанції. Саме тому питання щодо остаточної легітимізації судового прецеденту в рамках правової системи України є актуальними і заслуговують на розгляд та обговорення.

Питанням ролі судового прецеденту як джерела права, ролі Європейської конвенції про захист прав людини, практики Європейського суду з прав людини в запровадженні судового прецеденту, європейських стандартів у галузі прав людини в судову практику присвячено роботи Т. Стоянової [1], В. Комарова [2], Б. Дрогозюка [3], Т. Фулея [4], Л. Вильдхабера [5], В. Паліюка [6], Б. Карнауха [7], S. Lindquest [8], E. Maltz [9], F. Schauer [10] та інших дослідників.

Метою цієї статті є визначення ролі судового прецеденту в судовій практиці України та визначення умов його легітимізації.

Виклад основного тексту. Термін «прецедент» (перекладається з лат. як попередній) вживається у багатьох значеннях, однак всі види прецедентів призначені для слідування їм при прийнятті судових рішень. Цей термін використовується при винесенні судами рішень в країнах «загального права», в англо-саксонській правовій сім'ї. Судовий прецедент застосовується і в у романо-германській правовій сім'ї (країнах «континентального права»). Цей термін використовується також і для позначення висновків судів з правових позицій: суди, в деяких випадках, можуть надавати такі висновки, не розглядаючи конкретної справи і, навіть, за її відсутності взагалі.

У той час, коли тривають наукові опрацювання судового прецеденту як джерела права [1; 21], [2; 64] у правовій системі України, суди вже активно його використовують.

Наразі у судовій практиці, особливо в Рішеннях Верховного Суду, у мотивувальній їх частині, часто зустрічаємо наступні принципи правозастосування: заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) або естопель (*equitable estoppel*); прояву найвищої добросовісності (*uberrima fides*); тлумачення слів договору проти того, хто їх написав (*contra proferentem*); заборони вчинення фраздаторних правочинів (*fraus creditorum*); реальності господарських операцій; належної правової процедури (*fair procedure*); зняття/підняття корпоративної вуалі (*piercing/lifting the corporate veil*); заборони використання «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*), безумовної повноти дій ліквідатора, презумпція добросовісності поведінки керівника юридичної особи тощо.

Звертає на себе увагу та обставина, що ці доктринальні, так би мовити, ідеї відсутні у законі, але аналітично «виведені» Верховним Судом із фактичних обставин справ, у яких вони застосовані або імплементовані із судових рішень англо-саксонської системи права, Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), що є доброю новиною для прихильників судового прецеденту. Коротка характеристика кожного із принципів самого по собі без контекстного застосування дозволяє усвідомити універсальний характер принципів, що застосовуються. Так, заборона суперечливої поведінки спрямована на захист слабшої, але добросовісної сторони. Естопель застосовується у двох різновидах. До першого виду належить *estoppel by res judicata* (*collateral estoppel*), який фактично покликаний не допускати повторного та безпідставного розгляду справи. Він відомий національній судовій системі здебільшого через практику ЄСПЛ, яким було сформульовано принцип *res judicata*. До другого різновиду естопелі належить *laches* (позовна давність), що застосовується, коли позивач цілеспрямовано, навмисно затримує чи перешкоджає ухваленню юридичних заходів, щоб завдати шкоди відповідачу. Виокремлюється також спеціальний різновид естопелі – *estoppel by deed*, коли йдеться про те, що особа, яка надала *deed* (документ, що засвідчує певну дію (згоду)), втрачає право у подальшому оспорювати обставини, що містяться в такому документі.

Прояв найвищої добросовісності – правова доктрина, яка застосовується у сфері страхування. Ця доктрина підважує іншу доктрину договірної права *caveat emptor, quia ignorare non debuit quod jus alienum emit* (Нехай покупець остерігається, бо він не повинен ігнорувати природу власності, яку він купує в іншій стороні). У судових рішеннях Верховного Суду ці принципи застосовуються щодо підвищеного стандарту доказування у правовідносинах з юридичними особами, які мають проявити посилену обачність порівняно з фізичними особами. стосовно ж договорів страхування йдеться про убезпечення застрахованої особи від недобросовісності страховика, особливо коли страховик не повідомляє застрахованого про окремі факти чи деталі договору, які при настанні страхового випадку унеможливають виплату страхових сум.

Тлумачення слів договору проти того, хто їх написав – двозначність тлумачиться проти інтересів стипулятора.

Заборона вчинення фраздаторних правочинів розуміється як вчинення боржником правочинів, спрямованих на зменшення його майна з метою приховати таке майно від звернення стягнення кредиторів. Вперше почала застосовуватися у цивільних справах щодо спорів про невиконання судових рішень в контексті недобросовісних боржників, які прагнули «вивести» своє майно з метою уникнути стягнення на нього. Наразі широко застосовується у банкрутстві, де має свою загальну (ст. 3, 13 ЦК України) і спеціальну (ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства) конструкції і стосується випадків вчинення майбутнім банкрутом недобросовісних угод незадовго до банкрутства з метою завдання шкоди кредиторам. Дискусійним у науковій літературі є питання щодо належності до фраздаторних фіктивних правочинів.

Реальність господарських операцій – ця доктрина застосовується у податкових спорах, де певні дії сторонами були вчинені *de jure*, проте *de facto* не відбулися. Оскільки фактично йдеться про недопущення фіктивності господарських операцій, то наслідки для податкового обліку створює лише фактичний рух активів, а не рух, задекларований на папері.

Належна правова процедура врівноважує владний вплив держави і захищає фізичну особу від нього. Найльш близько відповідає конституційному пинципу про те, що органи влади мають діяти у спосіб, передбачений законом.

Підняття корпоративної вуалі – зтосовується у корпортивних спорах: у виключних випадках правило, за яким «акціонери не

несуть відповідальності за зобов'язаннями товариства», не є абсолютним і може бути подоланим. Ця доктрина зазвичай застосовується або на користь третіх осіб, які вимагають від учасника відшкодувати збитки за неправомірні дії юридичної особи, або на користь учасника, який прагне захистити права та інтереси юридичної особи

Застосування доктрини підняття корпоративної вуалі у практиці ЄСПЛ викладено в його рішеннях, зокрема, у справах «*Agrotexim and others v. Greece*», «*Camberrow MM5 AD v. Bulgaria*» та «*G.J. v. Luxembourg*» та багатьох інших.

Заборона використання «плодів отруйного дерева застосовується у кримінальних справах ЄСПЛ. Вона зводиться до того, що судом не можуть визнаватися належними та братися до уваги докази, які були отримані незаконним шляхом, за деякими виключеннями, коли такі порушення не спричинили несправедливості судового розгляду.

Використання Верховним Судом цих та багатьох інших принципів права у конкретних справах дає підстави стверджувати про прецедентний характер нашої судової практики. Дійсно, для обґрунтування причин прийнятих рішень судді вживають правові доктрини, вітчизняні або іноземні, імплементуючи їх у вітчизняне судочинство у подібних справах. Таке правозастосування накопичується і потребує відповідної систематизації. Виникає також питання, що саме у таких рішеннях є власне судовим прецедентом (*ratio desidendi*), а що є *obiter dictum*, сказано поміж іншим.

Принагідно зауважимо, що прецедент – це не резолютивна частина судового рішення. Це правовий принцип, здобутий шляхом абстрагування фактів, який і вирішує справу.

У зарубіжній літературі для ілюстрування судового прецеденту широко використовуються декілька справ [3; 8]. Одна з них стосується випадку, коли господар залишив у машині собаку, яка розбила скло, і воно пошкодило пішохода, що проходив поруч. У цій справі суд сказав: «ні, це фантастичний збіг обставин, інцидент був непрогнозований, не можна покласти відповідальність на господаря». Однак якби один із суддів у цій справі сказав, так, у собаки був злий характер, поміж іншого, то у подібних «випадкових справах» адвокат міг би послатися на це як переконливий прецедент, але не обов'язковий.

Судовий прецедент і полягає в тому, що попередні судові рішення мають значення у справі, що нині вирішується. Безперечно, справа має бути подібною за своїми фактичними і юридичними обставинами.

Зокрема, в англійській справі Донохью проти Стівенсона [3; 14] суд вирішив, що виробник має опікуватися про споживача. Якщо продає продукт, який дійде до споживача без можливого втручання і де перевірка неможлива, виробник має запобігати діям або упущенням, які можна розумно передбачити, і які можуть спричинити шкоду. Хоча справа стосувалася випадку, коли у пиві був віднайдений равлик, цей прецедент був застосований у іншій справі- Грант проти Австралійської трикотажної фабрики [3; 16], у якій розглядалися претензії споживача, який використав білизну цієї фабрики, що спричинило йому дерматит, оскільки вироби містили велику кількість хімічних складових.

Стосовно вітчизняних судів, поміж інших згаданих нами на початку доктрин, Верховний Суд застосовує прецеденти у наступних справах.

Так, у справі № 910/11027/18 вживається презумпція належності дій посадової особи: вирішуючи питання відповідальності посадової особи перед юридичною особою, суд має виходити з презумпції, що така посадова особа: діяла в найкращих інтересах товариства; її рішення були незалежними та обґрунтованими; її фідуціарні обов'язки були виконані належним чином. Спростування позивачем відповідної презумпції за одним з критеріїв буде свідчити про неналежне виконання своїх фідуціарних обов'язків. У цьому разі вже відповідач зобов'язаний довести, що він діяв в інтересах товариства [4].

Презумпція стосовно переваги принципу справедливості над принципом процесуальної економії має місце у справі № 905/671/19. Суд зазначив, що застосування у справі, що переглядається, принципу процесуальної економії буде суперечити захисту слабкої сторони у відносинах (тобто створить для міноритарного акціонера надмірний тягар, на недопустимість чого вказувала у своїй постанові ВП ВС). Тобто у цій справі принцип справедливості превалює над принципом процесуальної економії. ВС неодноразово зазначав, що акціонер є слабкою стороною у відносинах, які виникають при реалізації процедури сквіз-аут. Відмова акціонеру у задоволенні вимог і вирішення спору по суті через обрання ним неправильного способу захисту була б надмірним формалізмом та штучним звуженням існуючих способів захисту порушеного права [5].

Прецедент «підняття корпоративної завіси» застосовано у справі 905/671/19 таким чином: у справі № 905/830/21 було встановлено, що компанія Barlenco Ltd відкрила офіс в Україні, не призначає представників для участі у судових процесах, просила направляти кореспон-

денцію за адресою на Кіпрі (див. постанову у від 29.04.2022 у справі № 905/830/21). Позивач також стверджує, що компанія Barlenco Ltd вже не є власником акцій ПрАТ "АКХЗ", а відчужила їх на користь компанії Metinvest B.V. Вказане дає суду достатні підстави вважати, що компанія Barlenco Ltd, яка набула незначний пакет акцій лише перед початком процедури сквіз-аут була використана в процедурі сквізауту мажоритарним акціонером компанією Metinvest B.V., яка володіла 94,600034% акцій як технічна юридична особа, що є достатньою підставою для застосування доктрини "підняття корпоративної завіси". Підняття корпоративної завіси щодо емітента та акціонерів разом з їх афілійованими особами та особами, які діяли спільно відповідно до укладеної угоди (підхід до них як до єдиної особи, нехтування самотійною правосуб'єктністю), дозволить суду запобігти можливим зловживанням правом щодо міноритарних акціонерів, захистити їх як слабку сторону у відносинах з емітентом та мажоритарним акціонером [6].

Прецеденти Верховного Суду, як правило, короткі, чіткі, лаконічні, цілком придатні для використання. Разом з безумовними перевагами судового прецеденту, до яких слід віднести також послідовність, системність, прогнозованість судових рішень, справедливість і рівність перед законом для громадян, він має і деякі недоліки. На наш погляд, насамперед, це його складність, проблемність схожості і тотожності правовідносин і фактів, щодо яких він застосовується. Дійсно, прикладів судової практики дуже багато і складно віднайти саме подібну справу.

Все ж є підстави вважати, що корисність цього процесуального інституту переважає над його недосконалістю, що спонукає до нових наукових пошуків.

А тому з метою легітимізації механізму судового прецеденту у вітчизняне законодавство доцільно створити перелік судових прецедентів у аналогічних справах, запровадити певну судову звітність про використанні прецеденти та їх опублікування, у процесуальних кодексах доцільно передбачити правила доказування наявності/відсутності судових прецедентів, а також з метою єдності судової практики передбачити незастосування судового прецеденту у разі, коли він підлягає застосуванню як підставу для скасування судового рішення.

Висновки. У судовій практиці, особливо в Рішеннях Верховного Суду, у мотивувальній їх частині, нерідко зустрічаються такі притаманні європейським судам принципи правозастосування як заборона суперечливої

поведінки (*venire contra factum proprium*) або естопель (*equitable estoppel*); прояву найвищої добросовісності (*uberrima fides*); тлумачення слів договору проти того, хто їх написав (*contra proferentem*); заборони вчинення фраздаторних правочинів (*fraus creditorum*); реальності господарських операцій; належної правової процедури (*fair procedure*); зняття/підняття корпоративної вуалі (*piercing/lifting the corporate veil*); заборони використання «плодів отруйного дерева» (*fruit of the poisonous tree*), безумовної повноти дій ліквідатора, презумпція добросовісності поведінки керівника юридичної особи тощо.

Ці доктринальні ідеї відправлення судочинства відсутні у законі, але аналітично «виведені» Верховним Судом із фактичних

обставин справ, у яких вони застосовані або імплементовані із судових рішень англо-саксонської системи права, Європейський суд з прав людини.

З метою легітимізації механізму судового прецеденту у вітчизняне законодавство доцільно створити перелік судових прецедентів у аналогічних справах, запровадити певну судову звітність про використані прецеденти та їх опублікування, у процесуальних кодексах доцільно передбачити правила доказування наявності/відсутності судових прецедентів, а також з метою єдності судової практики передбачити незастосування судового прецеденту у разі, коли він підлягає застосуванню – як підставу для скасування судового рішення.

Література:

1. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. С. 55–58.
2. Комаров В. В. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і практика судочинства. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. С. 13–38.
3. Дрогозюк К. Б. Процесуально-правовий характер рішень Європейського суду з прав людини в доказуванні в цивільному процесі України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 2. С. 58–63.
4. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. 208 с.
5. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском Суде по правам человека. *Государство и право*. 2001. № 12. С. 5–17.
6. Паліюк В. П. Запровадження європейських стандартів у галузі прав людини в українську судову практику. *Юридичний журнал*. 2008. № 7. С. 73–81.
7. Карнаух Б. П. Поняття майна в контексті ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 205–214.
8. Lindquist S.A., Cross F. B. Empirically testing Dworkin's chain novel theory: studying the path of precedent. *N.Y.U. L. Rev.* 2005. V. 80. P. 1156–1206.
9. Maltz E. The Nature of Precedent. *N.C. L. Rev.* 1988. V. 66. P. 367–393.
10. Schauer F. Precedent. *Stan. L. Rev.* 1987. V. 39. P. 571–605.
11. Малишев Б. В. Методологічні аспекти дослідження прецедентної форми права (на прикладі Англії). *Держава і право*. 2001. Вип. № 14.
12. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2002.
13. Ratio decidendi and judicial precedent. URL: nji.gov.ng/wp-content/uploads/2020/03
14. Постанова КГС від 25.05.2021. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57169336>
15. Постанова КГС 15.06.22. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57169336>
16. Постанова КГС 15.06.22. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57169336>

References:

1. Stoianova T. (2017). Praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny yak dzherelo tsyvilnoho protsesualnoho prava Ukrainy [Practice of the European Court of Human Rights as a source of civil procedural law of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 55–58 [in Ukrainian].
2. Komarov V. V. (2008). Yevropeiska konventsia pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod i praktyka sudochynstva [The European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and Judicial Practice]. Problemy teorii ta praktyky tsyvilnoho sudochynstva / za zah. red. V. V. Komarova. Kharkiv : Kharkiv yurydychnyi, 2008. S. 13–38 [in Ukrainian].
3. Drohoziuk K. B. (2016). Protsesualno-pravovyi kharakter rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny v dokazuvanni v tsyvilnomu protsesi Ukrainy [Procedural-legal character of decisions of the European Court of Human Rights in evidence in the civil process of Ukraine]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii – Actual problems of domestic jurisprudence*, № 2, 58–63 [in Ukrainian].

4. Fulei T. (2015). Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny pry zdiisnenni pravosudiv : naukovo-metodychnyi posibnyk dlia suddiv [Application of the practice of the European Court of Human Rights in the administration of justice: a scientific and methodological guide for judges]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vyldkhaber L. (2001). Pretsedent v Evropeiskom Sude po pravam cheloveka [Precedent in the European Court of Human Rights]. *Hosudarstvo y pravo – State and law*, 12, 5–17 [in Ukrainian].
6. Paliuk V. P. (2008). Zaprovadzhennia yevropeiskyykh standartiv u haluzi prav liudyny v ukrainsku sudovu praktyku [Implementation of European standards in the field of human rights in Ukrainian judicial practice]. *Yurydychnyi zhurnal – Legal journal*, № 7, 73–81 [in Ukrainian].
7. Karnaukh B. P. (2016). Poniattia maina v konteksti st. 1 Protokolu № 1 do Yevropeiskoi konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [The concept of property in the context of Art. 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Problemy zakonnosti – Problems of legality*, № 132, 205–214 [in Ukrainian].
8. Lindquist S.A., Cross F. B. (2005). Empirically testing Dworkin's chain novel theory: studying the path of precedent. *N.Y.U. L. Rev.* 2005. V. 80. P. 1156–1206 [in English].
9. Maltz E. The Nature of Precedent. *N.C. L. Rev.* 1988. V. 66. P. 367–393 [in English].
10. Schauer F. Precedent. *Stan. L. Rev.* 1987. V. 39. P. 571–605 [in English].
11. Malyshev B. V. (2001). Metodolohichni aspekty doslidzhennia pretsedentnoi formy prava (na prykladi Anhlii) [Methodological aspects of the research of the precedent form of law (on the example of England)]. *Derzhava i pravo – State and law*, 14 [in Ukrainian].
12. Malyshev B. V. (2002). Sudovi pretsedent u pravovii systemi Anhlii (teoretyko-pravovi aspekt) : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk [Judicial precedent in the legal system of England (theoretical and legal aspect) : author's abstract. dis. ... cand. law of science]. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
13. Ratio decidendi and judicial precedent. URL: nji.gov.ng/wp-content/uploads/2020/03 [in English].
14. Postanova KHS vid 25.05.2021. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57169336> [in English].
15. Postanova KHS 15.06.22. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57169336> [in English].
16. Postanova KHS 15.06.22. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57169336> [in English].

УДК 342.951: 347.22: 34.096

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.2>**Сергій ГРИЦАЙ**

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту права та суспільних відносин, Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», вул. Львівська 23, м. Київ, Україна, 04071, phaizerton@i.ua

ORCID: 0000-0003-0051-6149**Serhii HRYTSAI**

PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Sectoral Law and General Legal Disciplines, The Institute of Law and Social Relations of the Open International University of Human Development "Ukraine", 23 Lvivska Street, Kyiv, Ukraine, 04071, phaizerton@i.ua

ORCID: 0000-0003-0051-6149**ПОРЯДОК ОТРИМАННЯ ДОЗВОЛУ НА НАДАННЯ ПОСЛУГ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ВІРТУАЛЬНИМИ АКТИВАМИ В УКРАЇНІ****THE PROCEDURE FOR OBTAINING A PERMIT IN UKRAINE
TO PROVIDE SERVICES WITH VIRTUAL ASSETS**

У статті проводиться дослідження порядку отримання дозволу на надання послуг пов'язаних з віртуальними активами в Україні. Розрахунки цифровими активами в Україні, сьогодні мають високий рівень ризику і здійснюються за межами будь-якої юрисдикції, що стримує їх поширення. Історично склалося, що кожному етапі економічного розвитку, наявна форма платіжних інструментів трансформувалася у відповідності з вимогами суспільства. Таким апогеєм сучасних перетворень, зумовлених технічним прогресом, стало виникнення цифрових активів, що передувало введенню електронних грошей. Такі цифрові фінансові активи мають поширене найменування у суспільстві, як «криптовалюта». Мета статті полягає у проведенні дослідження, що спрямоване на встановлення особливостей державного порядку отримання дозволу на надання послуг пов'язаних з віртуальними активами в Україні. За результатами дослідження встановлено, що отримання відповідного дозволу, у деяких випадках, і відносно окремих видів віртуальних активів, є не обов'язковим. Також ми можемо зазначити спірні питання, а саме щодо наявних вимогах до заявників, у п.4 ст.19 Закону 2074, відносно підтвердження коштів на формування статутного капіталу, на підставі офіційних документів або їх копій, засвідчених у встановленому порядку. Постають наступні питання, які не мають відповіді у Законі 2074: 1). як що суб'єкт господарювання юридична особа-нерезидент, що прямо дозволено у п.6 ст.9 Закону 2074, яка по законом держави заснування, взагалі не зобов'язаний мати статутний капітал, і відповідно вона не буде відповідати вимогам до заявників у п.4 ст.19 Закону 2074; 2). як що суб'єкт господарювання юридична особа-резидент, яка отримала дохід та сплатила відповідні податки, у період з 1991 по 2000 роки, – не зможе підтвердити їх належним чином, бо період зберігання архівних документів закінчився, а податкова база, щодо можливості підтвердження таких сплат до бюджету, відсутня; 3). як що суб'єкт господарювання юридична особа-нерезидент, отримала дохід, у період до 1991 року, – вона також не зможе підтвердити належним чином джерело таких доходів з тих же причин: бо період зберігання архівних документів закінчився, а податкова база, щодо можливості підтвердження таких сплат до бюджету, відсутня.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, біткоїн, стейблкоїн, токен, цифрова валюта, віртуальні валюта, електронні гроші, безготівкові гроші, грошові сурогати.

The article studies the procedure for obtaining permission to provide services related to virtual assets in Ukraine. Payments by digital assets in Ukraine today have a high level of risk and are carried out outside any jurisdiction that restrains their spread. Historically, every stage of economic development, the existing form of payment instruments has been transformed in accordance with the requirements of society. Such an apogee of modern transformations caused by technological progress was the emergence of digital assets, which preceded the introduction of electronic money. Such digital financial assets have a common name in society as "cryptocurrency". The purpose of the article is to conduct a study aimed at establishing the peculiarities of the state procedure for obtaining permission to provide services related to virtual assets in Ukraine. According to the results of the study, it was found that obtaining the appropriate permission, in some cases, and in relation to certain types of virtual assets, is not mandatory. We can also indicate controversial issues, namely regarding the existing requirements for applicants, in paragraph 4 of Article 19 of Law 2074, regarding the confirmation of funds for the formation of the authorized capital, on the basis of official documents or copies thereof, certified in accordance with the established procedure. The following unanswered questions arise in Law 2074: 1) how that a non-resident legal entity, which is expressly permitted in paragraph 6 of Article 9 of Law 2074, which by law of the state of establishment is not obliged to have the authorized capital at all, and accordingly it will not meet the requirements for applicants in paragraph 4 of Article 19 of the Law 2074; 2). how that a resident legal entity that received income and paid related taxes in the period

from 1991 to 2000 will not be able to confirm them properly, because the period of storage of archival documents has expired, and the tax base, regarding the possibility of confirming such payments to the budget, is absent; 3). how that a non-resident legal entity received income in the period up to 1991 – it will also not be able to properly confirm the source of such income for the same reasons: because the period of storage of archival documents has expired, and the tax base, regarding the possibility of confirming such payments to the budget, is absent.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, bitcoin, stablecoin, token, digital currency, virtual currency, electronic money, non-cash money, money surrogate.

Вступ (постановка проблеми). Розрахунки цифровими активами в Україні, сьогодні мають високий рівень ризику і здійснюються за межами будь-якої юрисдикції, що стримує їх поширення. Історично склалося, що кожному етапі економічного розвитку, наявна форма платіжних інструментів трансформувалася у відповідності з вимогами суспільства. Таким апогеєм сучасних перетворень, зумовлених технічним прогресом, стало виникнення цифрових активів, що передувало введенню електронних грошей. Такі цифрові фінансові активи мають поширене найменування у суспільстві, як «криптовалюта».

Огляд літератури та вихідні передумови. Верховна Рада України прийняла 17.02.2022 року Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX (надалі – Закон 2074) [5]. Який був 15.03.2022 року підписаний Президентом України, після врахованих змін, згідно його раніше поданих пропозицій [8]. Згідно п. 1 Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону 2074, сам закон набере чинності [4]: а) з дня набрання чинності закону України про внесення змін до Податкового кодексу України, щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами; б) впровадження Державного реєстру постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, про що додатково зазначено у п. 2 Розділу VI Прикінцеві та перехідні положення, як обмеження в можливості застосування санкцій передбачених статтею 23 Закону 2074. Для виконання приписів п.1 Розділу VI Закону 2074 та з метою введення його в дію [3], Верховна Рада України 13.03.2022 року зареєструвала законопроект № 7150 «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами» (надалі – Законопроект 7150) [7].

Мета статті (постановка завдання). Провести дослідження спрямоване на встановлення особливостей державного порядку отримання дозволу на надання послуг пов'язаних з віртуальними активами в Україні.

Виклад методики. При проведенні дослідження використовувалися: загальнонаукові методи дослідження – дедукція та індукція, синтез та аналіз, наукова абстракція, системний підхід; спеціально – юридичні методи

пізнання – формально правовий; правове прогнозування, ретроспективний та порівняльно правовий метод; методологічне обґрунтування сутності, природи та структури термінології, що є об'єктом дослідження.

Результати дослідження.

1. Ключові поняття Закону 2074, у контексті мети нашого дослідження:

– **оборот віртуальних активів** – усі правовідносини, які стосуються віртуальних активів, які виникають між учасниками ринку віртуальних активів, а також між ними та державою (п.п. 7 п. 1 ст. 1 Закону 2074);

– **оборот віртуального активу починається** з моменту його створення та здійснюється до моменту припинення обороту віртуального активу (п. 2 ст. 5 Закону 2074);

– **постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів**, – виключно суб'єкти господарювання – юридичні особи, які провадять в інтересах третіх осіб один або декілька з таких видів діяльності: 1) зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів; 2) обмін віртуальних активів; 3) переказ віртуальних активів; надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами (п.п. 8 п. 1 ст. 1 Закону 2074);

– **учасники ринку віртуальних активів** – постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, а також будь-які особи, які здійснюють операції з віртуальними активами у своїх інтересах (п.п. 12 п. 1 ст.1 Закону 2074);

– **ринок віртуальних активів** – сукупність учасників ринку віртуальних активів та правовідносин між ними щодо обороту віртуальних активів (п.п. 10 п. 1 ст. 1 Закону 2074).

2. Поділ віртуальних активів регламентує Закону 2074 наступним чином визначаючи поняття: віртуального активу, забезпеченого віртуального активу і незабезпеченого віртуального активу (п. 1 ст. 1 Закону 2074). А вже статтею 4 «Правовий статус віртуальних активів» безпосередньо запропонований розподіл віртуальних активів на забезпечений віртуальний актив та незабезпечений віртуальний актив:

– **віртуальний актив** – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуаль-

ного активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (п.п. 1 п. 1 ст. 1 Закону 2074);

– *забезпечений віртуальний актив* – віртуальний актив, що посвідчує майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав (п.п. 3 п.1 ст. 1 Закону 2074);

– *незабезпечений віртуальний актив* – віртуальний актив, що не посвідчує жодних майнових або немайнових прав (п.п. 6 п.1 ст. 1 Закону 2074);

Забезпечений віртуальний актив, у свою чергу формує вже фінансовий віртуальний актив, як два окремих напрямку вже свого внутрішнього розподілу, на: забезпечений валютними цінностями (далі – ЗВА (ВЦ)) та забезпечений цінними паперами або деривативним фінансовим інструментом (далі – ЗВА(ФІ)) (п. 6 ст. 4 Закону 2074):

3. *Державне регулювання ринку віртуальних активів* – здійснення державою в особі Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (надалі – НКЦПФР) [2] та Національного банку України (надалі – НБУ) [6] комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком віртуальних активів, регулювання правил функціонування постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, а також заходів щодо запобігання і протидії зловживанням і порушенням на ринку віртуальних активів (п. 1 ст. 16 Закон 2074).

Державне регулювання у сфері обороту забезпечених віртуальних активів, що забезпечені валютними цінностями (ЗВА (ВЦ)), у межах своїх компетенцій, здійснює – Національний банк України (надалі – НБУ).

Державне регулювання у сфері обороту віртуальних активів, крім ЗВА (ВЦ), зокрема і щодо забезпечених віртуальних активів, що забезпечені цінним папером або деривативним фінансовим інструментом (ЗВА (ФІ)), у межах своїх компетенцій, здійснює – Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (надалі – НКЦПФР).

4. *Діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів.* Діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, провадиться за умови попереднього одержання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. Надання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, здійснюється на платній основі. Дозвіл на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, видається НКЦПФР.

Видача (відмова у видачі, переоформлення, анулювання) дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, здійснюється у встановленому НКЦПФР порядку. (ст. 19 Закону 2074). Суб'єктам господарювання дозволяється провадити більше одного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, за умови отримання дозволу на надання кожного відповідного виду послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. (ст. 18 Закону 2074).

4.1. *Особливості видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів ЗВА(ФІ) – професійним учасникам ринку капіталу.* У встановлених НКЦПФР випадках та порядку професійні учасники ринків капіталу мають право на провадження відповідного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, без отримання дозволів, передбачених цим Законом ((п. 17 ст. 19 Закону 2074)).

4.2. *Особливості видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів ЗВА(ВЦ) – банкам та фінансовим установам.* Постачальником послуг, пов'язаних з оборотом ЗВА(ВЦ), може бути лише фінансова установа (п. 7 ст. 9 розділу III Закону 2074). Статус фінансової установи в Україні можна набути виконавши умови Положення про визначення умов провадження діяльності з надання фінансових послуг, здійснення яких потребує відповідної ліцензії. Положення встановлює вичерпний перелік вимог для провадження діяльності з надання фінансових послуг, визначених у пункті 4 розділу I цього Положення, обов'язкових для виконання небанківською фінансовою установою, юридичною особою, яка за своїм правовим статусом не є фінансовою установою, але має право надавати послуги з фінансового лізингу, які отримали ліцензію на провадження діяльності з надання фінансових послуг, або особами, які мають намір провадити діяльність з надання фінансових послуг, що підлягає ліцензуванню, перелік документів, що подаються до НБУ для отримання ліцензії на провадження діяльності з надання фінансових послуг, та порядок відкликання (анулювання) ліцензії на провадження діяльності з надання фінансових послуг [1].

Постачальники послуг з обміну віртуальних активів мають право надавати послуги з обміну віртуальних активів виключно на інші віртуальні активи або на національну валюту (гривню), а у випадках, визначених НБУ, – на інші валютні цінності (п. 2 ст. 11 Закону 2074).

Постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є банком, має

право надавати послуги, пов'язані з оборотом ЗВА (ВЦ), на підставі банківської ліцензії та дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. Постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є небанківською фінансовою установою, має право надавати послуги, пов'язані з оборотом ЗВА(ВЦ), на підставі ліцензії Національного банку України на здійснення валютних операцій та дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів (п. 16 ст. 19 Закону 2074).

5. *Вимоги до заявника.* Заявник, як особа, яка планує провадити діяльність постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, повинен відповідати таким вимогам:

- засновники, власники істотної участі, кінцеві бенефіціарні власники та керівники постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, повинні мати бездоганну ділову репутацію відповідно до законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

- заявник зобов'язаний розкрити інформацію про свою структуру власності, яка дає змогу встановити кінцевих бенефіціарних власників заявника або їх відсутність, у порядку та за формою, встановленими Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку;

- статутний капітал заявника не може бути сформовано за рахунок коштів, джерело яких неможливо підтвердити на підставі офіційних документів або їх копій, засвідчених у встановленому порядку. (п.4 ст.19 Закону 2074).

6. *Порядок подання заяви на дозвіл.* Подання особою, яка планує провадити діяльність постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, заяви про одержання (переоформлення, анулювання) дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, та відповідних документів, а також видача (відмова у видачі, переоформлення, анулювання) їй такого дозволу здійснюються в паперовій або електронній формі через Єдиний державний веб-портал (п. 5 ст. 19 Закону 2074). Заявник подає до НКЦПФР заяву разом із документами, що додаються відповідно до вимог, встановлених Законом 2074. Заява про видачу дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, повинна містити інформацію про:

- заявника (повне найменування юридичної особи, код юридичної особи у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізич-

них осіб – підприємців та громадських формувань, місцезнаходження, поштова адреса, номери засобів зв'язку, адреса електронної пошти, що є офіційним каналом зв'язку);

- види діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, які має намір здійснювати заявник. (п. 6 ст. 19 Закону 2074).

До заяви про видачу дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, додаються:

- код доступу до результатів надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації, що надає доступ до копії статуту або іншого установчого документа заявника в електронній формі у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань;

- опис структури власності;

- документи, що підтверджують джерела походження коштів, використаних для формування статутного капіталу, та фактичне внесення коштів для його формування;

- відомості, що містять інформацію про:

- ділову репутацію кінцевих бенефіціарних власників;

- власників істотної участі заявника (ідентифікаційні дані таких осіб, про їхню ділову репутацію, відсоток статутного капіталу чи права голосу, яким володіє кожен такий учасник (акціонер) у заявнику);

- ідентифікаційні дані, ділову репутацію та професійний досвід керівників заявника, ділову репутацію заявника;

- ідентифікаційні дані, професійний досвід та бездоганну ділову репутацію засновників заявника, голови та членів колегіального виконавчого органу (особи, яка здійснює повноваження одноосібного виконавчого органу), голови та членів наглядової ради (за наявності) такої юридичної особи;

- внутрішні документи заявника, що регламентують правила обробки персональних даних з урахуванням вимог Закону України «Про захист персональних даних»;

- внутрішні документи заявника, що регламентують провадження відповідного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів;

- копія платіжного документа, що підтверджує внесення плати за видачу дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів. (п.6 ст.19 Закону 2074).

7. *Видача дозволу.* Форма дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, та заяви про його отримання НКЦПФР (п.11 ст.19 Закону 2074). НКЦПФР приймає рішення про видачу дозволу на надання послуг,

пов'язаних з оборотом віртуальних активів, чи про відмову у його видачі протягом 30 днів з дня надходження заяви та доданих до неї документів. Строк дії дозволу на провадження певного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, становить один рік (п. 8 ст. 19 Закону 2074). Підставою для переоформлення дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, є зміна найменування або місцезнаходження юридичної особи. Переоформлення дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, здійснюється за заявою про його переоформлення. Строк видачі переоформленого дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, становить два робочі дні з дня одержання заяви про його переоформлення (п. 9 ст. 19 Закону 2074). Переоформлення, анулювання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, здійснюються безоплатно (п. 10 ст. 19 Закону 2074).

8. *Відмова у наданні дозволу.* Відмова у видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, повинна бути вмотивованою, із зазначенням конкретної причини та підстави відмови. У разі відмови у видачі дозволу плата за видачу дозволу, передбачена частиною першою статті 19 Закону 2074, підлягає поверненню заявнику за його заявою, поданою в паперовій або електронній формі через Єдиний державний веб-портал.

НКЦПФР відмовляє у видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, якщо:

- документи, що були подані для видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, містять неповну та/або взаємовиключну, та/або недостовірну інформацію та/або не відповідають вимогам законодавства. Документи можуть вважатися такими, що містять неповну та/або взаємовиключну інформацію, виключно за умови, що НКЦПФР протягом строку розгляду таких документів та не пізніше як за 15 робочих днів до закінчення строку розгляду заяви та доданих до неї документів направила заявнику запит про отримання додаткової інформації та відповідних уточнень щодо неї, але не отримала відповіді від заявника протягом встановленого строку або отримала відповідь, яка не спростовує попередній висновок НКЦПФР про неповноту та/або взаємовиключність, та/або недостовірність наданої заявником інформації;

- особа, яка має намір провадити діяльність постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, не відповідає вимогам цього Закону. (п. 7 ст. 19 Закону 2074).

9. *Анулювання дозволу.* Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку про анулювання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, видається постачальнику послуг протягом п'яти робочих днів з дня його прийняття. У такому разі дія дозволу припиняється через 10 днів з дня прийняття рішення про його анулювання.

Підставою для анулювання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, є:

- заява постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів;

- вчинення постачальником послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, більше ніж двох правопорушень протягом календарного року;

- наявність судимості у керівника або засновника, або кінцевого бенефіціарного власника юридичної особи, яка надає послуги, пов'язані з оборотом віртуальних активів;

- встановлення невідповідності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, вимогам цього Закону за результатами розгляду документів, поданих відповідно до п. 15 ст. 19 Закону 2074;

- щодо постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є банком, – рішення Національного банку України про віднесення банку до категорії неплатоспроможного або про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку;

- щодо постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є небанківською фінансовою установою, – рішення Національного банку України про відкликання (анулювання) ліцензії на провадження діяльності з надання фінансових послуг, на здійснення валютних операцій. (п. 12 ст. 19 Закону 2074).

Постачальники послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, зобов'язані повідомляти НКЦПФР про зміну будь-якої інформації, що подавалася для здійснення державної реєстрації, та про зміну будь-яких відомостей, внесених до ДРПП-ПОВА, протягом 10 робочих днів з дня виникнення змін у порядку, встановленому НКЦПФР (п. 15 ст. 19 Закону 2074).

10. *Державний реєстр постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів* (надалі – ДРПП-ПОВА). Внесення відомостей до ДРПП-ПОВА, здійснюється безоплатно (п. 14 ст. 19 Закону 2074). Відомості про видачу, переоформлення, анулювання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, вносяться НКЦПФР до ДРПП-ПОВА (п. 13 ст. 19 Закону 2074).

НКЦПФР є держателем ДРПП-ПОВА. ДРПП-ПОВА перебуває у власності держави. Відомості про постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, якому видано дозвіл на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, вносяться НКЦПФР до ДРПП-ПОВА. На підставі рішення про анулювання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, НКЦПФР виключає відповідні відомості з ДРПП-ПОВА, ДРПП-ПОВА є інформаційно-телекомунікаційною системою, до якої вноситься інформація, необхідна для виконання функцій регулювання та нагляду НКЦПФР. Вимоги щодо змісту та обсягу такої інформації встановлюються НКЦПФР. Порядок створення, формування, ведення ДРПП-ПОВА, а також порядок доступу інших державних органів, органів виконавчої влади та учасників ринку віртуальних активів до відомостей зазначеного реєстру встановлюються НКЦПФР (ст. 21 Закону 2074).

Висновки. Порядок видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, можна представити у наступній тезисній формі:

- державне регулювання ринку віртуальних активів, здійснюється в особі НКЦПФР та НБУ;
- дозвіл на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, видається НКЦПФР;
- діяльність постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, провадиться за умови попереднього одержання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів;
- надання дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, здійснюється на платній основі;
- суб'єктам господарювання дозволяється провадити більше одного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, за умови отримання дозволу на надання кожного відповідного виду послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів;

Однак, дослідженням встановлено, що отримання відповідного дозволу, у деяких випадках, і відносно окремих видів віртуальних активів, є не обов'язковим, а щодо деяких потрібно отримувати додатково ліцензію НБУ:

- *видача дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів ЗВА(ФІ)* – у встановлених НКЦПФР випадках та порядку, професійні учасники ринків капіталу мають право на провадження відповідного виду діяльності постачальника послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів,

без отримання дозволів, передбачених Законом 2074;

- *видачі дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів ЗВА(ВЦ)* – а) постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є банком, має право надавати послуги, пов'язані з оборотом ЗВА(ВЦ), на підставі банківської ліцензії та дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів; б) постачальник послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, який є небанківською фінансовою установою, має право надавати послуги, пов'язані з оборотом ЗВА(ВЦ), на підставі ліцензії НБУ на здійснення валютних операцій та дозволу на надання послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів.

Також ми можемо зазначити спірні питання, а саме щодо наявних вимогах до заявників, у п. 4 ст. 19 Закону 2074, відносно підтвердження коштів на формування статутного капіталу, на підставі офіційних документів або їх копій, засвідчених у встановленому порядку. Постають наступні питання, які не мають відповіді у Законі 2074:

- як що суб'єкт господарювання юридична особа-нерезидент, що прямо дозволено у п. 6 ст. 9 Закону 2074, яка по законом держави заснування, взагалі не зобов'язаний мати статутний капітал, і відповідно вона не буде відповідати вимогам до заявників у п. 4 ст. 19 Закону 2074;

- як що суб'єкт господарювання юридична особа-резидент, яка отримала дохід та сплатила відповідні податки, у період з 1991 по 2000 роки, – не зможе підтвердити їх належним чином, бо період зберігання архівних документів закінчився, а податкова база, щодо можливості підтвердження таких сплат до бюджету, відсутня;

- як що суб'єкт господарювання юридична особа-нерезидент, отримала дохід, у період до 1991 року, – вона також не зможе підтвердити належним чином джерело таких доходів з тих же причин: бо період зберігання архівних документів закінчився, а податкова база, щодо можливості підтвердження таких сплат до бюджету, відсутня.

На нашу думку, це є як мінімум не чим не обумовлений дискримінаційний фактор (доступу до діяльності на ринку віртуальних активів), а як максимум, це обмеження прав на підприємницьку діяльність з боку держави, враховуючи, прямі норми дії існуючі в Конституції України, – презумпцію невинуватості (щодо не законно отриманого доходу, або не сплати податків у належному обсязі, інше).

Література:

1. Положення про визначення умов провадження діяльності з надання фінансових послуг, здійснення яких потребує відповідної ліцензії (ліцензійних умов). Постанова Національного банку України від 30.03.2021р. № 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0027500-21> (дата звернення: 08.05.2022).
2. Положення про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку. Указ Президента України від 23.11.2011 р. № 1063/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1063/2011> (дата звернення: 08.05.2022).
3. Порівняльна таблиця до Проекту №7150 Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України, щодо оподаткування операцій з віртуальними активами» від 13.03.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245233> (дата звернення: 17.04.2022).
4. Пояснювальна записка до Проекту №7150 Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування обороту віртуальних активів в Україні» від 13.03.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245235> (дата звернення: 17.04.2022).
5. Про віртуальні активи. Закон України від 17.02.2022р. №2074–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2074-20> (дата звернення: 15.04.2022).
6. Про Національний банк України. Закон України від 20.05.1999р. № 679–XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/679-14> (дата звернення: 22.04.2022).
7. Проект №7150 Закону Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами. Від 13.03.2022р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39211> (дата звернення: 15.04.2022).
8. Пропозиції Президента України до Закону «Про віртуальні активи». Картка законопроекту. 2020. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/2698> (дата звернення: 16.04.2022).

References:

1. Polozhennia pro vyznachennia umov provadzhennia diialnosti z nadannia finansovykh posluh, zdiisnennia yakykh potrebuie vidpovidnoi litsenzii (litsenziinykh umov) [Regulations on defining the conditions for conducting activities with the provision of financial services, implementation of which requires a certain license (license conditions)], Pub. L. No. 27 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0027500-21>
2. Polozhennia pro Natsionalnu komisiuu z tsinnykh paperiv ta fondovoho rynku [Regulation on the National Commission on Securities and Stock Market], Pub. L. No. 1063/2011 (2011). <https://zakon.rada.gov.ua/go/1063/2011>
3. Porivnialna tablytsia do Proektu №7150 Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy, shchodo opodatkovannia operatsii z virtualnymy aktyvamy» [Comparative table to the Draft Law № 7150 of Ukraine "On Amendments to the Tax Code of Ukraine, on the taxation of transactions with virtual assets.]. (2022). <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245233>
4. Poiasniuvalna zapyska do Proektu №7150 Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo opodatkovannia oborotu virtualnykh aktyviv v Ukraini» [Explanatory note to the Draft Law of Ukraine №7150 "On Amendments to the Tax Code of Ukraine on the taxation of turnover of virtual assets in Ukraine]. (2022). <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245235>
5. Pro virtualni aktyvy [About virtual assets], Pub. L. No. 2074– IX (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/go/2074-20>
6. Pro Natsionalnyi bank Ukrainy [About the National Bank of Ukraine], Pub. L. No. 679– XIV (1999). <https://zakon.rada.gov.ua/go/679-14>
7. Proekt №7150 Zakonu Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo opodatkovannia operatsii z virtualnymy aktyvamy [Draft law 7150 on amendments to the Tax Code of Ukraine on the taxation of transactions with virtual assets]. (2022). <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39211>
8. Propozytsii Prezydenta Ukrainy do Zakonu «Pro virtualni aktyvy» [Proposals of the President of Ukraine to the Law "On Virtual Assets"]. (2020). <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/2698>

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.3>**Аліса ГРІНЧУК**

аспірант кафедри адміністративного, фінансового та банківського права, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вул. Фроментівська, 2, Київ, Україна, 03039

Alisa GRINCHUK

Postgraduate Student at the Department of Administrative, Financial and Banking Law, Interregional Academy of Personnel Management, 2, Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

ПРИНЦИП РІЗНОМАНІТНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

THE PRINCIPLE OF DIVERSITY OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY OF MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE

У статті розглядається становлення та визначення сутності принципів військового управління в адміністративно-правовому аспекті, відповідно до нормативно-правової бази України.

Наведено приклади існуючих підходів та нормативних документів до оцінки принципів, як законність, об'єктивність, системність, повнота, комплексність, розумна ініціатива і гласність, у поєднанні з принципами єдиначальності й суворой військової дисципліни, зосереджуючи увагу на особливостях притягнення до відповідальності спеціальних суб'єктів та запропоновано напрями удосконалення норм законодавства у сфері притягнення до відповідальності військовослужбовців

Стверджується, що всі ці принципи прямо чи опосередковано випливають із закону, з окремих правових норм, а тому їх можна вважати правовими (оскільки принцип централізації керівництва військовою адміністрацією реалізується і забезпечується виключно за допомогою правових норм). Проаналізовано, що у військово-правових джерелах є загальні принципи, тобто ті загальнообов'язкові та незаперечні вимоги, якими мають керуватися всі суб'єкти господарювання незалежно від їх статусу, та принципи управління на галузевому рівні (галузеві принципи) або на рівні Статусний рівень – інституційний, організаційний, груповий.

Акцентовано увагу на тому, що в рамках військового менеджменту досить важливо забезпечити стабільність основних процесів з можливістю існування відповідної динаміки, наприклад, щодо змін, пов'язаних з новими стандартами управління та використанням новітніх технологій. Визнається, що принципи військового управління повинні відповідати розвитку права, його системи, в тому числі тієї її частини, яка спрямована на впорядкування питань військового управління.

В процесі дослідження виявлено, що в даний час проблема розкриття аспектів юридичної відповідальності військовослужбовців залишається актуальною в Україні, з огляду на значну кількість правопорушень у цій сфері.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, військовослужбовці, військове управління, Збройні Сили України.

The article considers the formation and definition of the essence of the principles of military management in the administrative and legal aspect, in accordance with the regulatory and legal framework of Ukraine.

Examples of existing approaches and regulatory documents to the assessment of principles such as legality, objectivity, systematicity, completeness, comprehensiveness, reasonable initiative and publicity, in combination with the principles of unity of command and strict military discipline, focusing on the specifics of bringing special subjects to justice, are given. and directions for improvement of legislation in the field of bringing servicemen to justice are proposed

It is claimed that all these principles directly or indirectly derive from the law, from separate legal norms, and therefore they can be considered legal (since the principle of centralization of the leadership of the military administration is implemented and ensured exclusively with the help of legal norms). means). It has been analyzed that there are general principles in military legal sources, i.e. those universally binding and indisputable requirements that all business entities should be guided by regardless of their status, and principles of management at the industry level (industry principles) or at the Status level – institutional, organizational, group.

Attention is focused on the fact that within the framework of military management, it is quite important to ensure the stability of the main processes with the possibility of the existence of appropriate dynamics, for example, in relation to changes related to new management standards and the use of the latest technologies. It is recognized that the principles of military administration must correspond to the development of law, its system, including that part of it aimed at streamlining issues of military administration.

In the process of research, it was found that currently the problem of disclosing aspects of the legal responsibility of military personnel remains relevant in Ukraine, given the significant number of offenses in this area.

Key words: administrative responsibility, servicemen, military administration, Armed Forces of Ukraine.

Обґрунтування актуальності теми дослідження. Принципи адміністративної відповідальності є різновидом принципів права, а тому їх провідна роль, як і інших таких принципів, забезпечується, насамперед, прямим закріпленням у правових нормах. Засади класифікації засад адміністративної відповідальності військовослужбовців дають змогу констатувати комплексний характер відповідальності цих суб'єктів з урахуванням змісту та специфіки їх повноважень. Невід'ємним аспектом реалізації засад адміністративної відповідальності зазначених суб'єктів є її процесуальний характер, який забезпечує їх максимально повну реалізацію в житті суспільства та потребує власного подальшого аналізу.

Встановлено, що перелік принципів військового управління не є вичерпним, оскільки військове управління є багатогранною діяльністю і не може ними обмежитись.

Дану статтю присвячено аналізу впливу сфери права у визначенні порядку та проблемам притягнення до адміністративної відповідальності військовослужбовців, що надасть загальну характеристику юридичної відповідальності військовослужбовців та визначить критерії відмежування адміністративної відповідальності військовослужбовців від інших юридичних осіб.

Актуальність цього дослідження полягає в необхідності поліпшення чинників досягнення відповідальності в сфері проваджень щодо притягнення до відповідальності військовослужбовців, в межах особливостей нормативно-правової бази України.

Метою статті є обґрунтування та аналіз становлення сфери права адміністративної відповідальності військовослужбовців відповідно до теоретичних досліджень та нормативної бази України.

Основний зміст дослідження. Адміністративна відповідальність військовослужбовців – це форма юридичної відповідальності за правопорушення, не пов'язане з виконанням військовослужбовцями службових обов'язків і не передбачає кримінального провадження. Це також стосується призовників під час проходження ними військових зборів. Адміністративні стягнення накладають Національна поліція України, державні інспекції, виконавчі комітети, адміністративні комісії, суди.

У військовому юридичному словнику зазначається: «Адміністративна відповідальність військовослужбовця – це форма юридичної відповідальності військовослужбовця за правопорушення, яке не пов'язане з виконанням службових обов'язків та не є кри-

мінально караним. Вона розповсюджується також на військовозобов'язаних у період проходження ними військових зборів» [1].

У пункті 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України вказано: «За вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за цим Статутом, за винятком випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення». Це не є доречним, оскільки статутом не передбачається перелік адміністративних правопорушень. Пункт 75 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України передбачає, що начальники гарнізонів, старші морські начальники та начальники органів управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України в гарнізонах мають право накладати дисциплінарні стягнення на військовослужбовців у таких випадках [2]:

- а) правопорушення пов'язане з порушенням правил гарнізонної або вартової служби;
- б) порушення публічного порядку або військової дисципліни вчинене за межами розташування військової частини;
- в) правопорушення вчинене під час перебування у відпустці, відрядженні, на лікуванні, на гауптвахті Служби правопорядку.

Отже, єдиною фактичною підставою притягнення військовослужбовців до адміністративної відповідальності є вчинення ними адміністративного проступку.

На сьогодні масовий характер мають випадки грубого порушення військової дисципліни. Зокрема, набуло поширення вживання алкогольних напоїв у місцях розташування бойових підрозділів і районах проведення антитерористичної операції військовослужбовцями Збройних Сил України, які призвані під час часткової мобілізації. Така ситуація негативно впливає на обороноздатність держави й авторитет Збройних Сил України. Тому, з метою посилення відповідальності військовослужбовців за порушення військової дисципліни, для забезпечення правопорядку та військової дисципліни у Збройних Силах України, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності 167 військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період» [3].

У 2015 році адміністративну відповідальність за військові адміністративні правопорушення вперше було введено в КУпАП. Зокрема, запроваджено відповідальність за відмову виконати наказ чи іншу законну вимогу командира (начальника), самовільне

залишення військової частини чи місця служби, необережне знищення чи пошкодження військового майна, зловживання владою або службовим становищем. військової службової особи, зловживання військовою службовою особою владою чи службовими повноваженнями, недбале ставлення до військової служби, бездіяльність органів військового управління, порушення правил несення військового обов'язку, порушення правил несення прикордонної служби, порушення правил поведінки зі зброєю, а також з речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для навколишнього середовища, розпивання військовослужбовцями пива, алкогольних і слабоалкогольних напоїв.

Як зазначає Сергій Мельник, військове управління як складне соціально-правове явище, що виникає в рамках організації та функціонування Збройних Сил та інших військових формувань, окремих правоохоронних органів, у яких запроваджується військова служба, має безпосереднє відношення до дуже важливих і складних завдань, покладених на державу, – забезпечення її національної безпеки. та обороноздатності. У зв'язку з цим діяльність різних суб'єктів, які здійснюють військове управління, повинна бути чітко і детально регламентована різноманітними соціальними нормами, причому за безумовного домінування правових норм. Серед правових норм можна виділити правові принципи, які в сукупності відображають найважливіші правові ідеї та цінності та мають комплексний політико-правовий характер [4].

Адміністративна відповідальність характеризується особливим порядком її застосування, який характеризується простотою, ефективністю та економністю на відміну від кримінального та цивільного процесуального порядку. В адміністративній науці прийнято виділяти три підстави адміністративної відповідальності: фактичну, нормативну та процесуальну.

Органи внутрішніх справ представляють виконавчу владу і утворюються для реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. У зв'язку з цим адміністративна відповідальність працівників ОВС має ряд особливостей, зумовлених покладеними на них завданнями, виконання яких вимагає дотримання єдності керівництва та дисципліни з метою ефективного проведення роботи з профілактики злочинів та інших правопорушень, їх розкриття та розслідування та забезпечення діяльності ОВС.

Враховуючи особливий правовий статус зазначених суб'єктів та особливості застосування до них адміністративної відповідальності, адміністративну відповідальність працівників ОВС слід визначити як форму їх юридичної відповідальності, що характеризується особливим порядком здійснення, що зумовлюється специфікою проходження служби в органах Державної служби охорони України, яка може виникати, як виняток, при вчиненні правопорушень, прямо передбачених зазначеними особами адміністративним законодавством.

Військовослужбовці разом з іншими громадянами визнаються суб'єктами адміністративної відповідальності. Проте їх правовий статус суттєво відрізняється від загального. Це визначається можливістю, а в більшості випадків обов'язком трансформувати свою загальну відповідальність у специфічну. Таке нормативне регулювання було успадковано з часів існування радянського адміністративного та військового законодавства і пояснювалося тим, що в інтересах обороноздатності країни та підтримання військової дисципліни юрисдикція цивільних органів влади повинна поширюватися на військові. особового складу лише за окремі адміністративні правопорушення. В умовах першої АТО, а нині операції Об'єднаних сил для України є актуальними питання щодо притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності [5].

Література:

1. Військово-юридичний словник / уклад.: І. В. Авдошин, А. М. Бережний, С. Я. Бескоровайний та ін. ; за ред. А. М. Колодія, В. Й. Пашинського. Київ : НУОУ, 2009. 152 с.
2. Закон України «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України». Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14>
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-19>
4. Сергій Мельник. Принципи військового управління: адміністративно-правовий аспект. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 7.
5. Кононець В. П. Порівняльно-правова характеристика адміністративної та дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3.

References:

1. Avdoshin I. V., Berezhny A. M., Beskorovainy S. Ya. and others. (2009). *Viiskovo-yurydychnyi slovnyk / uklad.* [Military-legal dictionary] Kyiv : HYUY [in Ukrainian].
2. Law of Ukraine "On the Disciplinary Statute of the Armed Forces of Ukraine". Website of the Verkhovna Rada of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> [in Ukrainian].
3. The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Strengthening the Responsibility of Servicemen, Granting Commanders Additional Rights and Assigning Responsibilities in a Special Period" <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-19> [in Ukrainian].
4. Serhii Melnyk (2019). *Pryntsypy viiskovoho upravlinnia: administratyvno-pravovyi aspekt. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo.* [Principles of military management: administrative and legal aspect. Entrepreneurship, economy and law] [in Ukrainian].
5. Kononets V. P. (2020) *Porivnialno-pravova kharakterystyka administratyvnoi ta dystsyplinarnoi vidpovidalnosti viiskovosluzhbovtziv.* [Comparative legal characteristics of administration and disciplinary responsibility of military personnel]. *Legal scientific electronic journal.* [in Ukrainian].

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.4>**Петро ГУЙВАН**

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01001

ORCID: 0000-0003-3058-4767

Petro GUYVAN

PhD in Law, Honored Lawyer of Ukraine, Doctoral Student of the Institute of State and Law named after V. M. Koretskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine, Trokhsviatytelska str., 4, Kyiv, Ukraine, 01001

ORCID: 0000-0003-3058-4767

**ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРАВА
НА ПОЗОВ****TEMPORAL CHARACTERISTICS OF THE PROPERTY RIGHT
TO SUIT**

Ця стаття присвячена дослідженню актуального наукового питання про часові межі реалізації суб'єктивного права особи на судовий захист свого порушеного цивільного права. Автор передусім виходить з загального правила, що секундарне право – позовне домагання призначене для того, аби в межах охоронного правовідношення отримати захист. Такий захист надається за рахунок виконання вимоги уповноваженої особи у примусовому порядку. Для реалізації матеріального права на позов (домагання) встановлюється обмежений відрізок часу – позовна давність. Проте у правовій науці досі тривають суперечки з приводу визначення цього інституту, його призначення та предмету. В роботі піддані критиці окремі положення, що тиражуються у публіцистиці. Вказується на певну розмитість і не конкретність більшості формулювань, що потребує додаткового тлумачення. Підкреслюється, що задавнюватися можуть виключно права вимоги, які входять до складу охоронних правовідносин, лише такі вимоги можуть погасати протягом позовної давності. Наголошується, що наведені у чинному Цивільному кодексі України формулювання давності не відповідають фактичному стану речей. Тож, шляхом детального аналізу сутності предмета та розмежування понять права на позов у матеріальному та процесуальному сенсі виявляється реальний зміст коментованого правового явища. У праці послідовно доводиться, що предметом позовної давності аж ніяк не може бути право на звернення до суду, оскільки воно є процесуальним повноваженням особи. Це повноваження не тільки не підлягає задавнюванню, воно взагалі не залежить від наявності у особи матеріального права та його порушення. Давнісний строк також не є періодом для захисту порушеного матеріального права. Зроблено висновок: позовна давність це проміжок часу, протягом якого особа має можливість отримати такий захист, пред'явивши позов до суду. Вона є часом, протягом якого особа, за умови вчинення нею односторонньої активної дії – пред'явлення позову, набуває можливості судового захисту порушеного суб'єктивного права. Відтак, предметом позовної давності є право особи на отримання судового захисту свого порушеного права. Таке право ще зветься матеріальним правом на позов або домаганням, отже саме домагання є тим юридично значимим явищем, строк існування якого обмежується позовною давністю.

Ключові слова: позовна давність, домагання, давнісний строк, захист.

This article is devoted to the research of the actual scientific question about the time limits of the realization of the subjective right of a person to judicial protection of his violated civil right. First of all, the author starts from the general rule that the secondary right – legal harassment is intended to obtain protection within the scope of the protective legal relationship. Such protection is provided at the expense of fulfilling the requirement of an authorized person in a compulsory manner. A limited period of time is established for the realization of the material right to a claim (harassment) – the statute of limitations. However, there are still disputes in legal science about the definition of this institution, its purpose and subject. The work criticizes certain provisions reproduced in journalism. A certain vagueness and non-specificity of the majority of wordings is indicated, which requires additional interpretation. It is emphasized that only claims that are part of protective legal relations can become statute-barred, only such claims can be extinguished during the statute of limitations. It is emphasized that the statutes of limitations given in the current Civil Code of Ukraine do not correspond to the actual state of affairs. Therefore, by means of a detailed analysis of the essence of the subject and delineation of the concepts of the right to sue in the material and procedural sense, the real content of the commented legal phenomenon is revealed. The work consistently proves that the subject of the statute of limitations cannot be the right to appeal to the court, since it is a procedural authority of a person. Not only is this authority not subject to statute of limitations, it does not depend on the

person having a material right and its violation. The statute of limitations is also not a period for protecting the violated material right. It was concluded: the statute of limitations is the period of time during which a person has the opportunity to obtain such protection by filing a lawsuit in court. It is the time during which a person, on the condition that he commits a unilateral active action – filing a lawsuit, acquires the possibility of judicial protection of the violated subjective right. Therefore, the subject of the statute of limitations is the right of a person to receive judicial protection of his violated right. Such a right is also called a substantive right to a lawsuit or harassment, so harassment itself is a legally significant phenomenon, the term of which is limited by the statute of limitations.

Key words: statute of limitations, harassment, statute of limitations, protection.

Постановка проблеми. У момент порушення суб'єктивного цивільного права у повнозначної особи виникає охоронне суб'єктивне матеріальне право. Його сутністю є вимога до порушника про відновлення порушеного правового положення за допомогою визначених законодавством конкретних способів юридичного захисту [1, с. 47–48]. В рамках охоронного права відношення особа реалізує своє право на захист, обираючи один із способів, встановлених законом. Зміст суб'єктивного цивільного права в правоохоронному правовідношенні полягає у вимозі до зобов'язаної особи вчинити певні дії: відшкодувати шкоду, визнати право, відновити становище, яке існувало до порушення тощо [2, с. 207]. Одним із механізмів реалізації цих способів захисту є судовий, який у доктрині прийнято вважати найбільш ефективним та дієвим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі питанням часового обмеження можливості реалізації позовного домагання присвячені праці таких вчених, як О. Йоффе, В. Луць, К. Cosack, Є. Крашенінников, В. Романюк, Б. Карнаух, та інші. В той же час, багато аспектів з розглядуваної проблематики залишаються спірними та недостатньо дослідженими. Зокрема, не вивченими є окремі питання про темпоральне регулювання права на звернення до суду у тих спорах, які не носять рафінованого цивільного характеру, у них домінує адміністративний аспект. Тож, важливим вбачається аналіз впливу приватного інтересу на етапі його реалізації через пред'явлення позовного домагання і задіяння державного юрисдикційного органу на встановлення часових вимірів даних відносин. **Відтак метою даної наукової статті** є правовий аналіз категорії «позовна давність» в частині темпоральних меж реалізації зацікавленості особи у належному та справедливому судовому вердикті.

Виклад основного матеріалу. Можемо відзначити, що позовні права, які витікають із охоронних відносин, спрямовані на охорону регулятивних цивільних прав та інтересів [3, с. 6–8; 4, с. 23–24]. Для задіяння цього механізму уповноважений за охоронним правовідношенням особі надається секундарне право – позовне домагання, реалізувавши яке,

досягається необхідний результат: вимога може бути здійснена у примусовому порядку. Для реалізації матеріального права на позов (домагання) встановлюється обмежений відрізок часу – позовна давність. Як зазначає ЄСПЛ, строки позовної давності «служать декільком важливим цілям, зокрема вони забезпечують правову визначеність і остаточність, захищають потенційних відповідачів від за давніх вимог, яким було б важко протистояти, і запобігають несправедливості, що могла б виникати, якби суди мусили ухвалювати рішення стосовно подій, які мали місце в далекому минулому, і на підставі доказів, які вже могли б стати ненадійними й неповними з плином часу» [5, § 51].

Формування інституту позовної давності бере свій початок із права Стародавнього Риму. Можна зробити висновок, що в українському цивільному законодавстві генеза поняття «позовна давність» почалася з Руської Правди, де були відсутні тлумачення цієї правової категорії [6, с. 97]. Як і будь-який строк, позовна давність визначає початок і кінець певного явища, що має матеріальне існування у просторі. Оскільки давність виступає як юридична категорія, то і вказане явище мусить мати конкретний правовий зміст. Іншими словами, необхідно чітко визначитися, що ж є предметом позовної давності. В науці були висловлені певні думки стосовно формулювання предмету, існування котрого відбувається протягом проміжку часу, прийнятого називати позовною давністю. Треба вказати на досить-таки велику строкатість цих думок. Зокрема, вказувалося, що позовна давність поширюється на цивільні правовідносини, вона погашає можливість примусового здійснення порушеного цивільного права за допомогою цивільного позову [7, с. 73], її предметом визнається примусовий захист права шляхом пред'явлення позову до суду [8, с. 123] тощо. ЄСПЛ визначає позовну давність як правовий регулятор, покликаний забезпечити передбачене законом право порушника не наражатися на переслідування суду після закінчення певного строку після вчинення правопорушення, чим досягти суспільного інтересу стосовно визначеності правовідносин [9, п. 570].

У літературі також вказується, що позовна давність є тим інститутом цивільного права, дія якого відноситься не до всіх суб'єктивних прав, а лише до тих із них, котрі є правами вимоги. Зустрічаються й інші формулювання юридичного призначення давнісності строку, наприклад, ті, що фактор часу – позовна давність є важливим лише при судовому розгляді спору, якщо ж зобов'язання виконується добровільно, відпадає головна причина, в силу якої часу надається юридичне значення [10, с. 267]. Також пропонується розглядати позовну давність як сукупність темпоральних і «діяльних» рис, де перші – знаходять свій прояв у тому, що досліджуване правове явище є певним періодом у часі, а «діяльні» – передбачають, що позовна давність включає подання позову або вчинення (не вчинення) інших дій в межах строку, втрату права на захист (на позов) [11, с. 5].

Мусимо констатувати, що наведені визначення не є повністю коректними і потребують додаткового тлумачення. Зокрема, слід уточнити, що в даному контексті йдеться про права вимоги, які входять до складу тільки охоронних правовідносин, лише такі вимоги можуть задавнюватися протягом позовної давності. Право вимоги, закладене до регулятивного зобов'язального відношення, спрямоване на досягнення нормального розвитку взаємин, тому воно не пов'язане з позовною давністю. Регулятивне суб'єктивне повноваження не охоплюється часом перебігу давнісності строку, початок та закінчення вказаного строку не мають впливу на його існування. Окремо слід відмітити законодавче вирішення даного питання. Стаття 256 ЦКУ визначає позовну давність як строк для звернення до суду з вимогою про захист свого цивільного права чи інтересу. Дещо по-іншому формулює призначення вказаного проміжку часу цивільне законодавство більшості зарубіжних країн. Так наприклад, у ст. 195 ЦК РФ, ст. 196 ЦК Республіки Білорусь¹ вказується, що позовна давність є строком для захисту права за позовом особи, право якої порушене. Ще інше визначення знаходимо у ст. 177 ЦК Республіки Молдова: позовна давність – це період часу, протягом якого може бути задоволена позовна вимога, що виникла з порушення права особи чи охоронюваного законом інтересу².

¹ Гражданский кодекс Республики Беларусь. URL: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=hk9800218

² Гражданский кодекс Республики Молдова. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061&doc_id2=1006061#sub_id=1000022991_2&sub_id2=1770000&sel_link=1000022991_2

Спробуємо визначитися, наскільки наведені формулювання відповідають фактичному стану речей, і що, зрештою, є дійсним предметом позовної давності. Цілком очевидно, що ним може бути лише таке явище, котре виникає від початку її перебігу і припиняється з її спливом. Український закон встановлює, що особа, право якої порушене, може звернутися до суду з вимогою про його захист у межах конкретного строку – позовної давності. Коментована редакція правової норми свідчить про певне зміщення у основному українському цивільно-правовому акті матеріально-правових та процесуально-правових можливостей захисту порушеного права [12, с. 101]. Разом з тим, цивілістична наука вже досить давно розмежовує поняття права на позов у матеріальному та процесуальному сенсі. Право на позов у процесуальному розумінні є законодавчо обумовленою можливістю особи стати учасником судового процесу, який відбувається за заявою даної особи. В більш вузькому розумінні – то право на звернення до суду, по суті це питання про порядок та умови пред'явлення позову.

В нашій цивілістиці багато дослідників приділяли увагу питанню розмежування права на позов у матеріальному та процесуальному розумінні. Як відмічав В.П. Грибанов, право на позов з процесуального боку, що фактично є формою реалізації матеріального права на захист, містить, по-перше, право на звернення до суду про захист порушеного чи оспорюваного права або інтересу, по-друге, можливість використовувати всі передбачені законом процесуальні права при розгляді справи, нарешті, можливість оскаржити у встановленому порядку рішення державного органу [13, с. 113]. Попри певну спірність такого широкого змісту даного явища, все ж безсумнівною виглядає теза, що реалізація матеріально-правових вимог має процесуальний порядок. Саме через позовну форму досягається примусове здійснення охоронного матеріального права. Така реалізація відбувається шляхом задіяння публічно-правового механізму, учасниками якого є правозастосовний орган та сторони судового процесу. Але для того, щоб отримати можливість стати учасником такого публічно-правового відношення не треба доводити наявність матеріального права та фактів його порушення чи оспорювання. Дані факти будуть з'ясовуватися в судовому процесі і, якщо виявиться, що матеріальне право у заявника відсутнє чи воно не порушене, у задоволенні позову буде

відмовлено. Таким чином, нерідко виникають ситуації, коли матеріально-правові вимоги, адресовані відповідачу, не задовольняються, проте вимоги щодо права заявника на процес будуть реалізовані.

Аби підлаштувати коментоване наразі правове визначення ст. 256 ЦКУ до реальності конкретних взаємин, у літературі свого часу була висловлена думка про необхідність допроцесуального з'ясування правового зв'язку особи, яка звертається до суду, з об'єктом правового захисту, наявності суб'єктивного матеріального права у порушеному стані та правового характеру заявлених вимог [14, с. 89–90]. Такий підхід обґрунтовувався тим, що при попередньому дослідженні вказаного питання може виявитися, що суб'єктивне право не належить заявнику або воно не порушене відповідачем. Або може з'ясуватися, що закон не передбачає судовий захист заявленої вимоги. Якщо вважати, що позовна давність являє собою час для звернення до суду, то слід погодитися з позицією вказаних дослідників, за якою у разі встановлення після пред'явлення позову відсутності однієї з наведених передумов права на позов, у прийнятті позовної заяви має бути відмовлено.

Однак, подібна концепція не витримала перевірки часом, бо вона часто призводить до правового колапсу. Насправді, обставини стосовно правового зв'язку особи з матеріальним правом, законності її вимог та стану самого права можуть бути з'ясовані лише при розгляді справи по суті. Зокрема, питання про оспорюваність права часто полягає не в поведінці відповідача, а в неможливості його здійснення без судового рішення, і це питання підлягає перевірці юрисдикційним органом при розгляді справи по суті, а не при її порушенні. Тому провадження має порушуватися, а виявлення при розгляді справи вказаних вище обставин тягне відмову у задоволенні позову [15, с. 121–122]. Такий же наслідок настає, коли при розгляді спору було встановлено, що давність (строк чинності домагання) спливла і відсутні поважні причини для її відновлення. Але, попри те, що цей факт встановлений у судовому рішенні, він фіксує вплив давнісного строку на час пред'явлення позову. Відтак, не може визнаватися правильним твердження, що право на захист припиняється з моменту набрання законної сили рішенням суду про відмову у позові зі впливом позовної давності [16, с. 3, 12]. Насправді, право на захист продовжує існувати і після цього, але вже не будучи забезпечене позовною

здатністю [17, с. 24–25]. Припиняється лише право на позов (домагання), але, як сказано вище, суд лише констатує, що воно припинилося після спливу позовної давності, тобто на час пред'явлення позову було відсутнє.

Таким чином, цілком очевидно, що предметом позовної давності аж ніяк не може бути право на звернення до суду, оскільки воно є процесуальним повноваженням особи. Це повноваження не тільки не підлягає задоволенню, воно взагалі не залежить від наявності у особи матеріального права та його порушення. Намагання окремих дослідників представити позовну давність як строк для пред'явлення позову вже давно отримали критичну оцінку у нашій цивілістиці [18, с. 27–28]. Особа може звернутися до суду як до початку, так і після закінчення позовної давності, про це, до речі, прямо йдеться у ч. 2 ст. 267 ЦКУ. Відтак, визначення статті 256 ЦКУ щодо того, яке саме явище правового характеру регулюється давнісним строком, слід визнати невдалим. Та, попри відверто помилкове нормативне формулювання даного питання, правозастосовна практика в Україні напрацювала загалом результативний підхід: саме право на судовий захист, а не на звернення до суду, обмежується позовною давністю. Таку точку зору підтримує більшість дослідників [19, с. 56; 20, с. 45] (разом з тим, коли мова йде про міжнародні нормативні акти, слід погодитися з М.Г.Масевич: іноді зі впливом позовної давності припиняється також і процесуальне право на позов) [21, с. 142].

Здавалося б, більш вдалим є наведені вище теоретичні визначення позовної давності як строку для захисту порушеного права за позовом його носія. Проте і вони можуть бути прийнятними тільки за умови їх додаткового тлумачення. Дійсно, не можна погодитися з буквальним розумінням того, що позовна давність це час, протягом якого особа може розраховувати на захист свого порушеного права судом, а тим більше – строк примусового захисту права [22, с. 80]. Як правильно вказує Є.Я. Мотовиловкер, «без певного роз'яснення отримуємо картину, коли логічним видається, що строк для захисту права за позовом є строком для здійснення судового захисту права, іншими словами – час для прийняття рішення, котрим задовольняється позов. Але твердження про те, що судове задоволення позову і є захистом права за позовом у розумінні легального визначення позовної давності абсурдне, воно повністю викривляє реальне призначення давнісного строку. Позовна давність не може вважатися

строком для захисту за позовом особи. Адже подібне право взагалі не існує впродовж перебігу давнісного строку: воно виникає не від усвідомлення особою факту правопорушення, а від моменту пред'явлення позову, коли позовна давність вже скінчилася у зв'язку з вичерпаністю обмеженого її тривалістю повноваження, і триває протягом усього розгляду судом матеріального спору. Виходить, що теза про позовну давність як про час для захисту права за позовом, то думка про строк для того явища, котре не виникає та не існує впродовж його перебігу і, значить, є думкою про безпредметний строк, тобто неспроможною думкою» [23, с. 23–24].

Через постановлення правозастосовним органом свого рішення відбувається примусова реалізація охоронно-правового повноваження особи, реальний її захист. Час для винесення судом рішення визначається процесуальним законодавством і аж ніяк не може дорівнювати позовній давності [23, с. 23]. Тим більше, що його перебіг за законом обліковується від початку процесу, тоді як позовна давність починається від моменту порушення суб'єктивного права³. Цей період нормативно адресується правозастосовному органу і у літературі дістав назву службового строку [24, с. 57]. Припущення, що захист права починається від часу правопорушення, тобто від початку давнісного перебігу, є таким, що протирічить здоровому глузду, тому думка про позовну давність як час для захисту права за позовом стосується того явища, котре протягом цього часу не виникає і не існує [23, с. 24]. Отже, давнісний строк ніяк не регулює строк судового захисту права, він не опосередковує тривалість здійснення правосуддя.

Утім, нічого страшного, на перший погляд, немає в тому, щоб вважати позовну давність строком захисту права, розтлумачивши при цьому, що під терміном «судовий захист права» йдеться лише про набуття такої можливості. Саме цим шляхом пішли російський законодавець та окремі дослідники даного питання [25, с. 63]. Але насправді, проблема тут більш серйозна, ніж просте тлумачення правових визначень. В літературі прийнято ототожнювати поняття «строк захисту порушеного права» та «строк здійснення охоронно-правового повноваження» [18, с. 35–36]. Та це не зовсім коректний підхід. Адже, хоча захист порушеного регулятивного права і є метою, яка досягається в результаті реалізації охо-

ронної вимоги, але у даному разі відповідно тотожними виявляються і поняття «позовна давність» та «строк здійснення охоронно-правового повноваження». А це вже аж ніяк не відповідає дійсності.

Таким чином, приходимо до **висновку** про неадекватність реальним охоронним матеріальним взаємодіям вказаного правового підходу, згідно з яким захист суб'єктивного права, тобто розгляд справи та винесення рішення правозастосовним органом, відбувається протягом перебігу позовної давності. Як бачимо, давність не охоплює ні часу для звернення до суду за судовим захистом, ані часу здійснення юрисдикційним органом такого захисту. Що ж тоді вона регулює? Відповідь на вказане питання лише одна. Давнісний строк є не періодом для захисту порушеного матеріального права, а проміжком часу, протягом якого особа має можливість отримати такий захист, пред'явивши позов до суду. **Власне тривалість повноваження на реалізацію такої можливості і визначає позовна давність. Тож, насправді, позовна давність є часом, протягом якого особа, за умови вчинення нею односторонньої активної дії – пред'явлення позову, набуває можливості судового захисту порушеного суб'єктивного права. Відтак, предметом позовної давності є право особи на отримання судового захисту свого порушеного права. Таке право ще зветься матеріальним правом на позов або домаганням, отже саме домагання є тим юридично значимим явищем, строк існування якого обмежується позовною давністю.**

Саме в такому сенсі слід розуміти формулювання давності як строку для захисту права, де поняття тривалості судового захисту визначається як строк існування **можливості його отримання при зверненні з позовом протягом цього часу**, а не як час для здійснення правосуддя чи строк для звернення до юрисдикційного органу. Вказана можливість отримати судовий захист і є правом на захист за позовом правоволодільця в сенсі коментованої доктрини. І саме вона (можливість судового захисту свого порушеного права) припиняється із впливом позовної давності, в чому, до речі, дослідники проблеми майже одностайні [26, с. 12; 27, с. 9]. Позовна давність є часовою межею одного із елементів права на захист. Нею погашається право на звернення з вимогою про прийняття рішення про захист.

³ Початки процесу і позовної давності теоретично можуть співпадати, але на практиці пред'явлення позову відразу після правопорушення трапляється не часто.

Література:

1. Ус М. В. Охрана и защита субъективных гражданских прав, юридическая природа права на защиту. Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : моногр. / И. В. Спасибо-Фатеева, М. Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др. ; ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Х. : Право, 2014. 672 с.
2. Мігашук Ю. Право на захист як елемент охоронного правовідношення. *Матеріали XV регіональної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»*, 4–5 лютого 2009 р. м. Львів С. 207–208.
3. Крашенинников Е. А. Право на иск. Проблемы совершенствования законодательства о защите субъективных гражданских прав. 1988. С. 5–15.
4. П'янова Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Х., 2009. 224 с.
5. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 1996 року у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства» (Stubbings and Others v. The United Kingdom), заява №. 22083/93, § 51, URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58079>
6. Бреус Б. В. Генеза інституту позовної давності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 95–97.
7. Петренко К. Р. Особливості застосування інституту позовної давності під час розгляду цивільних справ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. № 27. С. 73–76.
8. Єфімов О. М. Subjects of statute of limitations. (Суб'єкти позовної давності). *VISEGRAD JOURNAL on human rights*. 2020. № 5. С. 122–128.
9. Рішення ЄСПЛ від 20 вересня 2011 року у справі «Нафтова компанія Юкос проти Російської Федерації», заява № 14902/04/ URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=d oc&base=ARB002&n=259971#016010938925838603>
10. Иоффе О. С. Советское гражданское право (курс лекций). Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах. Л. : ЛГУ, 1958. 512 с.
11. Шовкова О. В. Позовна давність як різновид цивільно-правових строків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2008. 19 с.
12. Короленько В. Деякі шляхи оптимізації регулювання строків звернення до суду за вирішенням індивідуальних трудових спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 10. С. 99–102.
13. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. 2000. 411 с.
14. Пушкар Е. Г. Конституционное право на судебную защиту. Львов : Вища школа, 1982. 215 с.
15. Гуйван П. Д. Закінчення перебігу та припинення позовної давності. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 121–125.
16. Цікало В. І. Давність у цивільних правовідносинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2004. 19 с.
17. Карнаух Б. П. Позовна давність у практиці Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 24–36.
18. Крашенинников Е. А. Понятие и предмет исковой давности. 1997. 86 с.
19. Cosack K. Lehrbuch des deutschen burgerlichen Rechts auf der Grundlage des Burgerlichen Gesetzbuchs für das Deutsche Reich . 5 Aufl Jena , 1898 – XXVI, . Bd. 1. 615 s.
20. Medicus D. Allgemeiner Teil des BGB : ein Lehrbuch. 3 Aufl. Heidelberg, 1988. 720 s.
21. Масевич М. Г. Исковая давность. *Хозяйство и право*. 1993. № 9. С. 133–144.
22. Буряк О. В. Загальна характеристика поняття «позовна давність» та його роль у вирішенні правових спорів. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 2. С. 79–85.
23. Мотовиловкер Е. Я. Право на защиту по иску как предмет исковой давности. Проблемы защиты субъективных гражданских прав. 1998. С. 22–33.
24. Рожнов О. В. Деякі питання регламентації строків у цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 67. С. 55–61.
25. Толстой Ю. К. Исковая давность. *Правоведение*. 1992. № 4. С. 63–69.
26. Романюк В. А. Позовна давність у цивільному праві : автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Хмельницький, 2018. 23 с.
27. Шатковский Я. М. Проблемні питання щодо застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів. *Юридична наука*. 2014. № 12. С. 7–16.

References:

1. Us M. V. (2014). Okhrana y zashchyta sub'yektyvnykh hrazhdanskykh prav, yurydycheskaia pryroda prava na zashchyty [Protection and protection of subjective civil rights, legal nature of the right to protection]. Kharkovskaia tsyvylystycheskaia shkola: zashchyta sub'yektyvnykh hrazhdanskykh prav y ynteresov: monohr. Kharkiv : Pravo, [in Ukrainian].
2. Mihashchuk Yu. (2009). Pravo na zakhyst yak element okhoronnoho pravovidnoshennia [The right to protection as an element of the protective legal relationship.]. *Materialy XV rehionalnoi nauково-praktychnoi*

konferentsii «Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini» Materials of the XV regional scientific and practical conference "Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine", 4–5 liutoho 2009 r. m. Lviv. [In Ukrainian]

3. Krashennynnikov E. A. (1988). Pravo na isk [The right to sue]. *Problems of perfection of legislation on the protection of subjective civil rights – Problemy sovershenstvovaniia zakonodatelstva o zashchite sub'ektyvnykh grazhdanskykh prav*. 5–15.

4. Pianova Ya. V. (2009). Sudovyi zakhyst mainovykh tsyvilnykh prav [Judicial protection of property civil rights] : dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kharkiv. [in Ukrainian].

5. Decision of the ECtHR dated October 22, 1996 in the case "Stubbings and Others v. The United Kingdom", application no. 22083/93, URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58079> [In English].

6. Breus B. V. (2019). Heneza instytutu pozovnoi davnosti [The genesis of the statute of limitations]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. Legal scientific electronic journal*, 6, 95–97. [in Ukrainian].

7. Petrenko K. R. (2017). Osoblyvosti zastosuvannia instytutu pozovnoi davnosti pid chas rozghliadu tsyvilnykh sprav [Peculiarities of the application of the statute of limitations during the consideration of civil cases]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia Yurysprudentsiia – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Jurisprudence series*, 27, 73–76 [in Ukrainian].

8. Yefimov O. M. (2020). Subjects of statute of limitations. (Subiekty pozovnoi davnosti). *WISEGRAD JOURNAL on human rights*, 5, 122–128 [in Ukrainian].

9. Decision of the ECtHR dated September 20, 2011 in the case "Yukos Oil Company v. Russian Federation", application No. 14902/04/ URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=d oc&base=ARB002&n=259971#016010938925838603> [In English].

10. Yoffe O. S. (1958). Sovetskoe grazhdanskoe pravo (kurs lektsyi). Obshchaia chast. Pravo sobstvennosti. Obshchee uchenye ob obiazatelstvakh [Soviet civil law (course of lectures). General part. Property right. General doctrine of obligations].

11. Shovkova O. V. (2008). Pozovna davnist yak riznovyd tsyvilno-pravovykh strokiv [Limitation of action as a type of civil law terms]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kharkiv, [in Ukrainian].

12. Korolenko V. (2010). Deiaki shliakhy optymizatsii rehuliuвання strokiv zvernennia do sudu za vyrishenniam indyvidualnykh trudovykh sporiv [Some ways of optimizing the regulation of the terms of appeal to the court for the resolution of individual labor disputes]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. Entrepreneurship, economy and law*, 10, 99–102. [in Ukrainian].

13. Hrybanov V. P. (2000). Osushchestvleniye i zashchyta grazhdanskykh prav [Implementation and protection of civil rights].

14. Pushkar E. H. (1982). Konstitutsionnoe pravo na sudebnuy zashist [Constitutional right to judicial protection]. Lvov : Vyshcha shkola.

15. Guyvan P. D. (2019). Zakinchennia perebihu ta prypynennia pozovnoi davnosti [Expiration and termination of the statute of limitations]. *Journal of the Kyiv University of Law. Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 121–125 [in Ukrainian].

16. Tsikalo V. I. (2004). Davnist u tsyvilnykh pravovidnosynakh [Limitation in civil legal relations]. Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Lviv [in Ukrainian].

17. Karnaukh B.P. (2016). Pozovna davnist u praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Limitation of action in the practice of the European Court of Human Rights]. *Problemy zakonnosti. Problems of legality*, 134, 24–36 [in Ukrainian].

18. Krashenninnikov E. A. (1997). Poniatie i predmet iskovoy davnosti [Concept and subject of statute of limitations].

19. Cosack K. (1898). Lehrbuch des deutschen burgerlichen Rechts auf der Grundlage des Bürgerlichen Gesetzbuchs für das Deutsche Reich. 5 Aufl. Jena, XXVI. Bd. 1 [In German]

20. Medicus D. (1988). Allgemeiner Teil des BGB: ein Lehrbuch. 3 Aufl. Heidelberg [In German]

21. Masevych M.H. (1993). Iskovaya davnost [Limitation of claim]. *Khoziaistvo i pravo. Economy and law*, 9, 133–144.

22. Buriak O.V. (2005). Zahalna kharakterystyka poniattia «pozovna davnist» ta yoho rol u vyrishenni pravovykh sporiv [General characteristics of the concept of "statute of limitations" and its role in the resolution of legal disputes]. *Visnyk hospodarskoho sudochynstva. Herald of economic justice*, 2, 79–85. [in Ukrainian].

23. Motovylovker E.Ia. (1998). Pravo na zashchytu po isku kak predmet iskovoy davnosti [The right to defense in a lawsuit as a subject of statute of limitations]. *Problemy zashchity subektivnykh grazhdanskykh prav. Problems of protection of subjective civil rights*. 22–33.

24. Rozhnov O.V. (2004). Deiaki pytannia rehlementatsii strokiv u tsyvilnomu sudochynstvi [Some issues of regulation of terms in civil proceedings]. *Problemy zakonnosti. Legality issues*, 6, 55–61 [in Ukrainian].

25. Tolstoi Yu.K. (1992). Iskovaya davnost [Limitation of action]. *Pravovedenye. Jurisprudence*, 4, 63–69.

26. Romaniuk V.A. (2018). Pozovna davnist u tsyvilnomu pravi [Limitation of action in civil law] : avtoref. ... dys. kand. yuryd. nauk. Khmelnytskyi [in Ukrainian].

27. Shatkovskiy Ya.M. (2014). Problemni pytannia shchodo zastosuvannia pozovnoi davnosti u vyrishenni hospodarskykh sporiv [Problematic issues regarding the application of the statute of limitations in the resolution of economic disputes]. *Yurydychna nauka. Legal science*, 12, 7–16. [in Ukrainian].

УДК 342.336.1

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.5>**Олександр КАПЛЯ**

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри правових дисциплін Одеського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, вул. Чорноморського Козацтва, 19, Одеса, Україна, 65000

ORCID: 0000-0001-8629-0771

Oleksandr KAPLYA

Doctor of Legal Sciences, Senior Researcher, Professor at the Department of Legal Disciplines, Odessa Institute of the Interregional Academy of Personnel Management, Chornomorskoho Kozatstva str., 19, Odesa, Ukraine, 65000

ORCID: 0000-0001-8629-0771

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ГРОМАДЯНИНА
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ****ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE CITIZEN
UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL:
LEGAL ASPECT**

Проблема забезпечення економічної безпеки громадянського суспільства в мирний час суттєво відрізняється умов воєнного стану. Тому окремі аспекти адміністративно-правового врегулювання, стосовно необхідних потреб громадян у забезпеченні їх власної економічної безпеки слід переглянути, оскільки в першу чергу, мають бути забезпечені економічні інтереси держави.

***Метою статті** є висвітлення ролі економічної безпеки громадян під час дії воєнного стану у порівнянні із мирним часом. А також дослідження правової сутності цього поняття, нормативних структур в яких воно розглядається та можливостей, правового визначення, як окремої юридичної категорії.*

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки завдань, як-от: 1) визначення основних нормативно-правових положень, що регламентують діяльність органів виконавчої влади спрямовані на дотримання законодавчих норм пов'язаних із захистом громадян від непередбачуваних загроз та ризиків економічного характеру; 2) дослідження окремих ризиків економічної безпеки громадян, які пов'язані із зменшенням доходів під час дії воєнного стану; 3) аналіз характеристик поняття «економічна безпека громадянина» в системі забезпечення економічної безпеки держави, а також вивчення дії окремих загроз, пов'язаних із нормативним регулюванням безпекової діяльності держави, як суб'єкта забезпечення безпеки громадян; 4) проведення дослідження окремих механізмів державного регулювання рівня економічної безпеки громадян під час дії воєнного стану.

***Наукова новизна.** У статті вперше розглядається економічна безпека громадянина, як складова забезпечення безпеки держави в умовах воєнного стану.*

*Як **висновок**, представлено економічну безпеку громадян, як загальну категорію, що ні нормативно, ні теоретично не врегульована. Проте, основні конституційні норми передбачають її існування. Запропоновано теоретичну конструкцію поняття економічної безпеки громадянина, як індикатору, який характеризує стан економічного розвитку країни. Встановлено, що в умовах воєнного стану, економічна безпека окремих громадян не може розглядатися взагалі окремо, оскільки в такому випадку увесь економічний потенціал має інтегруватися в систему економічної безпеки держави.*

***Ключові слова:** економічна безпека, громадянин, нормативні положення, воєнний стан, ризики, загрози, небезпеки.*

The problem of ensuring the economic security of civil society in peacetime is significantly different from wartime conditions. Therefore, certain aspects of the administrative and legal regulation, in relation to the necessary needs of citizens to ensure their own economic security, should be reviewed, because first of all, the economic interests of the state must be ensured.

*The **purpose** of the article is to highlight the role of economic security of citizens during martial law compared to peacetime. As well as the study of the legal essence of this concept, the normative structures in which it is considered and the possibilities of its legal definition as a separate legal category.*

*The realization of the set goal involves the solution of a number of tasks, **such as:** 1) definition of the main regulatory and legal provisions regulating the activities of executive authorities aimed at compliance with legislative norms related to the protection of citizens from unforeseen threats and risks of an economic nature; 2) the study of individual risks to the economic security of citizens, which are associated with a decrease in income during martial law; 3) analysis of the characteristics of the concept of "economic security of the citizen" in the system of ensuring the economic security of the state, as well as the study of the effect of individual threats related to the normative*

regulation of the security activities of the state as a subject of ensuring the security of citizens; 4) conducting a study of individual mechanisms of state regulation of the level of economic security of citizens during martial law.

Scientific novelty. The article examines the economic security of a citizen for the first time as a component of ensuring the security of the state in the conditions of martial law.

As a **conclusion**, the economic security of citizens is presented as a general category that is neither normatively nor theoretically regulated. However, the main constitutional norms provide for its existence. The theoretical construction of the concept of economic security of a citizen as an indicator that characterizes the state of economic development of the country is proposed. It was established that in the conditions of martial law, the economic security of individual citizens cannot be considered separately at all, since in such a case the entire economic potential must be integrated into the system of economic security of the state.

Key words: economic security, citizens, regulatory provisions, martial law, risks, threats, dangers.

Актуальність проблеми. Економічна безпека являє собою стан захищеності суб'єктів економічних відносин від загроз, ризиків та небезпек. Та, нажаль, переважна більшість досліджень, а також нормативних документів спрямовані на державні інституції та суб'єкти господарювання. Крім того, зважаючи на те, що основні конституційні норми закріплюють економічну захищеність саме громадянина, як окремої категорії пов'язаної з економічною безпекою, на нормативному та теоретичному рівні це виражено не достатньою мірою. Це спричиняє низку не вирішених проблем, зокрема: невизначеність правових механізмів захисту економічного стану громадян, як в мирний, так і у воєнний час; відсутність положень, щодо мінімізації економічних загроз у сфері цінової політики; відсутність механізмів мінімізації загроз у сфері тарифної політики; правова невизначеність громадян у сфері захисту економічних інтересів найманих працівників та багато інших неврегульованих проблем, пов'язаних з економічною захищеністю громадян.

Такий стан потребує перегляду окремих нормативно-правових положень та загальному розуміння економічної безпеки окремої особи, як найважливішої категорії, пов'язаної із станом економічного розвитку не лише громадянина, а й суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ефективна система економічної безпеки виступає гарантією існування будь-якої країни, оскільки підприємницька, соціальна, енергетична, військова, промислова та енергетична активність суспільства забезпечує сталий економічний розвиток. Таке розуміння знайшло своє відображення в Конституційних нормах та інших правових документах України, а також в багатьох наукових працях вітчизняних та міжнародних вчених [1, 2, 3, 4]. Слід звернути увагу на ст. 46–48 Конституції України, що виокремлюють гарантії належного забезпечення економічної безпеки. Разом з тим, окреслені норми, хоча і вказують на забезпечення належного стану захищеності в економічній сфері для громадян, проте, деякі аспекти не гарантовані Конституцією. Наприклад, гарантії права на працю

не зобов'язують державні інституції шукати громадянам роботу та працевлаштовувати їх [5, с. 20]. Норма ст. 48 Конституції України визначає право на достатній рівень життя, харчування, одяг, житло, проте не кожен громадянин має зазначені блага. У відповідності до ст. 1 Конституції України, наша країна є соціальною, що говорить про найважливішу мету державного апарату – дотримання належного рівня економічної безпеки громадян. Держава має дбати про соціальну справедливість шляхом врахування економічних інтересів громадян, в тому числі і справедливого перерозподілу доходів між різними соціальними верствами населення, використовуючи належну систему пільг, фінансування соціальних програм, тощо.

Усе це, та багато інших не вирішених проблем забезпечення економічної безпеки громадян, вимагає уточнення низки нормативних положень. Тож, ми погоджуємося з Веприцьким Р.С., який зазначав, що слід починати із забезпечення реальної рівності всіх перед законом та судом [5].

Переважна більшість досліджень, а також нормативних документів визначає та деталізує економічну безпеку держави та підприємств, що загалом характеризує саме поняття економічної безпеки, як стану захищеності від небезпек, ризиків та загроз. Тому, зважаючи на конституційну важливість забезпечувати безпеку саме громадян, слід виділити поняття економічної безпеки громадянина в окрему категорію, яка б характеризувала усі загрози та ризики, що стосуються економічної сфери окремої особистості. Деталізації вимагають ще й умови, в яких знаходиться людина. Так, наприклад існують праці, де проводяться дослідження економічної безпеки громадян під час пандемії [6], або вивчаються особливості їх соціально-економічної безпеки [7].

Отже, конституційні права громадян у сфері економічної безпеки мають забезпечуватися шляхом уточнення ряду нормативних положень, що регламентують їх захищеність від загроз та ризиків саме економічного характеру, а також в залежності від умов, у яких перебуває громадянин.

В той же час, коли економіка країни перебуває у воєнному стані, економічна безпека громадян суттєво відрізняється від умов мирного часу. Це певною мірою несе додаткові економічні загрози. Так, наприклад в умовах воєнного стану повноцінну наглядову діяльність за роботодавцем держава не може забезпечити повною мірою, що є приводом до можливості нехтування деякими нормами трудового законодавства. Відповідно до Закону «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (ст. 13), роботодавець за потреби може призупинити дію трудового договору. Це стосується і інших питань трудових відносин.

Разом з тим, як показав досвід воєнного стану в Україні, держава ефективно мінімізувала значну частину економічних ризиків для громадян. Для цього було прийнято суттєві зміни, що представлені у Постановах Кабінету Міністрів України № 214, № 332 які стосуються державної політики у соціальній сфері. Це стосується низки категорій громадян, які отримали додаткові виплати та соціальний захист загалом. Держава ефективно стимулювала бізнес в цей період, що також зменшило економічні загрози для працюючих громадян. Так, прийнятий Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» дозволив суттєво зменшити податкове навантаження на бізнес.

Зважаючи на максимальні зусилля держави для забезпечення належного рівня економічної захищеності громадян, військовий стан вимагає інших підходів до розуміння економічної безпеки громадян. Ті обмеження, які передбачені ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не повинні впливати на стан економічної безпеки громадян, коли вирішується доля нації та держави. В цей період усі зусилля мають бути спрямовані лише на перемогу, а відтак економічна безпека громадянина не лише залежить від національної безпеки країни, а й доповнює її власними ресурсами.

Метою статті є висвітлення ролі економічної безпеки громадян під час дії воєнного стану у порівнянні із мирним часом. Визначення правової сутності цього поняття, а також можливостей його нормативного врегулювання, як окремої юридичної категорії.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння ролі економічної безпеки громадянина в системі державного управління, потрібно бачити структуру національної безпеки. За різними визначеннями [8, 9, 10], економічна безпека держави та економічна безпека під-

приємств представлені, як єдиний державний організм, що функціонує за рахунок економічної активності громадян. Саме поняття економічна безпека вперше було введено Ф. Рузвельтом, президентом США, який розглядав його, як достатній рівень зайнятості населення [11]. І це значною мірою характеризує стан економічного розвитку країни. Американський вчений Б. Баумоль визначив стан економічної безпеки громадян, як індикатор рівня економічної безпеки країни, присвятивши відповідному дослідженню свою працю «Секрети економічних показників». Він наголошував на тому, що зайнятість громадян характеризує роботу економіки країни в цілому [12].

Зважаючи на те, що економічна безпека держави розглядається, як стан економічної системи, яка включає в себе ряд соціально-економічних, енергетичних, продовольчих, демографічних та екологічних складових, економічну безпеку громадян можна розглядати як складову економічної безпеки держави [13]. Водночас останні визначення загроз для економічної безпеки викладені у ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», передбачають скорочення соціально-економічного потенціалу країни, науково-технічного потенціалу, поширення корупції та організованої злочинності. Дія цих загроз безпосередньо стосується і безпеки громадян, тому вона має бути визначена законом також.

Заслугує уваги визначення економічної безпеки держави, зазначене в методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [14], як стан національної економіки, що дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі та характеризує здатність національної економіки до сталого й збалансованого зростання. Існує визначення цьому поняттю і в Законі України «Про основи запобігання та боротьби з економічними правопорушеннями і здійснення фінансового контролю», що представлено, як стан економіки в умовах зростання та розвитку. Таке бачення можна доповнити і тим, що умови зростання не завжди супроводжують економічних суб'єктів, тому більше можна приділити увагу саме ймовірності настання загрози, або ризику.

Загалом, категорію економічної безпеки громадян можна розглядати як таку, що визначає рівень захищеності з громадянина з боку держави, а також в умовах можливостей збільшувати власний економічний достаток.

Виходячи із того, що рівень економічної безпеки визначається багатьма факторами, доцільного його представити у вигляді інтегрального показника, який характеризує сфери впливу окремих факторів, як це було зроблено міністерством економіки України у 2013 р. під час формування методичних рекомендацій щодо кількісного розрахунку рівня економічної безпеки держави [14]. Так, було сформовано ряд коефіцієнтів, які визначають стан окремих економічних сфер, що дозволило, узагальнивши їх, встановити загальний рівень економічної безпеки держави. В свою чергу, враховуючи нерозривність станів економічної безпеки держави та економічної безпеки громадян, такий показник має бути сформований і для громадянського суспільства, з урахуванням ряду критеріїв захищеності по різних сферах діяльності. У зв'язку з цим було запропоновано деякі законопроекти, зокрема «Про основи запобігання та боротьби з економічними правопорушеннями і здійснення фінансового контролю», де визначено органи, які мають забезпечувати економічну безпеку держави. Відповідний законопроект можна вдосконалити збільшивши перелік суб'єктів забезпечення економічної безпеки, проте роль економічної безпеки громадян в ньому не була визначена. Тому, є потреба у формуванні окремого нормативного акту, який міг би визначити основні критерії захищеності громадян та механізми попередження

і мінімізації загроз та ризиків в різних умовах. Наприклад «Закон про основи економічної безпеки громадянського суспільства».

Вищезгадані нормативні положення, не можуть бути використані під час дії воєнного стану, оскільки ті обмеження, які накладаються на громадян та їх економічну безпеку, сприяють зміцненню загального економічного стану в країні. Рівень захищеності держави в цей період залежить від залучення не лише економічного потенціалу громадян, а й інтелектуального, військового та фізичного потенціалів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Економічна безпека громадян, як загальна категорія ні нормативно, ні теоретично не врегульована. Разом з тим, основні конституційні норми передбачають її існування. Поняття економічної безпеки громадян широко пов'язане з економічною безпекою держави. Більше того, воно виступає індикатором, який характеризує стан економічного розвитку країни. Для подальшого врегулювання та деталізації відповідної категорії на нормативному рівні, слід врахувати усі загрози та ризики, які характеризують стан захищеності громадян в економічній сфері.

В умовах воєнного стану, економічна безпека окремих громадян не може розглядатися взагалі окремо, оскільки в такому випадку увесь економічний потенціал має інтегруватися в систему економічної безпеки держави.

Література:

1. Про основи національної безпеки України : 3-н України № 975IV від 19 червня 2003 року. *Стратегічна панорама*. 2003. № 3–4. С. 18–25.
2. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 26 травня 2015 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
3. Предборський В. А. Економічна безпека держави: монографія. Київ : Кондор, 2005. 391 с.
4. Долгопалова М. М. Деякі аспекти процесу забезпечення економічної безпеки держави. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2010. № 3. С. 110–115.
5. Веприцький Р. С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. *Форум права*. 2008. № 2. С. 32–37.
6. Винославська О., Кононець М. Економічна безпека особистості в умовах пандемії COVID-19. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 1(22). С. 33–44. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2021.1.22.4>
7. Буняк Н. Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-68>
8. Владимиров С. В. Еволюція поглядів на економічну безпеку підприємства. *Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів, 26–27 листопаду. 2009 р. : В 4 т. Т. 4. Дніпропетровськ : Біла К.О., 2009. С. 16–20.
9. Корчевська Л. О. Жосан Г. В. Методологічні питання економічної безпеки підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2010. Вип. 29. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vetp/2010_29/10klosoe.pdf
10. Аксюков С. Оптимізація податкової системи України на шляху до економічного розвитку. *Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1007>
11. Головченко В. І. Рузвельт Франклін Делано. Українська дипломатична енциклопедія : у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України. 2004 Т. 2. 812 с.
12. Баумоль Бернард. Секреты экономических показателей. 2009. 320 с.

13. Чубенко А. Г. Теоретико-правовий аспект забезпечення економічної безпеки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 88–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2014_3_10
14. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовт. 2013 р. № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html

References:

1. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Z-n Ukrainy № 975IV vid 19 chervnia 2003 roku [On the basics of national security of Ukraine: Z-n of Ukraine No. 975IV of June 19, 2003]. *Stratehichna panorama – Strategic panorama*, 3–4, 18–25. [in Ukrainian].
2. Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26 travnia 2015 roku [National Security Strategy of Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated May 26, 2015]. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [in Ukrainian].
3. Predborskyi V.A. (2005). Ekonomichna bezpeka derzhavy: monohrafiia [Economic security of the state : monograph]. Kyiv : Kondor, 2005. 391 s. [in Ukrainian].
4. Dolhopalova M. M. (2010). Deiaki aspekty protsesu zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky derzhavy [Some aspects of the process of ensuring the economic security of the state]. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho institutu – Bulletin of the Zaporizhzhya Law Institute*, 3, 110–115. [in Ukrainian].
5. Vepriyskyi R. S. (2008). Sotsialno-ekonomichni prava: do vyznachennia pravovoi pryrody [Socio-economic rights: to determine the legal nature]. *Forum prava – Law Forum*, 2, 32–37. [in Ukrainian].
6. Vynoslavskia O., Kononets M. (2022). Ekonomichna bezpeka osobystosti v umovakh pandemii COVID-19 [Economic security of the individual in the conditions of the COVID-19 pandemic]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia – Organizational psychology. Economic psychology*. 2021. 1(22). 33–44. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2021.1.22.4> [in Ukrainian].
7. Buniak N. (2022). Sotsialna bezpeka liudyny: sutnist ta shliakhy zabezpechennia [Human social security: essence and ways of provision]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, (37). Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-68>
8. Vladymyrov S. V. (2009). Evoliutsiia pohliadiv na ekonomichnu bezpeku pidpriemstva. Stratehiia ekonomichnoho rozvytku krain v umovakh hlobalizatsii: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh uchenykh ta studentiv [The evolution of views on the economic security of the enterprise. The strategy of economic development of countries in the conditions of globalization: materials of Vseukr. science and practice conf. of young scientists and students, November 26-27]. Dnipropetrovsk : Bila K.O. [in Ukrainian].
9. Korchevska L. O. Zhosan H. V. (2010). Metodolohichni pytannia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Methodological issues of economic security of the enterprise]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Herald of the economy of transport and industry*, 29. Retrieved from: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Natural/Vetp/2010_29/10klosoe.pdf [in Ukrainian].
10. Aksiukov S. (2016). Optyimizatsiia podatkovoi systemy Ukrainy na shliakhu do ekonomichnoho rozvytku [Optimization of the tax system of Ukraine on the way to economic development]. *Elektronne naukove fakhove vydannia «Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok» – Electronic scientific publication "State Administration: Improvement and Development"*, 10. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1007> [in Ukrainian].
11. Holovchenko V. I. (2004). Ruzvelt Franklin Delano. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia : U 2-kh t. / Redkol. : L. V. Huberskyi (holova) ta in. Kyiv : Znannia Ukrainy. 2004 T. 2. 812s. [in Ukrainian]
12. Baumol Bernard. Sekrety ekonomicheskikh pokazatelei. 2009. 320 s.
13. Chubenko A. H. Teoretyko-pravovyi aspekt zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2014. № 3. S. 88–101. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2014_3_10
14. Metodychni rekomendatsii shchodo rozrakhunku rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy : nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 29 zhovt. 2013 r. № 1277 [Methodological recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine: order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine dated October 29, 2013. No. 1277]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html [in Ukrainian].

УДК 330.658:005.5

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.6>**Ганна КУРТАКОВА**

доктор філософії в галузі права, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2

ORCID: 0000-0002-9475-6911

Hanna KURTAKOVA

Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor of Civil Law Disciplines and International Law of the Educational and Scientific Institute of Law Prince Vladimir the Great, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, st. Frometivska, 2

ORCID: 0000-0002-9475-6911

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОФСПІЛОК У ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ**THE LEGAL STATUS OF TRADE UNIONS IN THE FORMATION OF THE SYSTEM OF SOCIAL PARTNERSHIP IN UKRAINE**

Проблема визначення ролі профспілок в соціально – партнерських відносинах та при укладенні колективних договорів і угод у сучасних умовах ринкової економіки є малодослідженою і полягає в більшій вдосконаленні. У діяльності профспілок України, обсязі і змісті їх прав щодо регулювання трудових відносин останнім часом відбулись істотні зміни, що пов'язані з переходом нашої держави до ринкової економіки з соціальною спрямованістю. Так, право на об'єднання у профспілку передбачає право громадян України на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу державних органів створювати профспілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами, брати участь у роботі профспілок. Це право знайшло закріплення у ст. 6 Закону України від 15 вересня 1999 року “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” [1].

Визначенню поняття “професійних спілок” приділяли увагу багато вчених. Наприклад, В. Прокопенко зазначає, що як об'єднання трудящих за професійною приналежністю професійні спілки є добровільними громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності, з метою представництва, здійснення та захисту їх трудових, соціально-економічних та інших прав і інтересів [2].

Профспілки, вказує О.І. Процєвський, насамперед об'єднання, як правило, працюючих людей на підставі професійних інтересів, суть яких обумовлює виробництво і які виникають під час дії трудових правовідносин [3]. Право трудящих створювати профспілкові організації і вступати до них із метою захисту своїх інтересів було передбачене ще Конвенцією Міжнародної організації праці № 87 про свободу асоціації і захист права на організацію, прийнятою у 1948 році. Воно дістало закріплення у ст. 36 Конституції України, у ч. 3 якої зазначено, що громадяни мають право на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Ключові слова: держава, соціальне партнерство, профспілки, роботодавці, колективний договір.

The problem of determining the role of trade unions in social partnership relations and when concluding collective agreements and agreements in modern conditions of the market economy is poorly researched and consists of former improvement. In the activity of trade unions of Ukraine, the scope and content of their rights regarding the regulation of labor relations, significant changes have recently taken place, which are connected with the transition of our country to a market economy with a social focus. Thus, the right to join a trade union provides for the right of citizens of Ukraine on the basis of free expression of will without any permission of state bodies to create trade unions, to join them and leave them under the conditions and in the order determined by their statutes, to participate in the work of trade unions. This right is enshrined in Art. 6 of the Law of Ukraine dated September 15, 1999 "On Trade Unions, Their Rights and Guarantees of Activity" [1].

Many scientists paid attention to the definition of the concept of "professional unions". For example, V. Prokopenko notes that as an association of workers based on their professional affiliation, trade unions are voluntary public organizations that unite citizens linked by common interests based on the type of their professional activity, with the aim of representing, implementing and protecting their labor, socio-economic and other rights and interests. [2] Trade unions, says O.I. Protsevsy, first of all, the association of working people, as a rule, on the basis of professional interests, the essence of which determines production and which arise during the operation of labor relations [3]. The right of workers to create trade unions and join them in order to protect their interests was provided for by International Labor Organization Convention No. 87 on Freedom of Association and Protection of the Right to Organize, adopted in 1948. It was also established in Art. 36 of the Constitution of Ukraine, Part 3 of which states that citizens have the right to participate in trade unions in order to protect their labor and socio-economic rights and interests.

Key words: state, social partnership, trade unions, employers, collective agreement.

Постановка проблеми. Демократизації українського суспільства, формування соціальної та правової держави, має важливе значення в політичних та соціально-економічних процесах життя громадськості. А провідну роль у цьому повинні відігравати профспілки як найбільш масові громадські організації. Розвиток і вдосконалення соціальних відносин повинні стати в суспільстві головним пріоритетом управління конфліктами з метою послаблення соціального напруження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню даного питання сприяли праці В.М. Толкунової, Н.М. Хуторян, А.І. Цепіна, Г.І. Чанишевої, В.А. Чибісова, В.І. Щербини.

Мета статті. Проаналізувати правовий статус профспілок у формування системи соціального партнерства в Україні

Виклад основного матеріалу. Розвиток соціального партнерства в Україні безпосередньо пов'язаний зі зростанням ролі колективного регулювання соціально-трудових відносин. У зв'язку з цим у сучасних умовах ринкової економіки важливе теоретичне і практичне значення для реального захисту трудових прав та законних інтересів працівників набуває реалізація функцій профспілок.

Право на об'єднання в профспілки включає: право працівників без будь-якого дозволу державних органів створювати за своїм вибором профспілки і приєднуватися до них; право утворювати федерації та конфедерації; право членів профспілки обирати своїх представників, брати участь у внутрішньому житті профспілки; право вільно здійснювати профспілкову діяльність.

Слід зазначити, що існують дві групи форм здійснення профспілками їх прав:

- локальні, тобто передбачені статутом профспілок;
- правові, тобто передбачені законодавством.

Класифікація прав профспілок за формами їх реалізації (правовим формам) дозволяє виділити різні за юридичною силою дії профспілок. А саме:

- вираження думки (наприклад, у правотворчості);
- узгодження акту (дій роботодавця, його представника) (наприклад, уведення колективної матеріальної відповідальності працівників – ст. 135² КЗпП); згода на певні дії роботодавця (адміністрації) (наприклад, на проведення надурочних робіт – ст. 62 КЗпП);
- вимоги певних дій від роботодавця (адміністрації) (наприклад, вимоги застосувати міри, передбачені законодавством, до керівника, з вини якого порушуються або не вико-

нуються зобов'язання по колективному договору – ст. 18 Закону України «Про колективні договори і угоди»).

Правове становище профспілок закріплено в Законі України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року, який визначає особливості правового регулювання, засади створення, права та гарантії діяльності профспілок. Таким чином, відповідно до ст. 1 вказаного Закону професійна спілка – це добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання) [1].

Особливості профспілок як суб'єктів права, що викликані їх природою і поставленими перед ними завданнями, вимагають особливого підходу до забезпечення реалізації ними прав і виконання обов'язків.

Профспілки мають право використовувати засоби «самозахисту» від порушень їх прав роботодавцями, їх об'єднаннями, посадовими особами державних органів, органів місцевого самоврядування. До таких засобів відноситься, наприклад, можливість ставити питання або вимагати розірвання трудового договору (контракту) або зміщення з посади керівників, що порушують права профспілок, тобто застосування до них певних заходів правового впливу.

Юридичні гарантії, які є елементом загальної системи умов, засобів і способів забезпечення прав профспілок, мають відносно самостійне значення. Вони покликані забезпечити реалізацію прав профспілок і виконання зустрічних обов'язків і займають особливе місце в регулюванні суспільних відносин. За юридичними гарантіями стоять державна воля і державне притягнення як засіб впливу на суб'єктів суспільних відносин із метою виконання ними правових норм.

Юридичні гарантії – це такі державно-правові засоби, які охороняють і захищають права профспілок від порушень зі сторони роботодавців (адміністрації), їх об'єднань, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, дають можливість профспілкам без перешкод здійснювати свої обов'язки.

Відповідно до чинного законодавства основним завданням профспілок є захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів своїх членів. І хоч профспілки можуть вступати у правовідносини, які регулюються різними галузями права (конституційним, адміністративним, цивільним, соціального забезпечення тощо), визначальними є правові відносини, що регулюються трудовим правом. Саме в

трудовому праві сконцентрована абсолютна більшість прав і обов'язків профспілок, які дозволяють визначити їх правове становище, правосуб'єктність, розглянути їх як суб'єкти трудового права.

Якщо говорити про захист профспілками соціально-трудова прав працівників, необхідно визначити, що слід розуміти під терміном «захист».

«Захист – це те, що захищає, є обороною». «Захищати – відмежувати від посягання, від ворожих дій, від небезпеки» [2].

Застосування різноманітних засобів захисту має місце при скоєнні злочину. Протиправною є поведінка, що порушує норми права і закріплені в них суспільні відносини. Протиправна поведінка може включати в себе або скоєння недозволеного, або не здійснення передбаченої законом дії.

Як обґрунтовано відзначають спеціалісти в галузі трудового права за кордоном, щоб забезпечити ефективність захисту працівників, відповідне соціальне законодавство є необхідним, але недостатнім. Завжди є небезпека, що воно не може бути застосованим, якщо найманий працівник ізольовано протистоїть роботодавцю. Профспілка як колективне об'єднання тільки самою вже наявністю є важливою противагою владі підприємців [2].

Зі змісту ст. 2 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» можна зробити висновок, що професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки. Як підкреслюється в юридичній літературі, права профспілок можуть бути в найбільшій мірі здійснені, якщо першочергову увагу профспілок буде зосереджено на забезпеченні основних конституційних прав людини, пов'язаних із трудовими, соціально-економічними відносинами. Конституційне та трудове законодавство дозволяє виділити ряд найбільш важливих прав людини, що можуть бути значно більше реалізовані при об'єднанні працівників у профспілки. Вони проявляються у сфері праці та зайнятості, в соціальних сферах, а також у галузі цивільних і політичних прав. Існує певна складність проведення межі між законною профспілковою діяльністю і профспілковою діяльністю, що носить політичне забарвлення. Як небезпідставно підкреслюють вчені-правознавці, постійне втручання держави в економічне життя невідворотно призводить профспілки до критики загальної політики держави через обґрунтування соціальних наслідків економічної політики [1].

Останнім часом вживаються заходи законодавчого характеру для окреслення правового поля діяльності профспілок.

Проблема захисту профспілками соціально-трудова прав тісно пов'язана з питанням про функції профспілок. Це питання досить часто досліджувалося в науці трудового права й висвітлене в численних публікаціях, які вийшли в період до 90-х років XX століття.

Так, у колективній роботі, присвяченій діяльності профспілок, багато авторів виділяють такі функції профспілок:

- піклування про матеріальні та культурні інтереси працівників;
- культурно-виховна;
- захист прав і законних інтересів працівників.

Крім захисної, до числа основних функцій профспілок відносить: сприяння економічному та соціальному розвитку суспільства (економіко-соціальна функція), вплив на рівень дисципліни працівників (виховна функція), а також організацію міжнародних контактів із профспілками інших країн та їх асоціаціями (функція міжнародної солідарності) [3].

Проте всі ці дослідження проводилися в той час, коли в країні існувала загальнонародна (державна) форма власності на засоби виробництва і характер взаємовідносин держави і профспілок був принципово іншим, ніж в сучасних умовах переходу до ринкової економіки. Тому проблема захисту соціально-трудова прав потребує нового підходу, який передбачає докорінні зміни в соціально-економічних відносинах держави й суспільства, до числа яких входять відносини держави й профспілок.

В наш час при вирішенні питання про функції профспілок необхідно виходити із завдань, що стоять перед ними. Вони закріплені в Статутах профорганізацій. У них як головне визначено завдання захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок, забезпечення кожного члена профспілки робочим місцем, реальне підвищення життєвого рівня членів профспілок.

Захисна функція профспілок є однією з головних. В їх діяльності це стосується, наприклад, культурно-виховної функції, яка залишається властивою профспілкам, але у зв'язку з різким скороченням об'єктів культурної сфери, що знаходяться у веденні профспілок, з переорієнтацією діяльності останніх, значно зменшилася її роль.

Крім того, в умовах розвитку соціального партнерства правомірно буде віднести до числа головних функцій співробіт-

ництва профспілок з органами державної влади й органами місцевого самоуправління, об'єднаннями роботодавців – функцію соціального партнерства. Вплив профспілок на діяльність транснаціональних компаній (ТНК) призвело до розширення змісту функції міжнародної солідарності.

Проте на сьогодні більшість працівників у США вважають, що профспілки знищують особисту ініціативу, що вони взагалі не потрібні для забезпечення справедливого ставлення підприємців до своїх працівників; близько половини говорять, що профспілки створюють для компаній труднощі у збереженні їх позицій у бізнесі. Отже багато хто із сучасних працівників вважає об'єднання у профспілки позитивним кроком. Працівники цієї групи схилиються на бік профспілок за таких умов: вони дуже незадоволені своєю роботою, умовами праці; вони вважають, що об'єднання у профспілки сприяло б покращенню умов праці. Найчастіше виявляють інтерес до вступу профспілки жінки, представники національних меншин і низькооплачувані працівники.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» предметом захисту профспілок є трудові, соціально-економічні права та інтереси членів профспілки (стосовно колективних договорів – колективних інтересів членів трудових колективів). Це визначення відрізняється більшою точністю, включає в себе більш широкий зміст терміна порівняно з тим, що використовувався у раніше діючому Законі СРСР «Про професійні спілки, права та гарантії їх діяльності» («Захист трудових і соціально-економічних прав») [1].

Зміна предмета профспілкового захисту є обґрунтованою. Профспілковий захист допускається у випадках, встановлених законодавством, і ставить на меті досягнення таких завдань: визнання прав працівників; припинення дій роботодавця, що порушують права працівників або створюють загрозу їх порушення; припинення правовідносин із керівником організації в передбачених законодавством випадках; компенсації моральних збитків та ін.

Відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни мають право на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (необхідно підкреслити, що громадяни мають право на захист не лише своїх трудових, соціально-економічних прав, як це сказано в Законі СРСР «Про професійні спілки,

права та гарантії їх діяльності», а й інтересів). Стосовно профспілок ці інтереси можуть поширюватися як на сферу економіки, так і на участь в управлінні організацією, на працю і зайнятість, на діяльність у сфері культури, побуту (організація дозвілля, спортивної роботи), охорони праці і навколишнього середовища, житлових правовідносин та деяких інших. Це передбачено в ст. 30, 31, 32 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», ст. 21 Житлового кодексу України.

Логічним у зв'язку з цим було б побажати, щоб новий Трудовий кодекс України мав би змогу посилити роль профспілок у регулюванні трудових і тісно з ними пов'язаних відносин, зокрема щодо захисту трудових прав працівників. Як слушно підкреслюється у профспілковій літературі, права суспільних організацій, про які йде мова, не повинні бути меншими, ніж це передбачено Резолюцією МОП «Про профспілкові права та їх взаємозв'язок із громадянськими свободами» (1970).

Говорячи про право на об'єднання в профспілки, необхідно підкреслити, що під ним треба розуміти таке:

- по-перше, працівники мають право без згоди державних органів створювати профспілки або приєднуватися до них. Необхідною умовою при цьому є їх підпорядкування статуту;

- по-друге, працівники мають право вибрати своїх представників у вищі профспілкові органи, брати участь у роботі профорганізації, членами якої вони є;

- по-третє, члени профспілки вправі самостійно здійснювати профспілкову діяльність.

Аналогічна точка зору щодо теоретичних положень, які переважають у літературі західних країн стосовно права на об'єднання у профспілки.

У Проект Трудового кодексу на наш погляд необхідно включити права профспілок на:

- ведення переговорів про заробітну плату та інші умови праці;

- недоторканість профспілкових приміщень, а також на свободу листування та телефонних розмов;

- захист профспілкових фондів та майна від втручання державної влади;

- захист від дискримінації в питанні вступу до профспілок і профспілкової діяльності;

- освіту працівників та її подальше удосконалення.

Відомо, що стосовно державних органів профспілки виконують подвійну роль. Вони незалежні від держави. Відповідно до Закону

України в «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, роботодавців, їх об'єднань у статутну діяльність профспілок, їх організацій та об'єднань. У той же час профспілки здатні здійснювати захист від державних органів, коли йде мова про порушення прав громадських об'єднань чи членів профспілок. Форми впливу на державні інститути передбачені Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про колективні трудові спори», «Про колективні договори і угоди» тощо.

Так, Закон України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності» передбачає, що:

Проекти законів, які стосуються соціально-економічних відносин, подаються відповідними органами виконавчої влади з урахуванням пропозицій всеукраїнських профспілок, їх об'єднань (ст. 21 ч. 2);

Проекти нормативно-правових актів, які стосуються трудових відносин або соціального захисту громадян, розглядаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з урахуванням думки відповідних профспілок, об'єднань профспілок (ст. 21 ч. 3);

Профспілки, їх об'єднання мають право вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи і відповідним органам державної влади про прийняття або внесення змін до законів і інших нормативно-правових актів, які стосуються соціально-трудої сфери (ст. 21 ч. 4) [1].

Варто зауважити, що в наш час у законодавчому порядку визначений механізм узгодження з профспілками рішень, що приймаються у сфері праці та соціальних відносин.

З іншої сторони, слід вести мову про державний вплив на діяльність профспілок.

По-перше, державою визначаються межі правового регулювання відносин з участю профспілок з урахуванням інтересів працівників, суспільства. Закони, що наділяють профспілки певним комплексом прав, – це породження держави.

По-друге, профспілкові об'єднання у тих випадках, коли вони є юридичними особами, повинні пройти державну реєстрацію. Реєстрація – не дозвіл, а визнання правоздатності утвореного об'єднання (асоціації), наділення його правами юридичної особи.

Необхідно наголосити на тому, що органи юстиції не мають права контролювати діяльність профспілок, відмовляти їм у реєстрації. Проте у випадках виявлення при реєстрації у Статутах об'єднань (асоціацій), про які йде

мова, положень, що суперечать законодавству, вони мають право запропонувати усунути виявлені недоліки або зробити подання в органи прокуратури з приводу винесення протесту на Статут (положення) профоб'єднань.

По-третє, при укладенні колективних угод профспілкові об'єднання (асоціації), як і інші учасники переговорів, у тому числі органи виконавчої влади, приймають на себе певні обов'язки та несуть відповідальність за їх невиконання.

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про те, яку кількість працюючих повинен представляти профорган, щоб бути уповноваженим вести переговори з роботодавцем, здійснювати інші захисні функції. У Законі України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» це питання не вирішено. Ряд статутів українських профспілок передбачає, що для створення профорганізації необхідно не менше трьох працівників.

По суті, такого представництва достатньо, щоб члени цієї профорганізації користувалися всім комплексом прав, визначених діючим законодавством про профспілки, включаючи право на ведення переговорів з роботодавцем підприємства про укладення колективного договору зі звільненням з основної роботи на час переддоговірної і договірної роботи, обговорення подання роботодавцем про звільнення членів профорганізації в передбачених законом випадках і т. ін.

Проте практика свідчить, що наявність численних роздроблених профспілок нерідко стає перешкодою в наділенні найбільш великих профоб'єднань правом законодавчої ініціативи, оскільки це пригнічувало б права інших об'єднань, які поступаються їм за чисельністю.

Необхідно на наш погляд в законодавчому порядку визначити, у яких випадках, при якому представництві профоргани наділяються повним обсягом прав, а в яких ці права обмежені.

При обґрунтуванні сказаного можна спиратися на закордонний досвід. Так, на підприємствах США працівникам, які побажали вступити в профспілку, разом з інформацією про цю організацію посилають картку делегування повноважень, які наділяють профспілку правом представляти інтереси працівників у переговорах з адміністрацією. Якщо не менше 30% працівників даного підприємства або закладу підписують указані картки, профспілка може вимагати від адміністрації компанії визнання її повноважень. Однак, як правило, профспілка не має наміру виступати

в якості представника групи працівників до тих пір, поки більшість не підпише картки делегування повноважень.

Якщо на цій стадії роботодавець не бажає визнати профспілку, остання звертається до Національного управління з трудових відносин (НУТВ) із проханням провести голосування. Якщо більшість у певній групі працівників проголосує за те, щоб надати профспілці право виступати від їх імені в переговорах з адміністрацією, профспілка затверджується НУТВ. Коли діяльність профспілки перестає задовольняти працівників, члени профспілки можуть провести голосування про дисертифікацію. Якщо більшість голосує за дисертифікацію, профспілка відлучається від ведення переговорів з адміністрацією. Кількість дисертифікованих голосувань збільшилася вдвічі з середини 70-их років і складає 20% усіх голосувань про визнання профспілок [3].

Вважаємо, що збільшення кількості й складності завдань, що стоять перед профспілками, в наш час постає питання щодо перегляду принципів рівності всіх профспілок. Навряд чи виправдано буде сьогодні ставити знак рівності між профспілкою, яка об'єднує десятки або й сотні тисяч чоловік, і невеликою профспілковою організацією. У Франції, наприклад, це призвело до розмежування вказаних громадських об'єднань на профспілки загального права, так звані "звичайні", і профспілки "найбільш видатні", які користуються пільговим режимом.

У наших умовах доречно у свідоцтвах про реєстрацію профоб'єднань вказувати, яку кількість членів профспілки вони представляють, і на регіональному рівні законодавчо визначати повноваження профоб'єднань у залежності від цього. Наприклад, якщо територіальна профорганізація об'єднує більше 50 тис. членів, вона може бути наділена законодавчою ініціативою та ін.

Практика свідчить, що виконання захисної функції профспілок допомагає багатопланове регулювання відносин, у які вони вступають. Ці відносини регулюються нормами моралі, традицій, права, етики тощо.

Слід також наголосити на тому, що форми їх захисту також можуть бути різними. У залежності від використовуваних при цьому засобів вони можуть здійснюватися:

За допомогою права (наприклад, здійснення профспілкового контролю за дотриманням законодавства про працю, соціального партнерства, прийняття рішень за поданням роботодавців про звільнення працівників, участь у колективних трудових спорах і т. ін).

Мова може йти про представництво профорганами інтересів працівників перед роботодавцем чи судовий захист, при укладенні колективних договорів, угод, підготовці законопроектів.

Із використанням засобів і методів, характерних для профспілок (створення профспілкових юридичних служб, кас взаємодопомоги, прийняття рішень на профспілкових з'їздах, конференціях (зборах), які виражають ставлення членів профспілок як до окремих постанов органів виконавчої влади, так і в цілому до економічної політики на підприємстві, у регіоні і т. ін.).

Згрупування правових і неправових форм захисту. Права, про які йде мова, передбачають одночасне виконання декількох функціональних обов'язків профспілок.

Форми профспілкового захисту можна диференціювати за масштабами, пріоритетністю. Так, акції протесту можуть бути всеукраїнськими, регіональними, місцевими.

В умовах складної економічної ситуації в Україні багато профспілкових комітетів і об'єднань пов'язують підвищення ефективності своєї діяльності з вирішенням соціальних питань, із укладенням колективних договорів та угод. Соціальне партнерство сьогодні є пріоритетним напрямком у діяльності профспілок.

Отже вище дозволяє визначити, що профспілковий захист – це діяльність профспілкових організацій, їх об'єднань із представництва й охорони соціально-трудових прав та інтересів громадян, які об'єдналися у профспілки або не є членами профспілки, але які довірили їй захист своїх колективних інтересів.

Завданням професійних спілок є допомога в реалізації соціально-трудових прав працівників.

Із тих прав, які захищаються профспілками, слід виділити ті, що закріплені в Конституції України. Серед них у сфері праці й зайнятості:

– кожен має право заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає і на яку вільно погоджується (ст. 43 ч. 1);

– захист від незаконного звільнення (ст. 43 ч. 6);

– право на своєчасне одержання винагороди за працю (ст. 43 ч. 7);

– право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44).

Визначаючи обсяг правоздатності громадян і тим самим, вказуючи, які юридичні дії вони можуть здійснювати на її основі, держава повинна передбачити і відповідну форму її захисту.

Говорячи про захист профспілками прав працівників у сфері праці, не можна не брати до уваги наступне. В останні роки суттєво змінилось правовий статус цих громадських організацій. Значно звужена сфера імперативного (обов'язкового) профспілкового регулювання. Мова йде про застосування штрафних санкцій за порушення правових норм, які регулюють трудові відносини та відносини з охорони праці, управління соціальним страхуванням, про право призупиняти виробничу діяльність.

Але пріоритетним у відносинах профспілок із роботодавцями, органами місцевого самоврядування є партнерство, яке здійснюється на паритетних началах, із чітким встановленням у законодавстві «правил гри» й відповідальності сторін за їх порушення.

Одночасно зменшується державне регулювання відносин, пов'язаних із вирішенням питань соціального характеру по встановленню умов праці, виплати винагороди за виконану роботу, надання відпусток та інших, що передбачені колективними угодами.

Держава гарантує лише мінімальний рівень прав, а більш висока «планка» досягається у ході соціального партнерства. В окремих випадках вона дозволяє у якійсь мірі відновити ті втрати, з якими зіткнулися профспілки у ході реформ законодавства. Разом із тим захист основних прав та інтересів працівників може здійснюватися й іншими уповноваженими на представництво трудовими колективами органами або іншими представницькими організаціями працівників. Визначаючи поряд із профспілками існування інших уповноважених працівниками організацій, законодавець, однак, не ставить їх у рівне становище. Якщо при укладенні, виконанні та здійсненні контролю за колективними договорами та угодами і профспілки, й інші уповноважені органи мають рівні права та обов'язки, то у сфері встановлення робочого часу (ст. 52, 61, 64 КЗпП), запровадженні, зміні та перегляді норм праці (ст. 86 КЗпП), застосуванні заохочень (ст. 144 КЗпП) тощо правами наділені лише виборні органи первинної профспілкової організації. Таке правове становище різних представницьких органів працівників пояснюється не применшенням ролі всіх інших, крім профспілкових, органів у сфері регулювання трудового права, а традиційним ставленням до профспілок як представників працівників та їх організації.

Аналіз законодавства, що визнає існування поряд із профспілками інших представницьких органів трудового колективу й працівників, дає можливість зробити висновок

про спільні завдання та цілі як профспілок, так і інших представницьких органів. Отже, й одні, і другі виступають представниками або трудового колективу, або трудящих і здійснюють свою діяльність у їх інтересах. Практично співпадає і спосіб їх створення, який полягає у виборності органів демократичним шляхом. Однак, головною спільною властивістю цих представницьких органів, на нашу думку, є те, що створюються вони за професійним принципом і для захисту професійних інтересів.

Разом із тим між ними існують і певні відмінності. Для профспілок характерним є наявність статуту, на основі якого здійснюється внутрішня організаційна діяльність та визначаються повноваження органів профспілок, наявність коштів, які надають фінансову незалежність їх діяльності. Уповноважені на представництво органи такими властивостями не володіють. Їх повноваження визначаються загальними зборами (конференцією) і отримують своє юридичне оформлення в протоколі. Як правило, такі органи створюються для досягнення певної мети (наприклад, укладення колективного договору), однак їх діяльність цим не вичерпується. Наприклад, відповідно до законодавства, контроль за виконанням колективного договору, угоди проводиться безпосередньо сторонами, що їх уклали, чи уповноваженими ними представниками (ст. 15 Закону України «Про колективні договори і угоди», ст. 19 КЗпП). Тому і повноваження, які надаються представницькому органу, не можуть бути меншими, як строк дії договору, угоди [4].

Викладене вище дає підстави констатувати, що уповноважені на представництво органи мають достатньо спільних ознак із профспілками, а тому їх слід розглядати як профспілкові.

Профспілки набувають правосуб'єктності за фактом легалізації, яка відповідно до ст. 16 Закону є обов'язковою та здійснюється шляхом їх реєстрації відповідними органами Міністерства юстиції України. У разі реєстрації профспілки та їх об'єднання набувають статусу юридичних осіб.

Прийняті в останні роки нормативні акти, які регламентують участь профспілок у трудових правовідносинах, орієнтовані саме на правосуб'єктність профспілкових організацій. Так, у Законі «Про колективні договори і угоди» (ст. 4) підкреслено, що право на ведення переговорів і укладення колективних договорів, угод від імені найманих працівників надається профспілкам. А відповідно до ст. 3 Закону України від 3 березня 1998 року

“Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” однією зі сторін такого спору є первинна профспілкова чи інша уповноважена найманими працівниками організація [4].

Аналогічні принципи покладено в основу діяльності первинних профспілкових організацій, які функціонують на підприємствах, в установах та організаціях. Ст. 37 Закону надає їм право представляти інтереси своїх членів та захищати їх трудові, соціально-економічні права й інтереси. Свої повноваження первинні профспілкові організації здійснюють через утворені ними виборні органи, а в організаціях, де не створюються виборні органи, – через представника (довірену особу) первинної профспілкової організації, яка діє у межах прав, наданих їй Законом та статутами. У навчальній літературі зазначається, що свої функції профспілки здійснюють двома шляхами:

- реалізуючи свої статутні повноваження й ті права, які надані їм та їх органам законодавством;

- виконуючи доручення трудових колективів. І в першому, і в другому випадках профспілки та їх органи представляють інтереси трудящих.

На нашу думку профспілкові органи (а саме вони виступають суб'єктами профспілкового представництва) повинні бути створені членами профспілки на основі їх статуту, що впливає зі ст. Закону України “Про громадські об'єднання”, у якій зазначається, що статут об'єднання громадян повинен містити порядок утворення та діяльності статутних органів об'єднання, місцевих осередків та їх повноваження. При цьому правовою підставою створення органу, який наділяється правами і обов'язками, виступає рішення зборів, яке формулюється в протоколі. Відповідно, протокол і буде тим актом, у якому визначається обсяг прав представництва органу профспілки та на підставі якого він здійснює представництво інтересів своїх членів. Якщо ж профспілковий орган, відповідно до законодавства, наділений повноваженнями вирішувати питання, що стосуються не лише членів профспілки, а всіх працівників, таке представництво слід визнавати заснованим на законі [5].

Для реалізації представництва профспілки повинні бути не лише визнані суб'єктами права, але й володіти правосуб'єктністю. Щоб бути суб'єктом права, профспілки повинні бути наділені, в першу чергу, такою юридичною властивістю як правоздатність, тобто здатністю мати права і нести обов'язки.

Однак для здійснення прав та обов'язків недостатньо здатності до правоволодіння. Для цього потрібно володіти також дієздатністю, тобто здатністю своїми діями набувати, реалізовувати та припиняти права й обов'язки, здатністю бути учасником правовідносин. Дієздатність є такою ж необхідною передумовою правовідносин, як і правоздатність.

Право- і дієздатність профспілок обумовлені визначеними законодавством фактичними обставинами. В основі визнання за ними вказаних юридичних властивостей лежить конституювання профспілок як громадських організацій. А профспілки потрібно вважати утвореними з моменту оформлення відповідного протоколу, відкриття рахунку в банківських установах, отримання печатки, штампа. Як зазначає В.І. Прокопенко, принципи побудови й діяльності громадських організацій визначають їх статuti. Статут передбачає також порядок формування профспілкових органів, дотримання якого є необхідною умовою визнання за ними властивостей суб'єкта права, в тому числі право- і дієздатності. Лише обраний відповідно до статуту профспілковий орган наділяється юридичними властивостями: право- і дієздатністю. Однак для визнання дієздатним колегіального профспілкового органу необхідно дотримання ще однієї статутної вимоги – колегіальності в діяльності, тобто для реалізації прав та обов'язків в роботі колегіального органу повинна брати участь певна, визначена статутом, кількість його членів. Оскільки дотримання цієї умови лежить в основі лише дієздатності, не можна говорити про злиття правоздатності та дієздатності профспілкових органів, про що вже зазначалось в науковій літературі [2].

Право і дієздатність невіддільні від юридичної особи профспілкових органів, є визнані державою їх внутрішні властивості. Однак між ними існують і відмінності. Правоздатність, як здатність до правоволодіння, є юридичною властивістю як профспілок в цілому, так і їх органів. Це не означає, що існують відмінності в здатності мати права між профспілками та їх органами. І профспілки, і їх органи володіють здатністю мати всі права і обов'язки з передбачених законом, хоч набуття конкретних прав і обов'язків пов'язане з настанням певних обставин. В одних випадках такими обставинами виступає створення профспілки в цілому (проведення загальних зборів членів профспілки), в інших – створення органів профспілки. Усі вони з моменту створення не тільки володіють здатністю мати права й обов'язки, але й набувають деякі загальні права та обов'язки.

У юридичній літературі висловлювалась думка про поділ правоздатності профспілок на загальну, особливу та індивідуальну. При цьому зазначається що загальна правоздатність – це правоздатність профспілки як громадської організації та всіх її уповноважених органів; особлива – правоздатність окремих груп профспілкових органів (профкомів, міських, обласних та інших рад і комітетів); індивідуальна – правоздатність кожного конкретного органу. Загальна правоздатність входить як “загальна частина” в особливу, а індивідуальна є результатом «індивідуалізації» загальної й особливої правоздатності.

Вважаємо, що такий поділ буде виправданим, якщо розглядати правоздатність в сукупності з загальними правами і обов’язками, якими володіє кожен з названих видів. Однак, як зазначалося вище, загальні права й обов’язки складають правовий статус суб’єкта права і виникають не лише на підставі правоздатності, але й на підставі певних фактичних обставин. А тому об’єднувати ці дві категорії не можна. Виходячи з цього, немає підстав для поділу правоздатності на певні види, адже суть правоздатності полягає саме в здатності, а не в правоволодінні. Здатність мати права та обов’язки є властивістю однаковою, рівною для всіх, незалежно від обсягу прав та обов’язків, якими фактично володіє конкретний суб’єкт чи їх група, об’єднана за певними ознаками.

Властивістю суб’єкта права виступає також дієздатність. На відміну від правоздатності, як здатності до правоволодіння, вона надає можливість суб’єкту права вчиняти юридично значимі дії, пов’язані з реалізацією правового статусу. Іншими словами, дієздатність є така властивість, яка необхідна суб’єкту права для реалізації загальних прав і обов’язків, виникнення яких обумовлене насамперед наяв-

ністю правоздатності. Передумовою виникнення дієздатності є наявність у суб’єкта правоздатності та правового статусу. Якщо правоздатність є незмінною властивістю, то обсяг прав та обов’язків (правовий статус) може бути різний у конкретних суб’єктів чи їх груп. А тому й дієздатність не може бути однаковою для всіх. У зв’язку з цим слід виділяти дієздатність профспілок як громадських організацій, дієздатність профспілкових органів і дієздатність, яка властива конкретному профспілковому органу.

Переважає більшість прав і обов’язків профспілок реалізується через їх відповідні органи. У зв’язку з цим у юридичній літературі була висловлена думка, що здійснювати права й обов’язки профспілки мають можливість лише через свої органи, які реалізують права даної громадської організації та надані їм самим права. На наш погляд, реалізацію прав та обов’язків профспілки можуть здійснювати не лише через свої органи, але й безпосередньо. Це, зокрема, проявляється в тих випадках, коли свої права профспілки реалізують на зборах членів профспілки. Звичайно, існує ряд прав, які можуть реалізовуватись лише уповноваженими профспілками органами (наприклад, надання згоди на звільнення члена профспілки з ініціативи власника або уповноваженого ним органу). Але й існують права, реалізація яких може здійснюватись безпосередньо профспілковою організацією (наприклад, висунення вимог, прийняття рішення про страйк).

Висновки. Отже, основним елементом правосуб’єктності профспілок є правовий статус, який являє собою сукупність загальних прав і обов’язків. Правовий статус визначає правове становище профспілок в державі та юридичні можливості даної громадської організації та її органів у сфері трудових правовідносин.

Література:

1. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст. 397.
2. Прокопенко В. І. Трудове право України : підруч. 2-ге вид., стер. Харків : Консум, 2000. 480 с.
3. Процевський О. Трансформація прав профспілок України: реальність чи вимисел? *Право України*. 1996. № 7. С. 13–20.
4. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01 липня 1993 року № 3356-ХІІ.
5. Закон України «Про громадські об’єднання». *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro profesijni spilky, jikh prava ta gharantiji dijalnosti» (Law of Ukraine «Trade Unions, Their Rights and Guarantees»). *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy*. 1999. No. 45. P. 397.
2. Prokopenko V. I. (1998). Labor law of Ukraine: textbook. Kharkiv : Konsum, 480 p. [in Ukrainian].
3. Protsevskiy O. (1996) Transformatsiia prav profspilok Ukrainy: realnist chy vymysel? [Law of

Ukraine “Transformation of trade union rights in Ukraine: reality or fiction?”]. *Pravo Ukrainy*. 7. P. 13–20. [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy „Pro kolektyvni dohovory i uhody” [Law of Ukraine “About collective agreements and agreements”] 1993. № 3356-KhII. [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrayiny` “Pro gromads`ki ob`yednannya” [Law of Ukraine “On Public Associations”]. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2013. No. 1, Article 1. Legislation of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

УДК 342.11.2

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.7>**О. В. ПОЛЯКОВ**

аспірант та викладач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом, вул. Фроментівська, 2, Київ, Україна, 03039

O. V. POLIAKOV

Postgraduate Student and Teacher at the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management, 2, Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ АСПЕКТІВ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО НОТАРІАТУ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

ANALYSIS OF HISTORICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT AND FORMATION OF THE DOMESTIC NOTARY IN SCIENTIFIC RESEARCH

У статті розглядається становлення та визначення в складних історичних умовах сутності сфери нотаріальної діяльності, відповідно до нормативної бази України.

Стаття присвячена визначенню нотаріуса як різновиду правового інструменту, без якого неможливе вчинення цивільно-правових правочинів. Нотаріуси вчиняють нотаріальні дії, спрямовані на посвідчення безспірних прав і фактів, захист нотаріальних дій, а також вживають заходів щодо охорони спадкового майна.

Визначено, що сучасний інститут нотаріату не можна достатньо глибоко розглядати, досліджувати та вивчати без зв'язку з попередніми етапами його розвитку. В умовах реформування всієї правової системи, появи нових нормативно-правових документів стає цілком актуальною необхідність об'єктивного та ґрунтовного вивчення історії, в аналізі минулого з позицій нових підходів сьогодення. Очевидний. Таке дослідження сприятиме розробці наукових оцінок сучасного нотаріального процесу, правильному визначенню напрямів його реформування, що дасть можливість нотаріату зайняти гідне місце поряд із такими інституціями, як суд, прокуратура, адвокатура, у правовій системі України.

Вважалося, що діяльність нотаріату має беззаперечний вплив на більшість сфер суспільно-правового життя, а тому потребує правового регулювання та реформування нотаріальної діяльності з урахуванням багатьох прогалин у сучасному нотаріаті. Функцію нотаріату в сучасному суспільстві важко переоцінити, адже нотаріат є сполучною ланкою між різними суперечливими інтересами, а тому, безумовно, інтерес до історії нотаріату також зростає.

Наведено результати аналізу існуючих підходів та нормативних документів до оцінки на результат нотаріальної діяльності в Україні та інституту нотаріату.

В процесі дослідження виявлено, що в даний час проблема реформації нотаріату залишається актуальною в Україні та на основі системного аналізу виведено етапи становлення нотаріату та нотаріальної діяльності в Україні.

Ключові слова: нотаріат, нотаріус, нотаріальні органи, історія права.

The article examines the formation and definition of the essence of the field of notarial activity in complex historical conditions, in accordance with the regulatory framework of Ukraine.

The article is devoted to the definition of a notary public as a type of legal instrument, without which it is impossible to commit civil legal acts. Notaries perform notarial actions aimed at certification of indisputable rights and facts, protection of notarial actions, and also take measures to protect inherited property.

It was determined that the modern notary institution cannot be considered, researched and studied in sufficient depth without connection with the previous stages of its development. In the conditions of the reformation of the entire legal system, the appearance of new regulatory and legal documents, the need for an objective and thorough study of history, in the analysis of the past from the standpoint of new approaches of the present, becomes quite urgent. obvious. Such research will contribute to the development of scientific evaluations of the modern notary process, the correct determination of directions for its reform, which will enable the notary to take a worthy place alongside such institutions as the court, the prosecutor's office, and the bar. in the legal system of Ukraine.

It was believed that notary activity has an indisputable influence on most spheres of social and legal life, and therefore requires legal regulation and reform of notary activity, taking into account many gaps in modern notary. the function of the notary in modern society is difficult to overestimate, because the notary is a connecting link between various conflicting interests, and therefore, of course, the interest in the history of the notary is also growing.

The results of the analysis of existing approaches and regulatory documents to the evaluation of the results of notary activity in Ukraine and the notary institute are given.

In the process of research, it was found that currently the problem of notary reform remains relevant in Ukraine, and on the basis of a systematic analysis, the stages of the formation of the notary and notary activity in Ukraine were deduced.

Key words: notaries, notary, notaries, notary public, history of law.

Обґрунтування актуальності теми дослідження. Нотаріат України відіграє важливу роль у здійсненні прав людини та правоохоронних функцій у державі. Захист прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, профілактика правопорушень є основним завданням нотаріату, авторитет і значення якого в сучасних умовах реформування соціально-економічних відносин постійно зростає. Його діяльність має великий вплив на різні сторони суспільного життя країни, на нормальне функціонування цивільного обороту.

Розвиток України як незалежної держави впливає на зростання авторитету та значення нотаріату в сучасному суспільстві. Вдосконалення правового регулювання нотаріальної діяльності сприяє розвитку національної економіки, на сфері суспільного життя, на розширення міжнародних відносин, на сфері охорони права та збагачення наукового потенціалу держави.

Дану статтю присвячено аналізу становлення впливу нотаріату в історичних умовах та результатам теоретичних досліджень виокремлення етапів становлення функціонування нотаріату в Україні, що прямо пов'язано з розвитком суспільства, його економічними та науковими здобутками.

Актуальність цього дослідження полягає в обґрунтуванні вітчизняного інституту нотаріату на основі теоретичного аналізу розвитку інституту нотаріату та нотаріальної діяльності в світовій та вітчизняній історії права.

Метою статті є аналіз становлення сфери нотаріальної діяльності відповідно до теоретичних досліджень та нормативної бази України.

Основний зміст дослідження. Розвиток ринкової економіки в Україні, цивільного обороту, розширення кола об'єктів приватної власності та зростання потреби в ефективній та високопрофесійній діяльності нотаріусів зумовлюють необхідність подальшого розвитку нотаріату в Україні.

Нотаріат – один з найдавніших правових інститутів, поява якого обумовлена розвитком цивільного обороту та необхідністю сприяти його суб'єктам у здійсненні правочинів та закріпленні набутих прав в юридичній формі. Сучасний етап розвитку нотаріату пов'язаний із набуття Україною незалежності та прийняття Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. [1].

Проблеми генезису та становлення вітчизняного нотаріату в наукових дослідженнях визначаються значенням інституту нотаріату для правового регулювання господарських відносин, забезпечення правоохоронної функції держави щодо ефективності охорони

та захисту права власності та законні інтереси громадян і організацій.

Нотаріальна діяльність завжди виконувала важливу роль у суспільному житті країн, адже нею забезпечувалася приватна власність на майно, зокрема нерухоме. Нотаріат України відіграє важливу роль у здійсненні правоохоронної функції держави. До обов'язків нотаріуса відносять сприяння громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їхніх прав та захисті законних інтересів, роз'яснення їхніх прав і обов'язків, попередження про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична не обізнаність не могла бути використана їм на шкоду [2].

Перехід до ринкової форми господарювання, створення нових видів господарської діяльності вимагають внесення суттєвих коректив і правового регулювання економічних відносин, становлення та розвитку нових інститутів, до яких відноситься відносно новий для України інститут нотаріату. Роль нотаріату в правовому забезпеченні господарських відносин підтверджена світовою практикою. Це пояснюється тим, що діяльність нотаріату має значний вплив на різні сторони суспільного життя. Від якості її роботи залежить нормальне функціонування цивільного обороту країни, ефективність охорони та захисту майнових прав і законних інтересів громадян і організацій. Активна участь нотаріуса в регулюванні господарських відносин створює більшу стабільність і гарантованість у поведінці учасників цивільних правовідносин, дає змогу зменшити кількість правопорушень, усуває об'єктивні передумови для їх вчинення [3].

У розвитку інституту нотаріату на українських землях виділяються дві історичні лінії, які сформували два його типи: публічний (державний) і латинський (вільний) нотаріат. Публічний характер нотаріату забезпечувався встановленим державою законодавством про нотаріат. Приватний характер латинського (вільного) нотаріату забезпечувався корпоративним правом, основою якого були статuti професійної нотаріальної корпорації. Публічно-приватний характер інституту нотаріату на сучасному етапі розвитку забезпечується не лише законодавством України про нотаріат, а й актами «м'якого» нотаріального права, в яких сформульовано загальноєвропейські професійно-етичні принципи нотаріату. (наприклад, Європейський кодекс професійної етики нотаріуса) [4].

У контексті дослідження національного досвіду правового регулювання стягнення безспірної заборгованості в позасудовому порядку можна виділити кілька періодів:

– під час перебування України у складі Російської імперії (том X Зводу цивільних кодексів 1857 р.);

– під час перебування України у складі СРСР (Положення про державний нотаріат УРСР; Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріальними конторами УРСР);

– за період незалежності (Закон України «Про нотаріат»; Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України; Перелік документів, за якими стягнення боргу провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів) [5].

На основі системного аналізу автором запропоновано етапи становлення нотаріату та нотаріальної діяльності в Україні, до яких належать: етап генезису нотаріальних функцій у світі; етап зародження інституту нотаріату в Україні; етап відокремлення нотаріальної частини від судової (1864–1917 рр.); радянський етап розвитку нотаріату (1917–1991 рр.); концептуальний етап у розвитку українського нотаріату. Таким чином, на основі проведеного дослідження подано авторський підхід до етапів становлення функціонування нотаріату в Україні в історії правової системи.

Завжди основним завданням нотаріальних органів або структур, які виконували нотаріальні функції, було забезпечення юридичної вірогідності різним договорам і діям. Умови для зародження вітчизняного нотаріату виникли з формуванням у 9 ст. країн Київської Русі [6].

Вивчення еволюції виконавчого напису нотаріуса як способу захисту порушених цивільних прав свідчить про досить тривалу історію існування цього правового явища та його сприйняття правовими системами багатьох держав.

Визначною подією в історії сучасної України стало прийняття нового Закону України «Про нотаріат», який набув чинності 1 січня 1994 року, створив новий правовий інститут – нотаріат, який реалізується шляхом приватної нотаріальної діяльності. діяльність. За останні роки законодавство, яке регулює нотаріальну діяльність, зазнало значних змін, що зумовило необхідність перегляду низки основних правових понять, вироблення нових підходів до

регулювання нотаріальних відносин у суспільстві та визначення стратегії їх розвитку [7].

У науковій літературі відсутнє визначення поняття системи нотаріату, однак, узагальнюючи позиції науковців у галузі нотаріального права, систему нотаріату можна визначити як сукупність правових норм, які регулюють правовідносини у сфері нотаріату. Сфери та система органів нотаріату, а також органів, які наділені повноваженнями здійснювати нотаріальну діяльність, сформувалася під впливом історичних, соціальних, національних чинників [8].

Можна відзначити, що шлях становлення українського нотаріату ще триває і йде шляхом модернізації. Нотаріат, як одна з галузей юриспруденції, набуває все більших повноважень, а також збільшується коло обов'язків нотаріуса в сучасному суспільстві. Підсумовуючи історичні аспекти виникнення нотаріату в Україні, можна зазначити, що нотаріус – це спеціаліст з правових питань, нотаріус – порадник, довірена особа учасників правових угод, нотаріус – носій правового захисту, нотаріус – гарант збереження доказів, нотаріус – представник правосуддя. [9]

Історія розвитку та реформування нотаріату сучасної, незалежної України тісно переплітається з історією найважливіших подій, які дали українським нотаріатам можливість самостійно вирішувати свою долю, а саме: прийняття у 1993 році Верховною Радою України Закону України «Про нотаріат» та створення у квітні цього ж року Української нотаріальної палати – єдиного всеукраїнського об'єднання нотаріусів. Ці події значною мірою вплинули на життя нотаріату, адже як установа, що функціонує в зоні перетину приватних і публічних інтересів, нотаріат повинен мати організаційну структуру, яка б відповідала його унікальній природі.

Наразі нотаріат в нашій державі не можна вважати сформованим, оскільки він ще перебуває в стадії реформування. Реформування нотаріату більше орієнтоване на уточнення адміністративно-правових засад організації та діяльності нотаріату в Україні.

Література:

1. Апалькова І. С. Нотаріат в Україні: становлення та запровадження цифрових технологій. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2021. № 2(16). С. 27–32, с. 27.
2. Долинська М. С. Нотаріальний процес : підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 652 с., с. 8.
3. Сміян Л. С., Нікітін Ю. В., Хоменко П. Г. Нотаріат в Україні : навч. посібник (2-ге вид., стереотип.) / за ред. Ю. В. Шкітіна. К. : КНТ, 2008. 680 с., с. 8.
4. Долинська М. С. Становлення та розвиток законодавства про нотаріальну діяльність в Україні : дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2017. 447 с. С. 10–11.

5. Серветник А. Г. Виконавчий напис нотаріуса як спосіб реалізації нотаріальної форми захисту цивільних прав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України, Київ, 2020. 242 с., с. 46.

6. Шевченко Н. В. До історії нотаріату в контексті державотворчих процесів в Україні. *Історичний архів. Наукові студії*. № 16, 2016. С. 132–137. URL: <http://litstudies.chdu.edu.ua/index.php/2077-5709/article/view/100700>

7. Долинська М. С. Нотаріаний процес: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 652 с., с. 8.

8. Василів С., Сорочкіна О. Світові системи нотаріату: порівняльний аналіз. *Юридичні науки*. 2020. Т. 7. № 1.

9. Бисага Ю. Ю. Історико-правові аспекти виникнення сучасного українського нотаріату. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015.

References:

1. Apalkova I. S. (2021). Notariat v Ukraini: stanovlennia ta zaprovadzhennia tsyfrovyykh tekhnolohii. [Notary in Ukraine: formation and introduction of digital technologies]. *Journal "ScienceRise : Juridical Science"*. No. 2.

2. Dolynska M. S. (2019) Notarianyi protses: pidruchnyk [Notary process: textbook]. Lviv : Lviv State University of Internal Affairs, 652 p., p. 8.

3. Smiyan L.S., Nikitin Yu. V, Khomenko P. G. (2008). Notariat v Ukraini: navch. [Posibnyk Notary in Ukraine: education]. K. : KNT. 680 p., p. 8.

4. Dolynska M. S. (2017). Stanovlennia ta rozvytok zakonodavstva pro notarialnu diialnist v Ukraini [Formation and development of legislation on notarial activity in Ukraine]. Lviv, 447 p. P. 10–11.

5. Servetnyk A. G. (2020). Vykonavchyi napys notariusia yak sposib realizatsii notarialnoi formy zakhystu tsyvilnykh prav [Executive inscription of a notary as a way of implementing the notarial form of protection of civil rights]. National Academy of Internal Affairs, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, 242 p. 46.

6. Shevchenko N. V. (2016). Do istorii notariatu v konteksti derzhavotvorchykh protsesiv v Ukraini [To the history of the notary in the context of state-building processes in Ukraine]. *Scientific studies*. No. 16. P. 132–137. URL: <http://litstudies.chdu.edu.ua/index.php/2077-5709/article/view/100700> Historical archive

7. Dolynska M. S. (2019). Notarianyi protses [Notary process: textbook]. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, 652 p., p. 8.

8. Vasylyiv S., Sorochkina O. (2020). Svitovi systemy notariatu: porivnialnyi analiz. [World notary systems: a comparative analysis]. *Legal Sciences*. Vol. 7. No. 1.

9. Bysaga Yu. Yu. (2015). Istoryko-pravovi aspekty vynyknennia suchasnoho ukrainskoho notariatu [Historical and legal aspects of the emergence of modern Ukrainian notary]. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*.

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.8>**Іван СЕРВЕЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри національної безпеки Навчально-наукового інституту права імені Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вул. Фроментівська, 2, Київ, Україна, 03039

ORCID: 0000-0002-5713-8911

Ivan SERVETSKYI

Doctor of Law, Associate Professor, Head of the National Security Department of the Educational and Scientific Institute of Law named after Volodymyr the Great, Interregional Academy of Personnel Management, 2, Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039

ORCID: 0000-0002-5713-8911

СУСПІЛЬНА НЕБЕЗПЕКА ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ

THE CONCEPT OF TREASON AND ITS SOCIAL DANGER

Дану статтю присвячено поняттю державної зради як одного із кримінальних правопорушень, які посягають на основи національної безпеки України.

Розглянуто та проаналізовано чинне законодавство, яке визначає підстави та порядок кримінальної відповідальності за діяння Державну зраду.

З огляду на повномасштабну військову агресію Російської Федерації проти України можна дійти висновку, що існує досить масштабна загроза національній безпеці України. Зважаючи на ці обставини особливого значення набуває кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України. Ці кримінальні правопорушення є найнебезпечнішими посяганнями на суспільні відносини, які забезпечують державний суверенітет, територіальну цілісність, недоторканність та обороноздатність держави, державну безпеку України та її конституційний лад.

У статті автор зосередив увагу на питанні нормативного визначення кримінального правопорушення «державна зрада».

Акцентовано увагу на правових актах, у яких кодифіковано поняття державної зради, а також досліджено та проаналізовано термінологічні визначення державної зради як злочину.

Автор розглянув та охарактеризовано елементи складу злочину: об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та суб'єктивну сторони державної зради як кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України.

Окрім того, автор зосередив увагу на різних підходах науковців до визначення елементів складу кримінального правопорушення «державна зрада», передбаченого статтею 111 Кримінального кодексу України.

Проаналізовано зміни, внесені до Кримінального кодексу України, що стосуються посилення відповідальності за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, зокрема за державну зраду, в умовах дії режиму воєнного стану, а також з'ясовано, що метою цих змін є забезпечення справедливого покарання осіб, які в умовах воєнного стану посягають на безпеку держави.

Ключові слова: державна зрада, кримінальна відповідальність, шпигунство, колаборація, виправдовування війни.

This article is devoted to the concept of treason as one of the criminal offenses that encroach on the foundations of Ukraine's national security. The current legislation, which defines the grounds and procedure for criminal liability for the act of high treason, has been reviewed and analyzed. In view of the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, it can be concluded that there is a rather large-scale threat to the national security of Ukraine. Given these circumstances, criminal responsibility for crimes against the foundations of Ukraine's national security acquires special importance. These criminal offenses are the most dangerous encroachments on social relations that ensure state sovereignty, territorial integrity, inviolability and defense capability of the state, state security of Ukraine and its constitutional order. In the article, the author focused on the issue of the normative definition of the criminal offense "treason". Attention is focused on the legal acts that codify the concept of treason, as well as researched and analyzed the terminological definitions of treason as a crime. The author considered and characterized the elements of the crime: object, subject, objective and subjective aspects of treason as a criminal offense against the foundations of national security of Ukraine. In addition, the author focused attention on the different approaches of scientists to the definition of the elements of the criminal offense of "treason" provided for in Article 111 of the Criminal Code of Ukraine. The changes made to the Criminal Code of Ukraine related to increased liability for criminal offenses against the foundations of the national security of Ukraine, in particular for treason, in the conditions of martial law, were analyzed, and it was also clarified that the purpose of these changes is to ensure fair punishment of persons, which in the conditions of martial law encroach on the security of the state.

Key words: Treason, criminal responsibility, espionage, collaboration, justification of war.

Постановка проблеми. Головним завданням СБ України [1] є протидія ворожим спецслужбам, в першу чергу, здійснення контррозвідальної діяльності з виявлення шпигунів та їх агентури [2], під час повномасштабного вторгнення, яке РФ розпочала 24 лютого 2022 року [3] чим порушила, суверенітет, незалежність та територіальну цілісність держави. Прикриваючись надуманими лозунгами «денацифікації – система заходів, спрямована на ліквідацію наслідків націоналізму, фашизму» [4, с. 214] та «денационалізація – denationalization – утрата етнічною спільністю частини або всіх своїх специфічних рис, що призводить до розпаду системних зв'язків усередині неї тощо» [5, с. 338] чинить геноцид (від греч. – рід, плем'я, і лат. caedere – убивати, дії, вчинені знищити будь-яку націю) розправу над мирними громадянами України [6, с. 573].

Разом з цим активізували протиправну діяльність державні зрадники у всіх сферах суспільного життя (політичній, воєнній, економічній, науковій, соціальній про що ми ще 2014 році попереджали у своїх публікаціях [7, с. 35–40], на кшталт «зрада – чи є іще щури в нашому домі» [8, с. 11–17].

Протягом 2022 року правоохоронними органами та спеціальними службами викрито та розпочато 1957 кримінальне провадження за ст. 111 КК України державна зрада. Порівняно з аналогічним періодом 2021 року ця кількість злочинів складала 146 кримінальних проваджень [9].

Державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підпільної діяльності проти України, – карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Частина друга цієї статті передбачає, що ті самі діяння, якщо вони вчинені в умовах воєнного стану [3] караються позбавленням волі на строк п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна [10].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемами вдосконалення чинного кримінального законодавства щодо відповідальності за державну зраду були предметом досліджень О.Ф. Бантишева, С.Г. Гордієнка, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, О.П. Дзюбана, С.В. Дьякова, І.В. Діордіци, О.О. Дудо-

рова, О.І. Звонарьова, А.Б. Качинського, В.С. Картавцева, О.О. Климчука, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, Г.В. Новицького, В.Г. Пилипчука, М.А. Погорецького, О.С. Сотули, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, В.П. Тихого, М.І. Фрис, П.Л. Шлапаченко В.М. та інших вчених.

Метою дослідження є розкриття сутності та змісту кримінальної відповідальності за державну зраду в період війни та її суспільна небезпека.

Основні результати дослідження. Генеза зради – перехід на бік ворога; порушення вірності у коханні, дружбі; відмова від своїх поглядів, переконань [4, с. 384]. Зраджувати, тобто діяти підступно, порушувати вірність у дружбі, коханні [11, с. 172]. На думку В. Даля «зрадити» означає «изменить, обмануть, надуть, или слукавить» [12, с. 694].

У свою чергу С.І. Ожегов тлумачить зраду «как предательство, интересов семи, переход на сторону врага» [13, с. 197]. Крім того, С.І. Ожегов додатково тлумачить зраду як: «вероломство, предать подвергнуть к действию, изменить, видать, нарушит верность» [13, с. 469].

У словнику синонімів Української мови слово зрада тлумачиться як зрадництво, віроломство, запродаństwo, відступництво, невірність. Зраджувати – продавати, продаватися, запродатися. Зраджувати обманювати, прелюбодіяти, обдурити. Зрадник той, хто зраджує запроданець, іуда христопродавець. [14, с. 632]. Згідно з Євангелієм, за зраду Юді заплатили 30 срібняків, котрі часто символізують винагороду за зраду. Після того, як Ісус Христос був розп'ятий, Юда повернув гроші первосвященникам та старійшинам, сказавши: «Згрішив я, зрадивши кров невинну». Пішов і повісився [15].

Слово зрада запозичене з польської мови «zbraba, zbrabzić» вважається талькою зрадити, первісно поганою радою, зіпсувати, завдати шкоди [16].

Таким чином, зрада – це кримінально – правове діяння, яке спіткає людину на життєвому шляху, з якого не завжди можна знайти вихід, але останнє, що особа не повинна вчинити – зрадити свою родину, суспільство, батьківщину [10].

Під час воєнних дій дуже складно передбачити ситуацію, в якій може опинитися людина: захоплення в заручники, погроза вбивством рідним та близьким, погроза зараження невиліковною хворобою людини або його рідних, але зрада – це те, що неможна переступити без тяжких наслідків для особи зрадника і небезпеки для суспільства, держави. Тому

зрада найнебезпечніша дія людини ще й тому, що вона вчиняється таємно від суспільства. Люди не можуть здогадатись хто і чому їх зрадив, за яких обставин, за які кошти, обіцянки, привілеї.

Якщо у людини настає момент, коли необхідно вибирати між життям і смертю, краще вмерти за батьківщину, ніж перейти на бік ворога.

Зрада державі як склад злочину – формальний: настання фактичної шкоди державній безпеці лежить за межами складу злочину і не є його обов'язковою ознакою, але повинна враховуватися при призначенні покарання [17, с. 28]

Державна зрада в системі основних елементів складу злочину, як об'єкт посягання займає важливе місце, він значним чином допомагає розкрити суспільну небезпечність злочину.

З урахуванням ситуації що склалася в Україні, а саме: активізацією протиправних посягань окремих осіб та бандитських формувань, тлумачення чийх дій набуває окремої актуальності і не завжди охоплюється ст. 111 КК України [10]. Окремі положення кримінального права в частині вчення про об'єкт злочину в інформаційній сфері є предметом наукової дискусії та потребують подальшої наукової розробки [18, с. 300–313].

Класичним поняттям об'єкту злочину прийнято вважати те, на що посягає злочинець. З наукової точки зору об'єктом злочину є суспільні відносини, на які посягає злочинець, яким завдає шкоду, наносить збитки, і, які захищаються законом. Цей об'єкт є сталим, але до тих пір, поки не зміниться сам кримінальний закон (криміналізація, декриміналізація) такі норми діють.

Відповідно до Закону України «Про Національну безпеку України» «державна безпека» є найбільш широким поняттям, оскільки воно охоплює загрози суверенітету, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності держави.

Економічна безпека передбачає захищеність інтересів України у сфері економіки. Її змістом є, зокрема, врахування національних інтересів України при виборі методів та механізмів реформування економіки, стабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, у тому числі фінансової політики держави, наявність ефективної програми запобігання фінансовим кризам, значні обсяги інвестиційної та інноваційної діяльності, незалежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, високі темпи розширення внутрішнього ринку, від-

сутність боргової залежності держави, мобілізаційна готовність національної економіки.

Інформаційна безпека – це захищеність інтересів України у сфері комунікацій, інформаційних систем, інформаційної власності. Її забезпечують, зокрема, відсутність технічного та технологічного відставання України від розвинутих країн світу в інформаційній сфері, а також проявів монополізації цієї сфери, відсутність проявів обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації, дотримання режиму функціонування важливих, з точки зору національної безпеки та життєзабезпечення населення, інформаційно-комунікативних мереж та систем управління, відсутність маніпулювання суспільною свідомістю з боку окремих суб'єктів політичного впливу [19].

Державна безпека – це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, її економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, державної таємниці, правопорядку, державного кордону, життєво важливої інфраструктури та населення від розвідвально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, а також від терористичних та сепаратистських організацій [20, с. 348].

Отже, актуальність дослідження, у тому числі щодо злочину, передбаченого ст. 111 КК України сприятиме вирішенню важливих теоретичних і практичних проблем захисту людини, суспільства, держави. [10].

Посягання на суверенітет (через нім. *Souveränität* від фр. *Souveraineté*) верховна влада, верховенство, господство є посяганням на незалежність держави [21]. Суверенітет – це виняткове право здійснювати владу у певній державі (рідше – на окремій території, над окремою групою осіб) незалежно від будь-кого, означає територіальна цілісність [22, 23].

У ст. 132 Конституції України проголошує, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території. Історія становлення територіальної цілісності свідчить, що першим етапом було його утвердження як принципу національного [24].

Територіальна цілісність або територіальна недоторканність – принцип міжнародного публічного права, згідно з яким територія держави є недоторканою від посягань з боку інших держав шляхом застосування військової сили або загрози силою [5, с. 338].

Обороноздатність держави – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та

є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації [25].

Під інформацією цей закон розуміє документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі [26].

Закон встановлює загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також систему інформації, її джерела, визначає статус учасників інформаційних відносин, регулює доступ до таємної інформації та забезпечує її охорону, захищає особу та суспільство від неправдивої інформації [27].

Доступ до інформації визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес.

Державна таємниця (далі також – секретна інформація) – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою:

- віднесення інформації до державної таємниці – процедура прийняття (державним експертом з питань таємниць) рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення цих відомостей, включенням цієї інформації до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, та з опублікуванням цього Зводу, змін до нього;

- гриф секретності – реквізит матеріального носія секретної інформації, що засвідчує ступінь секретності даної інформації;

- державний експерт з питань таємниць – посадова особа, уповноважена здійснювати відповідно до вимог цього Закону віднесення інформації до державної таємниці у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, зміни ступеня секретності цієї інформації та її розсекречування;

- допуск до державної таємниці – оформлення права громадянина на доступ до секретної інформації;

- доступ до державної таємниці – надання повноважною посадовою особою дозволу громадянину на ознайомлення з конкретною секретною інформацією та провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, або ознайомлення з конкретною секретною інформацією та провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, цією посадовою особою відповідно до її службових повноважень;

- засекречування матеріальних носіїв інформації – введення у встановленому законодавством порядку обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом надання відповідного грифу секретності документам, виробам або іншим матеріальним носіям цієї інформації.

Звід відомостей, що становлять державну таємницю, – акт, в якому зведено переліки відомостей, що згідно з рішеннями державних експертів з питань таємниць становлять державну таємницю у визначених цим Законом сферах [27].

Публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами і на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом [28].

З об'єктивної сторони державна зрада (ст. 111 ККУ) може характеризуватись у таких діях:

- 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту;

- 2) шпигунство;

- 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.

Перехід на бік ворога означає, що громадянин України надає безпосередню допомогу державі, з якою Україна на той час перебуває у стані війни.

У конкретних випадках цей злочин може полягати у вступі на службу до певних військових чи інших формувань ворожої держави (поліції, каральних загонів, розвідки), наданні засобів для вчинення злочинів агентам спецслужб іноземних держав, усуненні перешкод для їх вчинення або наданні зазначеним агентам іншої

допомоги (надання зброї, її переховування, а так само і переховування сепаратистів, членів бандитських формувань тощо).

Перехід на бік ворога є закінченим злочином з того моменту, коли громадянин України виконав в інтересах ворога певні дії на шкоду інтересам України. Сам факт надання згоди виконати такі дії (наприклад, вступити на службу до поліції або інших воєнних формувань) є лише готуванням до вчинення злочину (ст. 14 ККУ) і залишає можливість добровільно відмовитися від доведення злочину до кінця, а у випадку вчинення злочину норми кримінального кодексу ст. 66 п. 1 містить наступні положення – з'явлення із зізнання, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину. Вчинення громадянином України в інтересах ворожої держави суспільне небезпечних дій, які передбачені іншими статтями КК, наприклад диверсії, посягання на життя державного діяча тощо, уже потребує додаткової кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 111 і, відповідно, ст.ст. 113, 112 [10].

Особливістю цієї форми державної зради є те, що вона може бути вчинена лише в умовах воєнного стану або й у мирний час, але в період збройного конфлікту.

Отже, воєнний стан – це особливий правовий режим (політико-економічна ситуація), що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню і органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав та свобод людини й громадянина і прав та законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України. Режим воєнного стану існує, зокрема, в часових межах від дня і часу оголошення Верховною Радою України за поданням Президента України стану війни і до часу оголошення Верховною Радою України за поданням Президента України про укладення миру [3].

Поняття збройний конфлікт має самостійне правове значення для кваліфікації, якщо

такий конфлікт відбувається поза межами воєнного стану – у разі фактичного початку воєнних дій, але ще до оголошення воєнного стану, або взагалі у мирний час у випадках до ст. 111 ККУ – це поняття є юридичним синонімом до поняття бойова обстановка, зміст якого розкрито у коментарі до ст. 402 [10].

Не є ворожими незаконні формування сепаратистського, ультрареакційного характеру, які ведуть боротьбу за владу політичними методами. Проте перехід на бік ворога в період збройного конфлікту може мати місце і в формі вступу громадянина України до угруповань терористичного характеру, диверсійних загонів, які розпалюють прикордонні конфлікти, порушують недоторканність морського простору України тощо.

Перехід на бік ворога, поєднаний з незаконним перетинанням державного кордону України, потребує додаткової кваліфікації за ст. 331, а поєднаний з переправленням людини (наприклад, воєначальника або відомого вченого в галузі озброєння) через державний кордон України для оплатної передачі з метою, наприклад, використання у збройних конфліктах чи експлуатації її праці, – за ст. ст. 149 і 332. Поняття про шпигунство (ст. 114), його предмет, об'єктивну і суб'єктивну сторони ми будемо у наступній статті [10].

Надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України полягає у сприянні їх можливим чи дійсним зусиллям заподіяти шкоду державній безпеці України. Підривною слід визнавати будь-яку діяльність, пов'язану:

- зі спробою зміни системи вищих органів державної влади нелегітимним шляхом (це можуть бути дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, посягання на життя державного діяча тощо);

- з втручанням у міжнародну політику України (наприклад, несанкціоноване відповідними органами державної влади України розірвання дипломатичних чи консульських стосунків з іншою державою, зрив важливих міждержавних переговорів або глобальних міждержавних форумів);

- з втручанням у внутрішню політику (скажімо, організація міжконфесійних, міжетнічних та інших конфліктів, розпалювання сепаратистських настроїв серед населення окремих регіонів, фінансування, оснащення чи інше забезпечення незаконних збройних формувань на території України, організація інформаційної експансії з боку інших держав);

– зі спробою зміни території України (організація не передбачених Конституцією України референдумів тощо);

– зі спробою знизити обороноздатність України (організація і вчинення диверсій у формі дій, спрямованих на зруйнування об'єктів, які мають важливе оборонне значення, прийняття рішень про згортання наукових досліджень у галузі військової науки і техніки, свідоме гальмування приведення мобілізаційних планів у відповідність до сучасних умов, винахід спеціальних вірусів чи внесення їх у комп'ютерні системи з метою утруднення їхньої роботи або знищення накопиченої на магнітних носіях важливої для виконання завдань оборони інформації тощо);

– зі створенням умов для діяльності на території України іноземних розвідок (вербування агентури серед жителів України, підбір кандидатів для вербування та завчасний підкуп службових осіб, зокрема тих, що допущені до інформації «особливої важливості», підготовка явочних квартир, надання допомоги у придбанні документів прикриття для іноземних розвідників, влаштування їх на посади, пов'язані з можливістю доступу до конфіденційної інформації);

– з ужиттям заходів щодо посилення економічної залежності України від інших держав (ініціювання розірвання торговельних зв'язків України з іншими державами, підписання від імені України явно економічно не вигідних для неї зовнішньоекономічних контрактів, вчинення диверсій у формі дій, спрямованих на зруйнування об'єктів, які мають важливе народногосподарське значення) тощо.

Таким чином, види підривної діяльності проти України можуть бути різноманітними. Різний вигляд може мати й допомога у проведенні такої діяльності. Вона може надаватися шляхом організації чи виконання конкретного злочину, схвалення до державної зради інших осіб, усунення перешкод для вчинення певних діянь тощо.

У цій формі злочин є закінченим з моменту вчинення відповідного діяння, яким особа надала допомогу в проведенні підривної діяльності проти України.

Вчинення громадянином України для надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України інших злочинів, наприклад дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, посягання на життя державного діяча, посягання на життя представника іноземної держави, диверсії, пропаганди війни, орга-

нізації масових заворушень, створення не передбачених законодавством воєнізованих формувань, потребує додаткової кваліфікації за відповідними статтями КК [10].

У випадках, коли певні дії громадянина України, пов'язані з фактичним наданням допомоги у проведенні підривної діяльності проти України шляхом вчинення інших злочинів, були вчинені за його власною ініціативою з метою продемонструвати свою лояльність до іноземної держави, іноземної організації або їх представника і за допомогою цього встановити зв'язок з ними, їх у разі реальної сукупності злочинів також слід кваліфікувати за ст. 111 та відповідними іншими статтями кримінального Кодексу [9].

Змова винного з іншою особою про насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або про захоплення державної влади кваліфікується тільки за ч. 1 ст. 109, проте змова громадянина України з представником іноземної держави чи іноземної організації, змістом якої є отримане першим від другого завдання вчинити дії по насильницькій зміні чи поваленню конституційного ладу або по захопленню державної влади, кваліфікуються за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 109 і ч. 1 ст. 111 КК України [10].

Іноземна держава – це будь-яка держава, крім України, незалежно від того, чи визнана вона Україною як суверенна і чи має Україна з нею дипломатичні відносини.

Під іноземною організацією, як випливає зі змісту диспозиції ст. 111 КК України, слід розуміти будь-яку державну чи недержавну установу, підприємство, об'єднання, орган іншої країни, у тому числі політичну партію, релігійну організацію, комерційне підприємство, а також міждержавну чи міжнародну організацію, у тому числі неофіційну, нелегітимну чи злочинну («тіньовий» уряд у вигнанні, міжнародна терористична організація тощо), крім офіційної міжнародної організації, членом якої є Україна. Іноземною організацією є також військова, політична, економічна, фінансова, прикордонна чи інша розвідка.

Представник іноземної держави або іноземної організації – це особа, яка уповноважена виражати інтереси тієї чи іншої іноземної Держави (іноземної організації) та діє від її імені або представляє її за спеціальним повноваженням, у тому числі таємним (не офіційним). До представників іноземних держав слід, зокрема, відносити глав та членів дипломатичних представництв (послів, посланників, повірених у справах, радників, аташе), консульських установ (генеральних консулів,

консулів, віце-консулів, консульських агентів), осіб, що включені до парламентських і урядових делегацій іноземних держав як їх члени, та знаходяться на території України з офіційними чи неофіційними дорученнями. Не має значення, представляє особа державу, яка визнана чи не визнана Україною як суверенна, або організацію, яка є законною чи незаконною. Крім того, іноземною за певних обставин може бути визнана й організація, зареєстрована в Україні, а представником іноземної організації не обов'язково є іноземець чи особа без громадянства.

Суб'єктом державної зради у будь-якій її формі може бути тільки громадянин України, який досяг 16-річного віку, який до вчинення ним злочину був осудним [10].

Якщо під час кримінального провадження буде встановлено, що особа, яка обвинувачується у державній зраді, має крім українського ще й громадянство іншої держави, слід виходити із того, що набуття нею іноземного громадянства виключає її із числа громадян України. Тому вчинені нею шпигунські дії слід кваліфікувати за ст. 114, а діяння, вчинені нею в інших формах із числа передбачених ст. 111, – за відповідними іншими статтями Особливої частини КК, якщо фактично вчинене містить склад іншого злочину.

За сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 111 і 114, діяння може бути кваліфіковане лише у разі, якщо шпигунські дії протягом певного періоду особа вчиняла як громадянин України, а протягом іншого періоду – як іноземець [10].

Факт виїзду громадянина України з України навіть для постійного проживання в іншій країні ще не виключає його зі сфери відносин з українською державою. Тому, наприклад, передача такою особою представникам іноземної держави відомостей, що становлять державну таємницю, кваліфікується за ст. 111 КК України [10].

Питання про притягнення до відповідальності за ст. ст. 27 і 111 як організаторів, підбурювачів чи пособників державної зради представників іноземної держави чи іноземної організації зазвичай постає тільки у тому випадку, коли законодавство України і міжнародні договори не виключають можливості їх підсудності у кримінальних провадженнях судам України у зв'язку з дипломатичною недоторканністю [10].

Якщо державі зраджує службова особа [29], використовуючи при цьому владу чи службове становище, її дії слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. ст. 111 і 364 (423), а якщо вона це робить отримуючи неправомірну вигоду додатково за ст. 368. [10].

Так, наприклад, викритий СБУ в державній зраді громадянин «К» колишній заступник ГУ МО, начальник УСБУ по Криму громадянин «К», які завдали колосальної шкоди державним інтересам та народу України.

Суб'єктивна сторона державної зради характеризується виною у вигляді прямого умислу. При вчиненні державної зради винний усвідомлює, що він здійснює перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту (вчинює шпигунські дії, надає іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомогу в проведенні підривної діяльності проти України) і бажає цього.

Слова «на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України» визначають суб'єктивну спрямованість дій винного і не є характеристикою суспільно небезпечних наслідків діяння. Сам факт заподіяння вказаної шкоди, яка ще не настала не має значення для кваліфікації діяння за ст. 111. Проте фактичне спричинення діями винного такої шкоди створює підстави для додаткової кваліфікації його діяння за іншою статтею КК (наприклад, за ст. 112). [10].

Окремої уваги потребує встановлення мети вчинення відповідних дій при державній зраді. Так, при вчиненні цього злочину у першій його формі мета вчинення відповідних дій має враховуватися для правильної кваліфікації. Наприклад, такі дії, передбачені ст. ст. 427, 429, 431, 430, як здача ворогові начальником ввірених йому військових сил, не зумовлене бойовою обстановкою залишення ворогові укріплень, бойової та спеціальної техніки чи інших засобів ведення війни, самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю, вчинені з метою сприяння ворогові, добровільна ініціативна участь військовополоненого у роботах, які мають воєнне значення, або в інших заходах, які завідомо можуть заподіяти шкоду Україні, а так само насильство над іншим військовополоненим чи жорстоке поводження з ним із метою припинити таку, що провадилась останнім у таборі, діяльність, спрямовану на шкоду ворогові, мають кваліфікуватися за ст. 111 як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту або як надання іноземній державі допомоги у проведенні підривної діяльності проти України. Добровільна здача в полон з метою участі у воєнних діях на боці ворога – як готування до злочину, що передбачений (ст. 111 ККУ) [10].

Мотивами державної зради можуть бути користь, помста, бажання полегшити виїзд на постійне місце проживання в іншій країні тощо. Мотиви – це динамічні спонуки активності людини, свідомі чи несвідомі, від яких залежить спрямованість поведінки і які пов'язані з об'єктами, що відповідають певним потребам, але відносно незалежні від них [30]. Тому, вчинення державної зради є об'єктом кримінальної відповідальності, звільнення за ч. 2 ст. 111 визначає спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності, яке може мати місце за наявності трьох умов в їх сукупності:

1) суб'єктом звільнення є лише такий громадянин України, який вступив у зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками й отримав їх злочинне завдання;

2) цей громадянин не вчинив жодних дій на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників;

3) він добровільно заявив органам влади України про свій зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками та про отримане завдання.

Із зазначеного випливає, що вказані умови практично унеможливають застосування на практиці норми ч. 2 ст. 111, оскільки:

а) саме по собі встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками й отримання від них злочинного завдання при прямому умислі на державну зраду є готуванням до державної зради (без такого умислу – лише виявленням наміру). Тому, якщо громадянин України, встановивши вказаний зв'язок і отримавши відповідне завдання, не вчинив ніяких дій і добровільно відмовився від продовження реалізації свого наміру, то – незалежно від того, заявив він органам державної влади про вказаний зв'язок або не зробив цього, – підстав для притягнення його до кримінальної відповідальності за ст. 111 немає, а громадянин, який вчинив державну зраду за власною ініціативою, без відповідного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників, має притягатися до відповідальності за ст. 111, і норма ч. 2 ст. 111 на такого громадянина не поширюється [10].

У випадку закінченої державної зради особа також має притягатися до відповідальності за ст. 111. При цьому слід мати на увазі, що державна зрада є закінченим злочином не з моменту встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками чи з моменту отримання від

них злочинного завдання, а з моменту вчинення певних конкретних дій на шкоду Україні настала: (вступив до лав ворожої армії, початку збирання відомостей, що становлять державну таємницю, з метою їх наступної передачі представнику ворожої держави тощо. Якщо ж прив'язувати момент закінчення злочину до моменту встановлення вказаного зв'язку, то відповідні діяння, вчинені громадянином України за власною ініціативою, виходитимуть за межі складу цього злочину і, за відсутності протиправності як обов'язкової ознаки злочину (ст. 11), не можуть потягнути кримінальної відповідальності, хіба що фактично вчинене ним інше діяння, яке міститиме склад іншого злочину.

Отже, норма ч. 2 ст. 111 має бути застосована лише у випадку, коли громадянин України, отримавши злочинне завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників, добровільно заявив органам державної влади про свою співпрацю, свій зв'язок, про отримане завдання і, хоча й не вчинив на його виконання ніяких дій, але не відмовився остаточно від його виконання [10].

Добровільність ст. 17 ККУ у ч. 2 ст. 111 означає, що особа не примушується до зазначеної заяви органами державної влади України, службовими особами, робить її не в результаті насильства чи примусу і не про людське око, і що вона має можливість і надалі певний (можливо, досить тривалий) час приховувати від них факт свого зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками. Добровільною заява буде і тоді, коли особа зробила її під впливом своїх родичів чи близьких, у тому числі й тих, які є представниками компетентних органів влади України.

Добровільність не матиме місця, якщо особа зізналась про зв'язок з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками після пред'явлення їй доказів такого зв'язку після початку проведення досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Під органами державної влади України, про які йдеться у ч. 2 ст. 111, слід розуміти ті органи, до компетенції яких входить вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, – органи Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань чи прокуратури. Водночас під час перебування громадянина України [31] за кордоном не виключає його кримінальної відповідальності.

Такими органами влади для громадянина України можуть бути дипломатичні представництва, консульські та інші установи України

(п. 9 ч. 1 ст. 85, п. 19 ч.- 1 ст. 106) Віденської конвенція про дипломатичні відносини від 18 квітня 1961 р. (п.п. 1 і 2) [32].

Висновок. Отже, з психологічної точки зору «ніщо так не принижує людську честь та гідність, моральні цінності, не паралізує волю людини як зрадництво» [33].

Разом з тим, кримінальна відповідальність за Державну зраду наступає за такі дії громадян України як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.

З суб'єктивної сторони Державна зрада вчиняється завжди з прямим умислом, з усвідомлення винною особою про наслідки, які він може завдати особі, суспільству, державі своєю зрадою.

З об'єктивної сторони злочину є певні проблеми кваліфікації дій осіб, які своїми діями можуть завдати чи завдають під час зносин з ворогом і приховують свої наміри потребують додаткового аналізу.

Тому, дії осіб пов'язані державною зрадою за обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння потребують детального аналізу та наукового роз'яснення діючих норм кримінального права на кшталт ст. 43-1 виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за пошкодження чи знищення у зв'язку з цим майна.

Таким чином, державна зрада є особливо тяжким злочином проти держави, суспільства та кожної людини, а особа яка його вчинила підлягає кримінальній відповідальності – позбавлення волі до 15 років та довічним покаранням.

Також чинне кримінальне законодавство повинно передбачати межі дій осіб, які потрапили у полон, і до них застосовуються ст. 40 ККУ (фізичний або психічний примус тощо), щоб уникнути кримінального покарання в майбутньому.

Література:

1. Закон України Про Службу безпеки України. *Відомості Верховної Ради України* від 7 липня 1992. № 27. Ст. 382.
2. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність». *Відомості Верховної Ради України*, від 3 квітня 2003. № 12. Ст. 89.
3. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2000. № 28. Ст. 224.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел]. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
5. Словник іншомовних слів. 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. К. : Довіра, 2000, 338 с.
6. Юридична енциклопедія. Київ : Вид. «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2002. Т. 4. С. 573.
7. Сервецький І. В., Дулкай І. І. Агентура іноземної держави – поняття, зміст та суспільна небезпека. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Юридичні науки*. 2014. 1(99). С. 35–40.
8. Сервецький І. В. Зрада – чи є ще «щурі» в нашому домі? *Моменти. Додаток до газети МВС України «Іменем Закону»*. 2014. № 31(5937). С. 11–17.
9. Про роботу органів прокуратури • Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування • Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Статистика – Офіс Генерального прокурора. 2022. URL: new.gp.gov.ua/posts/statistika
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 25–26. Ст. 131.
11. Новий тлумачний словник української мови. К. : Аконіт, 2001. Т. 2. С. 172.
12. Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка. Санкт-Петербург : «Динамит», 1997. Т. 1. 699 с.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка : Ок. 57000 слов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. 20-е изд., стереотип. М. : Рус. яз., 1988. 750 с.
14. Словник синонімів української мови / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. К. : Наук. думка, 2001. Т. 1. С. 632.
15. Український переклад-дослівник з англійської мови: «Євангелія від Юди» [Архівовано 12 квітня 2006 у Wayback Machine.]
16. Етимологічний словник української мови. Київ, 2004, Т. 2, С. 279.
17. Гельфер М. А. Советское уголовное право. Часть общая. Объект преступления. Вып. 5. М. : М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР. Всесоюз. юрид. заоч. ин-т., 1960. 20 с.
18. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : монограф. К. : Інтертехнологія, 2008. 496 с.

19. Про Національну безпеку України : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241
20. Чорний Р. Л. Проблеми поняття злочинів, віднесених до Розділу І Особливої частини КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична / головний редактор М. М. Цимбалюк*. Львів : ЛьВДУВС, 2013. Вип. 2. С. 346–357.
21. Суверенитет государственный. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е издание. М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1976. Т. 25. С. 26.
22. Большой французско-русский словарь АБВУГ Lingvo / главный редактор М. Н. Сизых. М. : АБИ Пресс, 2010. ISBN 978-5-391-00028-0.
23. Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав укр/рос) Дата підписання Україною: 15.04.1994, Набуття чинності для України: 15.04.1994. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_480
24. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. К. : Преса України, 1997. 80 с.
25. Про оборону України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. Ст. 106.
26. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII зі змінами. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
27. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 року № 3855-XII зі змінами. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3855-12/print1360009387090304>.
28. Про доступ до публічної інформації : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 32. Ст. 314.
29. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015. *Верховна Рада України*. Ст. № 889-VIII.
30. Немов Р. С. Психология : в 3 кн. : учебник. М. : 1998. Кн. 1. С. 389–431.
31. Про громадянство України : Закон України в редакції від 18 січня 2001 р. Закон України «Про громадянство». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2001. № 13. Ст. 65.
32. Венская конвенция о дипломатических сношениях 18 апреля 1961 г. (Конвенция ратифицирована с оговоркой Указом Президиума ВС СССР N 2208-VI (v2208400-64) от 11.02.64 Указом Президиума ВС УССР (199а-06) от 21.03.64) Статус Конвенции см. (995_j40)
33. Сервецький І. В., Редька В. В. Роль освідмлення у суспільстві. *Наука і правоохорона*. 2003. № 1. С. 204.

References:

1. Law of Ukraine On the Security Service of Ukraine... *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine* dated July 7, 1992, No. 27, Article 382.
2. Law of Ukraine "On counter-intelligence activities". *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, dated April 3, 2003, No. 12, Art. 89.
3. Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law". *Vedomosti Verkhovna Rada (VVR)*. 2000, N 28, Art. 224.
4. A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language / [comp. and heads ed.V.G. Bussel]. – K. ; Irpin : VTF "Perun", 2003. 1440 p.
5. Dictionary of foreign words. 23,000 words and terminological phrases / Compilation. L. O. Pustovit et al. K. : Dovira, 2000, 338 p.
6. Legal encyclopedia. Kyiv : 2002. Vol. 4. Ed. "Ukrainian encyclopedia named after M. P. Bazhan". P. 573.
7. Servetskyi I. V., Dulkai I. I. Agency of a foreign state – concept, content and public danger. *Bulletin of the Kyiv National University named after T. G. Shevchenko. Legal sciences*. 2014. 1(99). Pp. 35–40.
8. Servetskyi I. V. Betrayal – are there still "rats" in our house? Moments. Supplement to the newspaper of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "In the Name of the Law". 2014. No. 31(5937). Pp. 11–17.
9. About the work of prosecutor's offices • About registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation • About persons who have committed criminal offenses. Statistics – Office of the Prosecutor General. 2022. URL: new.gp.gov.ua/posts/statistics
10. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III / *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*. 2001. No. 25–26. Article 131.
11. New explanatory dictionary of the Ukrainian language. K. : Aconite, 2001. Vol. 2. P. 172.
12. Dal V. Explanatory dictionary of the living Great Russian language. St. Petersburg "Dynamite", 1997, Volume 1, 699 p.
13. Ozhegov S.I. Dictionary of the Russian language: Approx. 57,000 words / ed. art.-corr. Academy of Sciences of the USSR N. Yu. Shvedova – 20th edition, stereotype. M. : Rus. Yaz., 1988. 750 p.
14. Dictionary of synonyms of the Ukrainian language / A. A. Buryachok, H. M. Hnatyuk, S. I. Golovashchuk et al. K. : Nauk, dumka, 2001. Vol. 1. P. 632.
15. Ukrainian translation-dictionary from the English language: "The Gospel of Judas" [Archived April 12, 2006 at the Wayback Machine.]
16. Etymological dictionary of the Ukrainian language. Kyiv, 2004. Vol. 2. P. 279.
17. Gelfer M. A. Soviet criminal law. The part is common. The object of the crime. issue 5. M. : M. V. Higher. and Wednesday special formation of the RSFSR. All Union law extramural Institute, 1960. 20 p.

18. Novytskyi G. V. Theoretical and legal foundations of ensuring the national security of Ukraine : monograph. K. : Intertekhnologiya, 2008. 496 p.
19. On the National Security of Ukraine: Law of Ukraine. *Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR)*. 2018. No. 31. Article 241.
20. Black R. L. Problems of the concept of crimes referred to Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series* / editor-in-chief M.M. Tsymbalyuk. Lviv : LvDUVS, 2013. Issue 2. P. 346–357.
21. State sovereignty // *Bolshaya sovetskaya encyclopedia* / ch. editor A. M. Prokhorov. 3rd edition. M. : "Soviet Encyclopedia" Publishing House, 1976. Vol. 25. P. 26.
22. Big French-Russian dictionary ABBYY Lingvo / chief editor M. N. Syzykh. M. : ABY Press, 2010. ISBN 978-5-391-00028-0.
23. Declaration on observance of the sovereignty, territorial integrity and inviolability of the borders of the member states of the Commonwealth of Independent States of Ukraine/Russia) Date of signing by Ukraine: 04/15/1994, Entry into force for Ukraine: 04/15/1994 zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 997_480
24. Constitution of Ukraine: Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28. 1996. K. : Press of Ukraine, 1997. 80 p.
25. On the Defense of Ukraine : Law of Ukraine. *Gazette of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*. 1992. No. 9. P. 106.
26. About information : Law of Ukraine of October 2, 1992 No. 2657-XII as amended [Electronic resource]. Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
27. On state secrets : Law of Ukraine of January 21, 1994 No. 3855-XII as amended [Electronic resource]. Access mode: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3855-12/print1360009387090304>
28. On access to public information : Law of Ukraine. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 2011. No. 32. Art. 314.
29. About civil service : Law of Ukraine dated December 10, 2015. Verkhovna Rada of Ukraine. Art. No. 889-VIII/
30. Nemov R. S. Psychology: In 3 books : Textbook. M. : 1998. Book. 1. Pp. 389–431.
31. On Citizenship of Ukraine : Law of Ukraine as amended on January 18, 2001 p Law of Ukraine "On Citizenship". *Vedomosti Verkhovna Rada (VVR)*. 2001. No. 13. Article 65.
32. Vienna Convention on Diplomatic Relations of April 18, 1961 (Convention ratified with a reservation by the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR N 2208-VI (v2208400-64) dated 11.02.64 by the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR (199a-06) dated 21.03.64) Status of the Convention see (995_j40)
33. Servetskyi I. V., Redka V. V. The role of awareness in society. *Science and law enforcement*. 2003. No. 1. P. 204.

УДК 344.122

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.9>**Іван СИВОДЕД**

кандидат юридичних наук, докторант, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Інституту права ім. князя Володимира Великого МАУП, начальник відділу Спеціалізованої прокуратури у військовій та оборонній сфері Офісу Генерального прокурора України, e-mail: sivoded1986@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2057-9609**Ivan SYVODYED**

Candidate of Legal Sciences, Doctoral Student, Associate Professor of the Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities, Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great MAUP, Head of the Department of the Specialized Prosecutor's Office in the Military and Defense Sphere, Office of the Prosecutor General of Ukraine, sivoded1986@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2057-9609**РОЗСЛІДУВАННЯ ГЕНОЦИДУ ТА ЕКОЦИДУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ****INVESTIGATION OF GENOCIDE AND ECOCIDE
IN WARTIME CONDITIONS**

Із посиланням на Управління Верховного комісара ООН з прав людини, з 14 квітня 2014 року до початку вересня 2022 року від бойових дій у східній частині України (Донецька та Луганська області) постраждали або загинули від 42 до 44 тисяч людей. З 24 лютого 2022 року внаслідок війни загинуло від 13 100 до 13 300 людей. Із них 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових та приблизно 5700 бойовиків. Крім того, з початку бойових дій на Донбасі поранили 29 500–33 500 людей. Із них від 7 до 9 тисяч цивільних, 9700 – 10700 українських військових та 12 700–13 700 бойовиків. Таким чином на цивільних припадає 25–26% від загальної кількості загинувших. Таке співвідношення стосується і поранень. Однак варто зазначити, що це співвідношення за роки суттєво змінилося: з 33–34% у 2014 році до 4–5% у 2019–2022 роках.

В ООН до статистики смертей військових віднесли і випадки, не пов'язані безпосередньо з воєнними діями. Зокрема, внаслідок необережного поводження зі зброєю, дорожньо-транспортних пригод, хвороб під час служби в зоні конфлікту, вбивств та самогубств, що становлять близько 30% від загальної кількості.

Крім того, у 2019 та 2020 роках до 40% смертей серед військових у зоні конфлікту спричинені хворобами, вбивствами, самогубствами, дорожньо-транспортними подіями та іншими причинами, не пов'язаними з бойовими діями. Однак ці випадки не включені до зазначеного співвідношення.

З 24 лютого 2022 року, коли почалося військове вторгнення Російської Федерації до України, до опівночі (за місцевим часом) 20 серпня 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН) зафіксувало 10 308 жертв серед цивільного населення країни: 4597 загинувших та 5711 поранених», – йдеться у повідомленні.

За даними ООН, серед загинувших: 1775 чоловіків, 1186 жінок, 128 дівчат і 144 хлопчиків, а також 41 дитина та 1323 дорослих, статі яких поки що невідома. Одержали поранення: 1159 чоловіків, 810 жінок, 127 дівчат та 168 хлопчиків, а також 176 дітей та 3271 дорослий, статі яких невідома. Як зазначили в ООН, більшість людей загинуло від вибухової зброї із широкою зоною поразки – важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню, ракет та авіаударів.

На Київщині з лютого цього року правоохоронці виявили 1332 тіла мирних жителів, яких убили російські окупанти. Коментуючи вказані події, начальник поліції Київської області Андрій Небитов зазначив, що на жаль, досі знаходяться тіла вбитих людей, більшість з яких убиті саме зі стрілецької зброї, або автоматичної, або снайперської, останнє поховання виявлене у серпні 2022 року – 7 людей страчені. У жертв було прострілено і коліна, і голову. Усі виявлені вбиті особи виявилися цивільними людьми. Поліція Київської області зареєструвала вже понад 3 тисячі кримінальних проваджень, за фактами тяжких та особливо тяжких злочинів, які вчинили російські військовослужбовці.

Ключові слова: кримінальне процесуальне законодавство України, військові дії, збройна агресія, військова агресія, процесуальні новели, геноцид, екоцид.

With reference to the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, from April 14, 2014 to the beginning of September 2022, from 42 to 44 thousand people were injured or killed in the fighting in the eastern part of Ukraine (Donetsk and Luhansk regions). Since February 24, 2022, between 13,100 and 13,300 people have died as a result of the war. Of them, 3,375 are civilians, approximately 4,150 are Ukrainian military personnel, and approximately 5,700 are militants. In addition, 29,500–33,500 people have been injured since the beginning of hostilities in Donbas. Of them, 7,000 to 9,000 civilians, 9,700 to 10,700 Ukrainian military personnel, and 12,700 to

13,700 militants. Thus, civilians account for 25-26% of the total number of dead. This ratio also applies to injuries. However, it is worth noting that this ratio has changed significantly over the years: from 33-34% in 2014 to 4-5% in 2019-2022.

In the UN, among the statistics of the deaths of military personnel, there are also cases not directly related to military operations. In particular, as a result of careless handling of weapons, traffic accidents, illnesses during service in the conflict zone, murders and suicides, which make up about 30% of the total number.

Additionally, in 2019 and 2020, up to 40% of military deaths in a conflict zone are due to disease, homicide, suicide, traffic accidents, and other non-combat related causes. However, these cases are not included in the specified ratio.

From February 24, 2022, when the Russian Federation's military invasion of Ukraine began, to midnight (local time) on August 20, 2022, the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) recorded 10,308 casualties among the country's civilian population: 4,597 dead and 5,711 wounded," the message reads.

According to the UN, among the dead: 1,775 men, 1,186 women, 128 girls and 144 boys, as well as 41 children and 1,323 adults, whose gender is still unknown. Injured: 1159 men, 810 women, 127 girls and 168 boys, as well as 176 children and 3271 adults, whose gender is unknown. As noted in the UN, most people died from explosive weapons with a wide area of defeat – heavy artillery, rocket systems of salvo fire, rockets and airstrikes.

Since February of this year, law enforcement officers have discovered 1,332 bodies of civilians killed by the Russian occupiers in the Kyiv region. Commenting on these events, the head of the police of the Kyiv region, Andriy Nebytov, noted that, unfortunately, the bodies of the murdered people are still there, most of whom were killed with small arms, or automatic weapons, or snipers, the last burial was discovered in August 2022 – 7 people were executed. The victims were shot both in the knees and the head. All identified killed persons turned out to be civilians. The police of the Kyiv region have already registered over 3,000 criminal proceedings, based on the facts of serious and especially serious crimes committed by Russian servicemen.

Key words: criminal procedural legislation of Ukraine, military actions, armed aggression, military aggression, procedural novels, genocide, ecocide.

Постановка проблеми. Удосконалення та кваліфікації правопорушень, які вчиняються військовослужбовцями та в період військового часу раніше досліджувалися наступними фахівцями Ахметшин Х.М. (Кваліфікація військових злочинів), Богуцький П.П. (Основи військового права України), Васильєв Н.В. (Поняття та склад військового злочину. Покарання за військові злочини), Герцензон О.А., Пуговкін Г.Н. (Військові злочини), Матвійчук В.К. (Військові злочини. Характеристика, методика, розслідування та запобігання), Навроцький В.О. (Кримінальне право України. Особлива частина), Панов М.І., Касинюк В.І., Харитонов С.О. (Злочини проти встановлення порядку несення військової служби (військові злочини).

Збройна агресія Російської Федерації (надалі – РФ) призвела до ряду викликів для здійснення кримінального провадження на території України. Необхідність внесення змін до кримінального процесуального законодавства України виникла ще у 2014 році з моменту початку тимчасової окупації Автономної Республіки Крим, міст Донецьк, Луганських та окремих районів цих областей, початок якої встановлено положеннями Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року. Проте за вісім років триваючого збройного конфлікту всі проблемні питання так і не були ґрунтовно опрацьовані.

24 лютого 2022 року, з початком повномасштабної війни і нападом РФ на Україну, Указом Президента № 64/2022 було введено воєнний стан по всій території Укра-

їни. Ракетні обстріли об'єктів цивільної інфраструктури, терор та напади на населення й активні бойові дії на значній території держави призвели до фіксації значної кількості злочинів проти основ національної безпеки, а також миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Станом на 1 серпня 2022 року з моменту широкомасштабного вторгнення правоохоронними органами України зареєстровано 25161 кримінальних правопорушень за фактами вчинення порушень законів та звичаїв війни (за ст. 438 КК України) та 12340 злочинів проти національної безпеки (за ст.ст. 110, 111, 111-1, 111-2, 113 та ін. КК України). Система правосуддя України знову опинилась у ситуації 2014 року, тільки тепер у значно більших масштабах.

Правовий режим воєнного стану, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року, визначає порядок функціонування органів державної влади в умовах збройної агресії та загрози національній безпеці, незалежності, територіальній цілісності держави, проте він не у повній мірі регулює ситуацію, яку зумовлює збройний конфлікт. При цьому норми міжнародного гуманітарного права закріплюють правову рамку, через яку оцінюється поведінка сторін конфлікту та які їх дії можуть становити найтяжчі міжнародні злочини – порушення законів та звичаїв війни.

З лютого цього року правоохоронна система України опинилась під своєрідною «лавиною» таких правопорушень. З однієї сторони, фіксуються факти вчинення воєнних злочинів, як, наприклад, напади на цивільні об'єкти, вбив-

ства цивільних осіб, сексуальне насильство та інші, які вимагають належної уваги до деталей, значних зусиль для проведення розслідування та відповідних знань міжнародних стандартів для здійснення належної правової кваліфікації діянь. З іншої сторони, значна кількість фактів правопорушень, спрямованих проти національної безпеки, вимагають системного залучення ресурсу правоохоронних органів для їх дослідження.

На фоні цього залишаються загальнокримінальні правопорушення як маркер правопорядку у будь-якому регіоні. Тому в цих умовах вкрай важливо аби кримінальне процесуальне законодавство України надавало всі можливості для системи правосуддя виконувати покладені на неї поточні завдання та подолати нові виклики.

Але, попри умови воєнного стану в Україні, продовжує активне опрацювання та прийняття актуальних на сьогодні законів. З 24 лютого 2022 року активізувалася робота Комітету з питань правоохоронної діяльності Верховної ради України, Комітетом підготовлено 27 законів, з головних у напрямку удосконалення норм кримінального кодексу нами виділяються наступні Закони України, але проблемні питання геноциду та екоциду не досліджувалися, науковцями певні методики розслідування цих правопорушень не розроблялися.

Протягом усього періоду існування людства наша планета страждає від різноманітних стихійних лих та катастроф, а за останні століття до цього приєдналась антропогенна діяльність, що значно посилила забруднення навколишнього природного середовища та створила безліч проблем довкілля, а через це погіршилась якість життя людей на планеті. Одна з найактуальніших проблем ХХ – ХХІ сторіччя – надмірний ріст споживання товарів та послуг, а у зв'язку з цим – рекордні викиди вуглецю в атмосферу, що має своїм наслідком незворотні процеси для навколишнього природного середовища у вигляді глобального потепління та зміни клімату в планетарному масштабі. Останні роки не стали винятком, та навіть пандемія, спричинена Covid-19, значно не вплинула на цю болючу проблему. До вже зазначених причин можна додати ще й постійне вирубування лісів, забруднення водних об'єктів шляхом розливу нафти, масштабні пожежі, повені тощо, спричинені безвідповідальною діяльністю людини. Також, окрім нанесення шкоди екології у мирний час, вона страждає і під час воєн, де застосовують різноманітну зброю (міни, хімічну та радіоактивну зброю

тощо), і, як наслідок, це унеможливорює використання людьми значної частини ресурсів як для економічної діяльності, так і для проживання загалом. Саме тому можна стверджувати, що екологічна безпека є актуальним питанням, що потребує поглибленого вивчення та законодавчого врегулювання на рівні як українського, так і міжнародного законодавства, а саме закріплення юридичної відповідальності за вчинення протиправних дій, що можуть зашкодити навколишньому середовищу.

Метою роботи є дослідження термінів «екоцид, геноцид», його походження, значення, елементів цього складу злочину (проблема визначення суб'єкта злочину), місця в системі злочинів, а також розгляд вітчизняної та міжнародної практики.

Аналіз наукових публікацій. Питанням екоциду займалося чимало видатних науковців, таких як Г.А. Гончаренко, С.М. Мохончук, М.П. Куцевич, А.В. Фокін, Ю.О. Решетов, Ф.І. Кожевников, І.І. Карпеч, Девід Кротт та інші.

Виклад основного матеріалу. Термін «екоцид» походить від грецького «oikos», що означає «будинок», і латинського «caedo», що означає «знести» або «вбити». Відповідно до Міжнародного словника Мерріам-Вебстер слово «екоцид» означає руйнування значних територій природного середовища як наслідок діяльності людини [11]. У 1950-х роках американський біолог Артур У. Галстон входив до групи вчених, яка розробляла Agent Orange – хімічну суміш, що викликає онкологічні захворювання і генетичні мутації. З часом її почали використовувати американські військові як розпилювач на війні на території Південного В'єтнаму, і тільки у 1970 році на Конференції з питань війни і національної відповідальності вищезгаданий фахівець ввів у обіг термін «екоцид», що найменував знищення джунглів В'єтнаму, а вже у 1972 році шведський прем'єр-міністр Улоф Пальме у своїй промові на Конференції ООН із навколишнього середовища людини, розглядаючи питання величезних руйнувань, спричинених бомбардуваннями, широко-масштабним використанням бульдозерів та гербіцидів, фактично закріпив термін «екоцид», вимагаючи термінової міжнародної уваги до зазначених проблем. У наступних роках серед науковців та антивоєнних активістів відбувалися бурхливі дискусії стосовно Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 1948 року, та потім деякі країни проголосували за внесення поняття «екоцид» до міжнародного

акту. Врешті-решт, до Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства від 1991 року було внесено статтю 26, яка проголошувала, що людина, яка умисно заподіює або наказує завдати шкоди навколишньому середовищу, в разі визнання її винною повинна бути покарана, але у 1995 році її було виключено. З вищенаведеного можна зробити висновок, що офіційно екоцид ніколи не визнавався на рівні міжнародних нормативних актів. Однак Римський статут 2002 р. Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) згадує навколишнє середовище лише раз у контексті військових злочинів і в ситуаціях, що юридично кваліфікуються як збройні конфлікти. Проте, окрім військових злочинів, ще одним інструментом захисту навколишнього середовища під юрисдикцією МКС є злочини проти людяності, але ця категорія має суто антропометричний характер і полягає у руйнуванні навколишнього середовища шляхом «вчинення масової або систематичної атаки» проти мирного населення [8].

Майже через 20 років питання екоциду знову набирає актуальності на міжнародному рівні. Важливо відзначити, що активісти та вчені-юристи наполегливо прагнули зробити екоцид міжнародним злочином поряд зі злочином геноциду, злочинами проти людства, воєнними злочинами та злочином агресії, які закріплюються у п. 1 ст. 5 Римського статуту МКС. Тому вже у грудні 2020 року фондом Stop Ecocide була скликана експертна група міжнародних юристів, яка 22 червня 2021 року висунула пропозицію стосовно визначення екоциду як «незаконних чи необґрунтованих дій, вчинених з усвідомленням того, що існує суттєва ймовірність заподіяння такими діями серйозної, широкомасштабної або тривалої шкоди навколишньому середовищу» [5]. Нині масове винищення, забруднення природних ресурсів та інші подібні дії становлять склад злочину, передбачений у кримінальному законодавстві тієї чи іншої країни. Закріплення у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) ст. 441 «Екоцид», що передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років за масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу [4], висуває Україну на один рівень із зарубіжними країнами, де це положення вже має місце. Об'єктом екоциду виступає безпека природи як середовища проживання людини [2–3, 6].

Крім цього, ст. 442 КК визначає геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного

або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Однак стосовно цього елементу злочину у науці існують інші думки. Наприклад, у М.Ф. Реймарс – це середовище проживання всього живого, у Г.С. Хозіна та О.В. Фокіна – середовище проживання цілого народу, а у Б. Вейсберга – природне середовище, населення, культура та виробництво біологічного продукту [6].

Предмет екоциду – рослинний світ, тваринний світ, атмосфера, водні ресурси, а також земля, надра, інші компоненти екосистеми і космічний простір. **Предмет геноциду** – це знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

З об'єктивної сторони злочин може проявлятися у таких формах, як: – масове знищення рослинного або тваринного світу; – отруєння атмосфери або водних ресурсів; – вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Під масовим знищенням рослинного або тваринного світу мається на увазі повне або часткове їх винищення на певній території Землі, а отруєння атмосфери чи водних ресурсів передбачає розповсюдження в повітрі, річках, озерах, морях, океанах та інших водоймищах доволі високої кількості отруйних речовин біологічного, радіоактивного або хімічного походження, які можуть спровокувати у людей тяжкі форми захворювань та навіть смерть. Не обходить цей вид дії і представників флори та фауни, оскільки це призводить до їх вимирання та загибелі. Прикладом раніше вказаних небезпечних дій може бути робота фабрик, які понаднормово викидають у навколишнє середовище забруднюючі речовини. Варто зазначити, що КК України дає невичерпний перелік діянь, які можуть відноситися до екоциду.

Так, М.І. Хавронюк наголошував, що суб'єкт екоциду є загальним (тобто це фізична, осудна особа віком від 16 років) [6]. На нашу думку, така позиція автора має фраг-

ментарний характер, оскільки для екоциду властивий як загальний, так і спеціальний суб'єкт, що можна розглянути на прикладах загальновідомих екологічних катастроф, які можна кваліфікувати за ст. 441 КК України, – аварій на Чорнобильській АЕС 1986 року та 1989 року на танкері «Еххон Валдез». Стосовно аварії на Чорнобильській АЕС, то відповідно до доповіді Міжнародної консультативної групи з ядерної безпеки головною причиною аварії стала недбалість та незадовільна поведінка обслуговуючого персоналу, що полягали в недодержанні вимог щодо роботи реактора (доволі легковажному ставленні до блокування захисту реактора) та недбалому ставленні до безпеки виробництва [7, с. 23, 28]. У вказаній екологічній катастрофі був винен саме спеціальний суб'єкт – обслуговуючий персонал, оскільки фізичну, осудну особу віком від 16 років (загальний суб'єкт) не можна допустити до обслуговування та роботи з ядерним реактором, бо вона немає потрібної освіти і посади для вчинення такої діяльності. Кажучи про аварію на танкері «Еххон Валдез», необхідно вказати, що відповідно до доповіді National Transportation Safety Board щодо розслідування катастрофи «Еххон Валдез oil spill» однією із головних причин її виникнення були дії третього помічника капітана, який не мав відповідної кваліфікації та неправильно здійснив маневр судна. До того ж помилкове рішення капітана танкера, який перебував у стані алкогольного сп'яніння, про те, щоби покласти обов'язок керування судном на третього помічника, який не володів навичками та не мав дозволу на виконання складних маневрів судна під час льодових умов погоди та доволі близького розташування рифів, призвело до вказаної катастрофи [10].

Так, за матеріалами Служби безпеки України (далі – СБУ) з 2014 року було відкрито 184 провадження (98 особам повідомлено про підозру, а 16 обвинувальних вироків суду вже набрали чинності). Як зазначив голова Служби безпеки України питання екології – один із елементів національної безпеки. Адже локальні порушення можуть рано чи пізно завдати величезної шкоди всій країні. Тому не дивно, що саме до підслідності Служби безпеки України віднесено злочини за статтею 441 Кримінального кодексу – «Екоцид», а серед наслідків екоциду, який завдав масштабних руйнувань і збитків державі, є повинь на Прикарпатті у червні 2020 року [1].

Постає питання у розслідуванні кримінальних правопорушень у зв'язку з захватом та бомбардуванням Запорізької атомної станції. Проблеми постають у наступних напрямках:

- огляд місця події;
- допиту;
- вилучення документації;
- розмінування території;
- призначення низки судових експертиз.

Розслідування можливих воєнних злочинів було розпочато як генеральним прокурором України, так і головним прокурором Міжнародного кримінального суду (МКС) менше ніж через тиждень після російського вторгнення. На сьогодні влада щонайменше десятки інших держав також розпочала розслідування ймовірних воєнних злочинів в Україні за універсальною юрисдикцією [9].

Ми раді, що багато країн уже взяли на себе зобов'язання зробити свій внесок у відновлення України. Проте повна відповідальність за збитки має лежати на Російській Федерації та її структурах. До цього часу міжнародне співтовариство справедливо зосередилося на посиленні санкцій.

Література:

1. Іван Баканов. За матеріалами СБУ відкрито 184 кримінальних провадження щодо екологічних злочинів – Іван Баканов. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/za-materialamy-sbu-vidkryto-184-kryminalnykh-provadhennia-shchodo-ekolohichnykh-zlochyniv-ivan-bakanov> (дата звернення: 18.09.2022).
2. Кримінальний Кодекс Республіки Білорусь. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=НК9900275> (дата звернення: 18.09.2022).
3. Кримінальний Кодекс Республіки Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#activate_doc=2&pos=201;-155.39999389648438&pos2=2557;-63.399993896484375 (дата звернення: 18.09.2022).
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.09.2022).
5. Олег Павлюк. Правники запропонували визначення «екоциду» для Міжнародного кримінального суду, щоб він міг розглядати такі злочини. URL: <https://hromadske.ua/posts/mizhnarodna-grupa-pravnikiv-rozrobila-viznachennya-ekocidu-vin-mozhe-stati-pyatim-zlochinom-zayakij-karatime-mks> (дата звернення: 18.09.2022).
6. Проблеми врегулювання складу злочину про екоцид: вітчизняне та зарубіжне законодавство. URL: http://lib-net.com/content/9455_-Problemi_vregyluvannya_skladu_zlochynu_pro_ekocid_vitchiznyane_ta_zarybijne_zakonodavstvo.html (дата звернення: 18.09.2022).

7. Чернобыльская авария: дополнение к INSAG-1: INSAG-7 : доклад Международной консультативной группы по ядерной безопасности МАГАТЭ. Вена, 1993. 146 с. URL: https://www-pub.iaea.org/MTCD/-publications/PDF/Pub913r_web.pdf (дата звернення: 18.09.2022).
8. Jack Marley. Ecocide: why establishing a new international crime would be a step towards interspecies justice. URL: <https://theconversation.com/ecocide-why-establishing-a-new-international-crime-would-be-a-step-towards-interspecies-justice-162059> (дата звернення: 18.09.2022).
9. <https://www.dw.com/uk/vijna-rf-proti-ukraini-ta-aes-so-kaze-miznarodne-pravo/a-62886419?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml> (дата звернення: 18.09.2022).
10. National Transportation Safety Board report of marine accident «Grounding of The U.S. Tankship Exxon Valdez on Blich Reef». Alaska, March 24, 1989. 257 с.
11. Webster's new world dictionary of the American Language. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 18.09.2022).

References:

1. Ivan Bakanov. Za materialamy SBU vidkryto 184 kryminalnykh provadzhennia shchodo ekolohichnykh zlochyniv. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/za-materialamy-sbu-vidkryto-184-kryminalnykh-provazhennia-shchodo-ekolohichnykh-zlochyniv-ivan-bakanov> (data zvernennia: 18.09.2022) [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi Kodeks Respubliky Bilorus. URL: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=HK9900275> (data zvernennia: 18.09.2022) [in Bilarus].
3. Kryminalnyi Kodeks Respubliky Kazakhstan. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#activate_doc=2&pos=201;-155.39999389648438&pos2=2557;-63.399993896484375 (data zvernennia: 18.09.2022) [in Kazahsky].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (data zvernennia: 18.09.2022) [in Ukrainian].
5. Oleh Pavliuk. Pravnyky zaproponuvaly vyznachennia «ekotsydu» dlia Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu, shchob vin mih rozghliadaty taki zlochyny. URL: <https://hromadske.ua/posts/mizhnarodna-grupa-pravnykiv-rozrobila-viznachennya-ekocidu-vin-mozhe-stati-pyatim-zlochinom-zayakij-karatime-mks> (data zvernennia: 18.09.2022) [in Ukrainian].
6. Problemy vrehuliuvannia skladu zlochynu pro ekotsyd: vitchyzniane ta zarubizhne zakonodavstvo. URL: http://lib-net.com/content/9455_-Problemi_vregyluvannya_sklady_zlochyny_pro_ekocid_vitchiznyane_ta_zarybijne_zakonodavstvo.html (data zvernennia: 18.09.2022) [in Ukrainian].
7. Чернобыльская авария: дополнение к INSAG-1: INSAG-7 : доклад Mezhdunarodnoi konsultatyvnoi hruppy po yadernoi bezopasnosti MAHATE. Вена, 1993. 146 с. URL: https://www-pub.iaea.org/MTCD/-publications/PDF/Pub913r_web.pdf (data zvernennia: 18.09.2022) [in Ukrainian].
8. Jack Marley. Ecocide: why establishing a new international crime would be a step towards interspecies justice. URL: <https://theconversation.com/ecocide-why-establishing-a-new-international-crime-would-be-a-step-towards-interspecies-justice-162059> (data zvernennia: 18.09.2022).
9. <https://www.dw.com/uk/vijna-rf-proti-ukraini-ta-aes-so-kaze-miznarodne-pravo/a-62886419?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml> (data zvernennia: 18.09.2022).
10. National Transportation Safety Board report of marine accident «Grounding of The U.S. Tankship Exxon Valdez on Blich Reef». Alaska, March 24, 1989. 257 с.
11. Websters new world dictionary of the American Language. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (data zvernennia: 18.09.2022).

УДК 327.5:111

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.10>**Євген СКУЛИШ**

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, керівник наукового центру національної безпеки і права Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна, 01024

Yevhen SKULYSH

Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Scientific Center of National Security and Law of the State Scientific Institution "Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine", Pylypa Orlyka str., 3, Kyiv, Ukraine, 01024

**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ
В МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ****EVOLUTION OF THE CONCEPT OF HUMANITARIAN SECURITY
IN THE INTERNATIONAL LEGAL DISCOURSE**

У статті розглядається концептуалізація, яка виступає одним з проявів когнітивної діяльності людини, що спрямована на осмислення наявної інформації та призводить до утворення концептів, концептуальних структур, концептуальних схем у її творчій уяві. Головною метою концептуалізації є отримання інформації щодо рівня організації знання, а також визначення універсального алгоритму можливих способів діяльності на теоретичному рівні. Концепція «human security» набула піку популярності на початку 90-х років минулого століття, результатом чого стало оприлюднення в Доповіді «Програми ООН з розвитку (1994)» цілісної Концепції гуманітарної безпеки. Загальне поняття безпеки в документі орієнтується на конкретну людину, зокрема на: забезпечення зайнятості, наявності засобів для існування, охорону здоров'я, безпеку природного середовища. Серед останніх публікацій слід відзначити результати дослідження Ольги Неймарк, яка під гуманітарною безпекою пропонує розуміти такий стан захищеності національних цінностей, традицій, укладу життя, культурної та духовної спадщини народу, фізичного та психічного здоров'я нації, вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і країн.

В процесі дослідження виявлено, що концепція гуманітарної безпеки і надалі залишатиметься частиною більш широких дебатів щодо забезпечення різних аспектів безпечного розвитку. Вона підтримується майже всіма глобальними інституціями, у тому числі ООН, ЄС і НАТО. Хоча загальна операціоналізація концепції гуманітарної безпеки все ще продовжує опиратися на пріоритетне забезпечення державних інтересів, вона впевнено демонструє зростаюче усвідомлення того, що інституції та держави можуть ставати джерелом загроз безпеці людини. Можна стверджувати, що концепція гуманітарної безпеки на сьогодні представляє новий ракурс досліджень загальних проблем безпеки, за допомогою якого відбувається формування найбільш актуального на даний проміжок часу напрямку дослідження.

Ключові слова: концепт гуманітарної безпеки, концепція «human security», економічна безпека; продовольча безпека; медична безпека; екологічна безпека; безпека особистості; громадська безпека та політична безпека.

The article considers conceptualization, which is one of the manifestations of a person's cognitive activity, which is aimed at making sense of the available information and leads to the formation of concepts, conceptual structures, and conceptual schemes in his creative imagination. The main goal of conceptualization is to obtain information about the level of organization of knowledge, as well as to determine a universal algorithm of possible methods of activity at the theoretical level. The concept of "human security" peaked in popularity in the early 90s of the last century, as a result of which the comprehensive Concept of Humanitarian Security was published in the Report of the United Nations Development Program (1994). The general concept of security in the document focuses on a specific person, in particular on: ensuring employment, availability of means of livelihood, health protection, safety of the natural environment. Among the latest publications, it is worth noting the results of the research of Olga Neimark, who proposes to understand under humanitarian security such a state of protection of national values, traditions, way of life, cultural and spiritual heritage of the people, physical and mental health of the nation, free self-identification of citizens, social groups and countries.

The research revealed that the concept of humanitarian security will continue to be part of the broader debate on ensuring various aspects of secure development. It is supported by almost all global institutions, including the UN, EU and NATO. Although the general operationalization of the concept of humanitarian security still continues to rely on the priority provision of state interests, it confidently demonstrates the growing awareness that institutions and states can become a source of threats to human security. It can be argued that the concept of humanitarian security today represents a new angle of research into general security problems, with the help of which the most relevant direction of research is being formed at this time.

Key words: the concept of humanitarian security, the concept of "human security", economic security; food safety; medical safety; ecological safety; personal safety; public safety and political security.

Актуальність проблеми. Концептуалізація виступає одним з проявів когнітивної діяльності людини, що спрямована на осмислення наявної інформації та призводить до утворення концептів, концептуальних структур, концептуальних схем у її творчій уяві. Головною метою концептуалізації є отримання інформації щодо рівня організації знання, а також визначення універсального алгоритму можливих способів діяльності на теоретичному рівні. Концепція «human security» набула піку популярності на початку 90-х років минулого століття, результатом чого стало оприлюднення в Доповіді «Програми ООН з розвитку (1994)» цілісної Концепції гуманітарної безпеки. Загальне поняття безпеки в документі орієнтується на конкретну людину, зокрема на: забезпечення зайнятості, наявності засобів для існування, охорону здоров'я, безпеку природного середовища [1].

Хоча з моменту оприлюднення Концепції пройшло досить немало часу, сьогодні залишається актуальним твердження що безпековий дискурс в ключі «human security» значно ускладнюється відсутністю коректного перекладу дефініції на слов'янські мови, зокрема, і на українську мову зі збереженням змістовного наповнення концепції. Серед дослідників немає єдиної думки щодо компонентів «human security», ефективності нормативного забезпечення сфери, практичної реалізації норм і принципів «human security» на локальному, регіональному та міжнародному рівні [2, с. 47].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики гуманітарної безпеки присвячені наукові праці ряду зарубіжних вчених, серед яких Д. Андерсен-Роджерс, Б. Бузан, О. Вевер, М. Калдор, К. Кроуфорд, П. Ліотта, Е. Ньюмен, С. Таджбахш, Дж. Уайлд. Ці дослідження представляють різні школи теорії міжнародних відносин, в яких окремо виділяється напрямок розвитку концепту «гуманітарна безпека». У вітчизняному науковому просторі дослідження проблем гуманітарної безпеки проводиться, в основному в рамках теорії національної безпеки, що стало причиною недостатньої репрезентації гуманітарної безпеки в якості самостійного елемента системи.

Серед останніх публікацій слід відзначити результати дослідження Ольги Неймарк, яка під гуманітарною безпекою пропонує розуміти такий стан захищеності національних цінностей, традицій, укладу життя, культурної та духовної спадщини народу, фізичного та психічного здоров'я нації, вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і країн. Авторка стверджує, що поняття гуманітарної безпеки

має кілька вимірів: 1) безпека фізичного та психічного здоров'я людини; 2) безпека можливості вільної самоідентифікації громадян, суспільних груп і країн; 3) безпека громадян і країн щодо можливостей розвитку та загалом можливостей обирати майбутнє [3, с. 179].

С. Пирожков та Н. Хамітов визначають гуманітарну безпеку країни як стан захищеності в ній життя і прав людини незалежно від статі, раси, мови та релігії, її морально-духовних засад, ідентичності, освіти, науки, інтелектуального і креативного потенціалу. Це становить фундаментальну основу суб'єктності країн у сучасному світі та їх дійсного суверенітету [4, с. 120].

Мета статті полягає у виявленні особливостей еволюції концепту гуманітарної безпеки та на цій основі виробленні авторського бачення перспектив розвитку безпекового дискурсу концепції «human security».

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом сімдесятих – восьмидесятих років минулого століття у науковому юридичному просторі відбулася серія дебатів, присвячених проблемам розвитку міжнародної безпеки. Найбільш гострі дискусії точилися під час обговорення взаємозв'язків між безпекою людини та безпекою держави, спроб вироблення понятійного апарату гуманітарної безпеки, а також визначення засобів її забезпечення. Також порушувалося питання узгодженості завдань забезпечення гуманітарної безпеки із розвитком міжнародних відносин та стратегічними пріоритетами держав. Результати цих дискусій зводилися до домінування державних інтересів над інтересами окремих осіб [5, с. 46]. Однак, на протязі наступного десятиріччя наведений підхід був визнаний хибним – *Міжнародною комісією з питань втручання та державного суверенітету* (International Commission on Intervention and State Sovereignty – ICISS) у 2001 році було оприлюднено доповідь «Відповідальність щодо захисту». В документі зазначається, що ґрунтуючись на волі держав, яка виражена в міжнародних конвенціях щодо прав людини, держави не мають права порушувати права і гідність громадян. Це означає подвійне зобов'язання держав: зовнішнє – поважати суверенітет інших держав; внутрішнє – поважати права і гідність людей, що перебувають під юрисдикцією певної держави [6].

Визначення поняття безпеки людини у ряді теорій трактується як «свобода від страху та свобода від нужденності» [7, с. 361]. Даний підхід був започаткований Президентом США Рузвельтом у Посланні «Про становище країни» (1941 рік). У Доповіді «Про

грами ООН з розвитку (1994)» він був дещо модернізований, однак охоплював ті ж «два основні компоненти людської безпеки». Підхід неодноразово піддавався критиці внаслідок його розпливчатості та занадто широкого охоплення предмету безпеки людини – будь-яка проблема суспільного розвитку автоматично перетворювалася у виклик гуманітарній безпеці [8, с. 362]. Тим не менш, більшість науковців та політиків і надалі використовують документ в якості базової характеристики гуманітарної безпеки. Так, в якості основних виокремлюються такі складові human security: економічна безпека; продовольча безпека; медична безпека; екологічна безпека; безпека особистості; громадська безпека та політична безпека:

- економічна безпека визначається як гарантований дохід, переважно від оплачуваної роботи, також може включати (в особливих випадках, для громадян, які не у змозі працювати) заходи державного соціального захисту;

- під продовольчою безпекою розуміється доступ до продовольства (зараз це визначення дещо розширене за рахунок того, що мається на увазі можливість доступу до тих продуктів харчування, які є важливими для культурного розвитку, здоров'я та добробуту людини;

- безпека здоров'я передбачає доступ до медичної допомоги та захист від інфекційних і паразитарних захворювань, пов'язаних з недоїданням та погіршенням стану навколишнього середовища, а також хвороб, що пов'язані зі способом життя (наприклад хвороби системи кровообігу чи онкологія);

- екологічна безпека пов'язує добробут людини зі станом навколишнього середовища;

- особиста безпека стосується загроз фізичного насильства, включаючи загрози, що продукуються державою, іншими державами (війна), іншими групами людей (конфлікти на етнічній основі), а також насильство, пов'язане зі злочинністю, гендерним, дитячим насильством чи погрозами самогубства;

- громадська безпека трактується як безпека, яку отримує людина в межах соціальних груп, сформованих на основі спільних цінностей і інтересів;

- політична безпека надає людям свободу управління у спосіб, який поважає основні права людини, захищені демократичними інститутами, де громадяни мають право голосу. Контроль над ЗМІ, фізичні репресії з боку держави, загроза ув'язнення або затримання під час проведення політичних протестів є прикладами політичної незахищеності людини.

У 2003 році Комісією ООН з прав людини було підготовлено доповідь «Безпека людини», де зазначалося, що гуманітарна безпека у широкому її розумінні означає не просто відсутність конфлікту, пов'язаного з насиллям. Вона охоплює права людини, доступ до систем освіти і охорони здоров'я та забезпечує можливості для реалізації власного людського потенціалу. В якості взаємопов'язаних базових складових гуманітарної та національної безпеки виділяються: свобода від нужденності, свобода від страху, свобода майбутніх поколінь на наслідування сприятливого природного середовища. Серед інших напрацювань Комісії важливим є вироблення визначення гуманітарної безпеки як захисту життєвого ядра всіх людських життів способами, що сприяють укріпленню свободи і реалізації його можливостей. Це означає захист людей від критичних широко розповсюджених загроз і ситуацій. При цьому окремі особи та спільноти можуть мати різні погляди на розуміння того, що для них є життєво важливим. Розбудова системи гуманітарної безпеки означає використання процесів, що опираються на сили й устремління людей, що дає їм можливість завоювати основи виживання, засобів існування і достоїнства [9].

У заявах Економічної комісії для Африки зазначається, що «людиноорієнтована» гуманітарна безпека має всеосяжний характер, де окремі громадяни проживають в умовах свободи, миру й безпеки та у повній мірі беруть участь в процесі управління. Вони користуються захистом основних прав, мають доступ до ресурсів та основних життєвих потреб, включаючи охорону здоров'я і освіту, проживають у такому середовищі, що не наносить шкоду їх здоров'ю і благополуччю [10].

На Всесвітньому саміті ООН (1995 р.) було запропоновано концепцію так званої «відповідальності за захист», в якій стверджується, що всі держави повинні нести відповідальність за захист свого населення від прямого насилля, наприклад геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та етнічних чисток [11].

Доктрина гуманітарної безпеки для Європи 2004 року (Барселонська доповідь) визначила сім принципів, які повинні стати орієнтиром у забезпеченні гуманітарної безпеки: примат безпеки людини; прозора політична влада; багатовекторність; підхід «знизу доверху»; урахування регіональної специфіки; використання виключно правових інструментів та належне використання сили [12].

У Доповіді Дослідницької групи гуманітарної безпеки «Європейський шлях безпеки» (Мадридська доповідь, 2007 р.) пропонується

шість основних керівних принципів для Європейського Союзу: примат прав людини (забезпечення пріоритетності фізичного і матеріального захисту цивільних осіб перед воєнними перемогами); законна політична влада (будь-яке зовнішнє втручання повинне мати на меті створення законного політичного авторитету і розглядатися як законне на місцевому, та міжнародному рівнях); ефективний багатосторонній підхід (співробітництво з міжнародними і регіональними організаціями, державами і недержавними структурами в рамках міжнародного права); підхід «знизу доверху» (інтенсивні консультації з місцевими жителями щодо створення умов для миру та стабільності); комплексний регіональний підхід (регіональні діалоги слід систематично інтегрувати до антикризової політики); чіткий і прозорий стратегічний напрям (зовнішнє втручання ЄС повинне здійснюватися відповідно до чітких мандатів та узгодженої стратегії). Наголошується також на необхідності налагодження тісного зв'язку між персоналом на місцях і політиками; всі місії повинні очолюватися цивільними особами [13].

Важливим міжнародно-правовим актом ЄС, що відіграв помітну роль в еволюції концепту став Лісабонський договір [14]. Хоча в документі термін «гуманітарна безпека» безпосередньо не прозвучав, однак більшість його положень стосувалися широкого підходу до розуміння гуманітарної безпеки.

Наступним європейським етапом еволюції концепту гуманітарної безпеки можна вважати оприлюднення Стратегії безпеки ЄС 2016 року («Спільне бачення, єдиний підхід: сильна Європа. Глобальна стратегія Європейського Союзу зовнішньої політики і політики безпеки»). У документі гуманітарна безпека була визначена керівним принципом для європейських миротворчих дій і названа першою ціллю системи національної безпеки. У подальшому ЄС підтримує цей принцип в якості орієнтиру для своєї політики сусідства у сфері розвитку [15].

Берлінська доповідь запропонувала підхід, який отримав назву «Забезпечення гуманітарної безпеки другого покоління». Він відображає раніше розроблені принципи з перенесенням акцентів на реалії поточного періоду. Головним їх лейтмотивом є побудова законних політичних інститутів. Основна ціль полягає у перетворенні базових структурних умов потенційного конфлікту, а не в зміні режимів «зверху». До інструментів гуманітарної безпеки віднесено: творчу дипломатію, «розумний» багатосторонній підхід, допустиме використання санкцій, дотримання норм міжнародного права,

«умовність» політики, направленої на боротьбу з корупцією тощо [16].

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що концепція гуманітарної безпеки продовжує активно використовуватися провідними міжнародними інституціями та, відповідно й державами, які є їх членами. У зв'язку з цим виникає логічне питання щодо реалізації всіх постулатів концепту «human security» на практиці, тобто як і ким забезпечується свобода від страху і свобода від нужди? Питання ролі держави спонукає до пошуку конкретної рушійної сили, що стоїть за концепцією гуманітарної безпеки. Чи може концепція бути дієвою і ефективною, якщо її втілення покладено, у першу чергу на держави? Так, війна росії проти України стала не тільки регіональним, скільки цивілізаційним конфліктом. Зараз мова йде про боротьбу за нашу незалежність від російського неоколоніалізму, який уособлений авторитарним режимом, що абсолютно ігнорує базові принципи міжнародного права. Про концепт «human security» в рашистській ідеології не йдеться взагалі. Натомість росія прагне змінити міжнародний баланс, застосовуючи принцип права сили. Тому реагування на міждержавне насильство, що спричиняє тотальне порушення принципів гуманітарної безпеки вимагає різнопланового міжнародного співробітництва, оскільки демократичні держави є потужними суб'єктами безпекової системи зі значними ресурсами і можливостями. Так, для України сьогодні важливим є надання підтримки для внутрішньо переміщених осіб, а також техніки для українських силових органів, посередництво в підписанні «зернової угоди», яка частково відновила український експорт із чорноморських портів. У вищезгаданих процесах вагому роль відіграли саме органи ООН.

Іншими словами, ми можемо стверджувати, що незважаючи на те, що традиційні підходи до безпеки позиціонують державу як виключного постачальника безпеки, на практиці вона не завжди може бути основним провайдером «безпеки», особливо у випадку, коли йдеться про безпеку людини.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що в основу концепту «human security» покладено концепцію безпеки людини, яка тісно пов'язана з іншими, орієнтованими на людину теоріями. Серед них найбільш близькими можна вважати теорію людського розвитку та концепцію прав і свобод людини. Розгляд взаємозв'язків між ними засвідчує їх високу полемічність. Так, нормативну концепцію прав людини більшість вчених вва-

жають фундаментальною – дійсно, гуманітарна безпека та людський розвиток можуть розглядатися в якості основоположних прав людини. Права людини забезпечують нормативну базу для емпіричної та аналітичної дискусії щодо умов, за яких реалізується це право. Дискурс прав людини окреслює, які права повинні бути захищені та удосконалюватися політикою, розробленою в рамках концептів людської безпеки і людського розвитку. Якщо людський розвиток, по суті вказує на досягнення основних прав людини, включаючи право на освіту, право на охорону здоров'я, право на достатній життєвий рівень тощо, то забезпечення свободи від страху та свободи від нужди виступає необхідною умовою такого розвитку. Власне безпека людини пов'язана з причинно-наслідковим розумінням умов життя людини, тобто вона розглядає гіпотетичні зв'язки між причинами і наслідками і, зрештою між політикою та реальними наслідками її упровадження.

Якщо до загроз гуманітарній безпеці можна віднести раптові коливання на фінан-

сових ринках, землетруси, епідемії, громадянські війни тощо, то заходи забезпечення безпеки людини можуть включати набір політичних інструментів, якими володіють державні інституції.

Концепція гуманітарної безпеки і надалі залишатиметься частиною більш широких дебатів щодо забезпечення різних аспектів безпечного розвитку. Вона підтримується майже всіма глобальними інституціями, у тому числі ООН, ЄС і НАТО. Хоча загальна операціоналізація концепції гуманітарної безпеки все ще продовжує опиратися на пріоритетне забезпечення державних інтересів, вона впевнено демонструє зростаюче усвідомлення того, що інституції та держави можуть ставати джерелом загроз безпеці людини. Можна стверджувати, що концепція гуманітарної безпеки на сьогодні представляє новий ракурс досліджень загальних проблем безпеки, за допомогою якого відбувається формування найбільш актуального на даний проміжок часу напрямку дослідження.

Література:

1. UNDP (United Nations Development Programme). 1994. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1994>
2. Лебідь, І. Концепція «human security» в безпековому дискурсі. *Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса*. 2017. С. 47–49.
3. Неймарк, О. Публічне управління забезпеченням гуманітарної безпеки: основні наукові підходи. *Наукові перспективи*. 2021. № 9(15). С. 172–184.
4. Пирожков, С., Хамітов, Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : «Наукова думка» НАН України, 2020. 255 с.
5. Mearsheimer, J. (1990). Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15(1): 5–56.
6. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. URL: <https://www.idrc.ca/en/book/responsibility-protect-report-international-commission-intervention-and-state-sovereignty>
7. Winslow, D. and T. Eriksen (2004). A Broad Concept That Encourages Interdisciplinary Thinking. *Security Dialogue*, 35(3): 361–2.
8. Krause, K. (2004). The Key to a Powerful Agenda, if Properly Delimited. *Security Dialogue*, 35(3): 367–8.
9. Human security now : protecting and empowering people / Commission on Human Security. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/503749?ln=en>
10. Our common interest: Report of the Commission for Africa. URL: <https://reliefweb.int/report/world/our-common-interest-report-commission-africa>
11. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005. 60/1. 2005 World Summit Outcome. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf
12. A Human security doctrine for Europe. The Barcelona Report of the Study Group on Europe's security capabilities. 2004. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/human_security_report/human_security_report_en.pdf
13. European way of security: The Madrid Report. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/40207/>
14. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
15. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Elements for an EU-wide strategic framework to support security sector reform. JOIN/2016/031 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0031>
16. From hybrid peace to human security: rethinking EU strategy towards conflict: the Berlin report of the Human Security Study Group. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/84978/>

References:

1. UNDP (United Nations Development Programme). 1994. Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. New York. URL: <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1994>
2. Lebid, I. (2017). Kontsepsiia «human security» v bezpekovomu dyskursi [The concept of "human security" in the security discourse]. Zbirnyky naukovykh prats profesorsko-vykladatskoho skladu DonNU imeni Vasylia Stusa. 47–49 [in Ukrainian].
3. Neimark, O. (2021). Publichne upravlinnia zabezpechenniam humanitarnoi bezpeky: osnovni naukovi pidkhody [Public management of humanitarian security: basic scientific approaches]. *Naukovi perspektyvy*. 9(15). 172–184. [in Ukrainian].
4. Pyrozhekov, S., Khamitov, N. (2020). Tsyvilizatsiina sub'iektivist Ukrainy: vid potentsii do novoho svi-tohliadu i buttia liudyny [Civilizational subjectivity of Ukraine: from potentials to a new worldview and human existence]. Kyiv : «Naukova dumka» NAN Ukrainy. 255. [in Ukrainian].
5. Mearsheimer, J. (1990). Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15(1): 5–56.
6. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. URL: <https://www.idrc.ca/en/book/responsibility-protect-report-international-commission-intervention-and-state-sovereignty>
7. Winslow, D. and T. Eriksen (2004). A Broad Concept That Encourages Interdisciplinary Thinking. *Security Dialogue*, 35(3): 361–2.
8. Krause, K. (2004). The Key to a Powerful Agenda, if Properly Delimited. *Security Dialogue*, 35(3): 367–8.
9. Human security now : protecting and empowering people / Commission on Human Security. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/503749?ln=en>
10. Our common interest: Report of the Commission for Africa. URL: <https://reliefweb.int/report/world/our-common-interest-report-commission-africa>
11. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005. 60/1. 2005 World Summit Outcome. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf
12. A Human security doctrine for Europe. The Barcelona Report of the Study Group on Europe's security capabilities. 2004. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/human_security_report/_human_security_report_en.pdf
13. European way of security: The Madrid Report. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/40207/>
14. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
15. JOINT COMMUNICATION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL Elements for an EU-wide strategic framework to support security sector reform. JOIN/2016/031 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0031>
16. From hybrid peace to human security: rethinking EU strategy towards conflict: the Berlin report of the Human Security Study Group. URL: <https://eprints.lse.ac.uk/84978/>

УДК 351:347.77

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.11>**Аліна ЧУКАЄВА**

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри інформаційних технологій та кібербезпеки Навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, Солом'янська площа, 1, Київ, 03035, Україна

ORCID: 0000-0001-8251-5187**Вячеслав КРИКУН**

доктор юридичних наук, доцент, проректор Одеського державного університету внутрішніх справ, вулиця Успенська, 1, Одеса, 65000, Україна

ORCID: 0000-0003-1089-555X**Alina CHUKAYEVA**

Candidate of Legal Sciences, Senior Lecturer at the Department of Information Technologies and Cyber Security of the Educational and Scientific Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, 1 Solomyanska Square, Kyiv, 03035, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8251-5187**Viacheslav KRYKUN**

Doctor of Law, Associate Professor, Vice-Rector of Odessa State University of Internal Affairs, Uspenska Street, 1, Odessa, 65000, Ukraine

ORCID: 0000-0003-1089-555X

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND ESTABLISHMENT OF THE INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF RIGHTS TO INDUSTRIAL PROPERTY OBJECTS

Мета статті. Метою статті є визначення особливостей розвитку та становлення інституту охорони прав на об'єкти промислової власності. **Результати дослідження.** Актуальність статті полягає в тому, що сьогодні як в українському суспільстві, так і у світовому співтоваристві, особливо гостро постає питання адміністративно-правової охорони прав на об'єкти промислової власності. Вони мають давню історію, а також складний соціально-економічний характер у зв'язку з тим, що їх виникнення пов'язане з діяльністю людства. Одним із необхідних і найбільш дієвих інструментів регулювання співвідносин людини у галузі промислової власності є право. Генеза адміністративно-правової охорони прав на об'єкти промислової власності нерозривно пов'язана із передумовами виникнення та розвитку охоронного законодавства в промисловій сфері. Процес становлення та розвитку інституту адміністративно-правової охорони прав на об'єкти промислової власності має розглядатись у нерозривному зв'язку з історією модифікації форм власності, а також розвитку патентного та адміністративного права. Тому доцільно дослідити відповідні історичні документи, що вказують на розвиток даного інституту та галузей права. На українських землях в різні часи діяли закони тих держав, до складу яких вони входили: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська держава, Австро-Угорщина. Тому розвиток адміністративно-правової охорони права на промислову власність залежав від економіки країни, під експансією якої розрізнені території України перебували. **Висновки.** Зроблено висновок, що система національного законодавства у галузі охорони прав на об'єкти промислової власності загалом сформована. Проте існують деякі проблеми, зокрема: невідповідність міжнародним нормам і вимогам, а також сучасному економічному розвитку держави; відсутність державної програми вдосконалення національної системи охорони прав на об'єкти промислової власності; не визначено стратегічних цілей, завдань та пріоритетів розвитку системи правової охорони вітчизняних науково-технічних досягнень на внутрішньому та зовнішньому ринках, основні напрями вдосконалення законодавства у сфері промислової власності; відсутність погодженої і досконалої системи повноважень спеціально уповноважених органів виконавчої влади щодо охорони та захисту прав на об'єкти промислової власності. Окреслене засвідчує потребу подальшого розвитку промислового законодавства через його систематизацію та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Ключові слова: асоціація, реєстрація, використання, торговельна марка.

The purpose of the article. The purpose of the article is to determine the specifics of the development and establishment of the institute for the protection of rights to industrial property objects. Research results. The relevance of the article lies in the fact that today, both in Ukrainian society and in the world community, the issue of administrative and

legal protection of rights to industrial property objects is particularly acute. They have a long history, as well as a complex socio-economic character due to the fact that their emergence is connected with the activities of mankind. One of the necessary and most effective tools for regulating human relations in the field of industrial property is law. The genesis of administrative and legal protection of rights to industrial property objects is inextricably linked with the prerequisites for the emergence and development of protective legislation in the industrial sphere. The process of formation and development of the institute of administrative-legal protection of rights to industrial property objects should be considered in an inextricable connection with the history of the modification of forms of ownership, as well as the development of patent and administrative law. Therefore, it is advisable to research relevant historical documents indicating the development of this institution and branches of law. At different times, the laws of the states that made up the Ukrainian lands were in effect: the Grand Duchy of Lithuania, the Commonwealth of Nations, the Russian State, and Austria-Hungary. Therefore, the development of the administrative and legal protection of the right to industrial property depended on the economy of the country under whose expansion different territories of Ukraine were located. **Conclusions.** It was concluded that the system of national legislation in the field of protection of rights to industrial property objects is generally formed. However, there are some problems, in particular: non-compliance with international norms and requirements, as well as the modern economic development of the state; lack of a state program to improve the national system of protection of industrial property rights; the strategic goals, tasks and priorities of the development of the system of legal protection of domestic scientific and technical achievements on the domestic and foreign markets, the main areas of improvement of legislation in the field of industrial property have not been determined; the absence of an agreed and perfect system of powers of specially authorized bodies of executive power regarding the protection and protection of rights to objects of industrial property. The outline confirms the need for further development of industrial legislation through its systematization and bringing it into line with international standards.

Key words: association, registration, use, trademark.

Актуальність теми. На сучасному етапі ринкових відносин об'єкти промислової власності (далі – ОПВ) створюють значну частку активів підприємств найбільш розвинених економік. Про те, що промислова власність «виступає» як товар, свідчить світовий досвід, який показує, що питома вага промислової власності може сягати 35 % капіталу виробничих підприємств [29]. Надання державою прав на ОПВ та забезпечення охорони цих прав при їх використанні мають важливе стимулююче значення для економічного та технологічного розвитку будь-якої країни.

Сьогодні як в українському суспільстві, так і у світовому співтоваристві, особливо гостро постає питання адміністративно-правової охорони прав на ОПВ. Вони мають давню історію, а також складний соціально-економічний характер у зв'язку з тим, що їх виникнення пов'язане з діяльністю людства.

Одним із необхідних і найбільш дієвих інструментів регулювання співвідносин людини у галузі промислової власності є право. Генеза адміністративно-правової охорони прав на ОПВ нерозривно пов'язана із передумовами виникнення та розвитку охоронного законодавства в промисловій сфері. Процес становлення та розвитку інституту адміністративно-правової охорони прав на ОПВ має розглядатись у нерозривному зв'язку з історією модифікації форм власності, а також розвитку патентного та адміністративного права. Тому доцільно дослідити відповідні історичні документи, що вказують на розвиток даного інституту та галузей права.

Стан дослідження. Історичний розвиток охорони прав на ОПВ вивчали Г.А. Андрощук, О.М. Головова, Г.В. Довгань, В.С. Дроб'язко,

В.В. Дроб'язко, О.О. Пиленко, М.Ю. Потоцький, Л.І. Работягова, Г.І. Якименко та ін.

Виклад основного матеріалу. Джерела адміністративно-правової охорони прав на ОПВ беруть свій початок з глибокої давнини. Так, у період первіснообщинного ладу передавалися у спадок і ретельно оберігалися секрети добування вогню, створення зброї, які охоронялися формально незакріпленим звичаєм. За часів Стародавнього Єгипту та Стародавньої Греції існувала переважно правова охорона літературної власності. Розквіт адміністративно-правової охорони прав на ОПВ почався приблизно з XII ст.

В історії та еволюції інституту промислової власності, зауважує М.Ю. Потоцький, вирізняють три основних етапи:

1) привілеї (приблизно XII–XVIII ст.): монарх надає монопольне право певній особі; конкуренція корисності та іноді концепція фаворитизму відіграють важливу роль;

2) національні патенти (1790–1883 рр.): будь-який винахідник має право подати заявку на патент, видача якого залежить винятково від об'єктивних умов; охорона місцевих винаходів за кордоном не практикується;

3) інтернаціоналізація (від 1883 р. – донині): охорона винаходів за межами країни походження розвивається разом із міжнародною торгівлею; сприяють цьому розвитку всесвітні або регіональні конвенції [16, с. 13].

На першому етапі розвитку адміністративно-правової охорони прав на ОПВ у зв'язку з розвитком, поширенням товарного виробництва й пошуком засобів охорони прав на ОПВ виникають так звані монополії (офіційні дозволи на виробництво і продаж певного товару), а також монарші привілеї (від

давньолат. *privus* – особливий, *lex* – закон), які видавалися не тільки на товарну продукцію, а й на продукцію, яка містила нові знання [15, с. 82–84]. Першим із відомих «привілеїв», зазначав російський дослідник О.О. Пиленко, був виданий арабському реміснику ще XII ст., який одержав його на спосіб фарбування сукна за сплату чималого внеску.

Попередниками промислових привілеїв вважають привілеї, що видавалися на розробку корисних копалин. Перші привілеї на використання нової техніки, зазначали В.С. Дроб'язко і Р.В. Дроб'язко, не розмежовували поняття «особа, що впроваджує техніку, вже відому за кордоном» і сучасне поняття «винахідник» [7, с. 36].

Для охорони та захисту впровадження нових виробництв в Англії із XII ст. до XIV ст. була поширена практика надання королем особливих привілеїв як виключне право на впровадження нової технології, а також певна винагорода від держави – за новації.

У цей період з'являються у вигляді «відкритих листів» перші патенти (від лат. *patero* – відкритий, доступний для огляду та *literae patentas* – охоронна грамота, що надавала певні права її володільцю). Один із перших патентів було видано у Франції на спосіб отримання ефірних олій з квітів (анфірант). А 1500 р. сам Галілео Галілей отримав патент на спосіб транспортування вантажу річкою.

Відкриті листи (патентні грамоти) були не лише документом, що підтверджує надання певній особі прав на ОПВ, а й джерелом права на ОПВ. Згодом через зловживання з метою поповнення королівських доходів патентні грамоти стали предметом судових спорів. Підтвердженням є історична судова справа «Сукноробів з Іпсвіча», у процесі розгляду якої було вироблено правило: «якщо хтось запропонував новий винахід у нове виробництво в королівстві з ризиком для власного життя і з витрачанням своїх коштів або хтось створив яке-небудь нове відкриття, то в таких випадках король за своєю прихильністю для компенсації його коштів і зусиль може встановити, що лише тільки він матиме право користуватися цим виробництвом або торгівлею протягом певного часу, оскільки спершу люди в королівстві не знають про нього і не мають знань і майстерності для його використання. Проте, коли патент припинить дію, король не може видати його знову» [7, с. 37]. Вказане правило мало велике історичне значення для інституту адміністративно-правової охорони прав на ОПВ, оскільки було першим згадуванням про так званий критерій новизни, що нині є однією з умов для визна-

ння результату творчої діяльності винаходом, корисною моделлю, промисловим зразком.

Першим законодавчим актом у сфері охорони прав на ОПВ прийнято вважати, запевняє Г.І. Якименко, Закон Венеціанської республіки «Про привілеї» від 19 березня 1474 р., яким було ухвалено рішення про те, що кожен, хто створив будь-що нове і таке, що містило творчу думку, і як тільки воно доведене до такої досконалості, що його можна здійснити та застосувати, повинен був подати відповідну заяву міському управлінню. Законом заборонялося впродовж 10 років без згоди автора створювати що-небудь подібне за формою і змістом. У разі порушення цієї норми винна особа притягалася до відповідальності [13, с. 26].

Подальший розвиток інститут адміністративно-правової охорони прав на ОПВ отримав під час промислової революції в Європі. Упродовж XVII ст. прийнято багато законодавчих актів, що заклали підвалини сучасної адміністративно-правової охорони прав на ОПВ. Так, 1623 р. за короля Якова Стюарта англійський парламент ухвалив Статут про монополію. Цього ж року у зв'язку із зловживаннями при наданні особливих прав прийнято Положення про монополії. Законодавчі норми та система привілеїв уточнювалися судом у процесі розгляду справ про порушення права на ОПВ. З 1711 р. суд, розглядаючи справи, почав вимагати детальні «описи» ОПВ, які стали провісниками сучасних патентів.

У Франції за декларацією 1762 р. усі бенефіціарії, які не використовували власні винаходи впродовж року, втрачали відповідні права, що стало історичним підґрунтям такої особливості відносин у сфері прав на ОПВ, як обов'язок власника використовувати результат творчої діяльності, що передбачено й сучасними законами.

Наприкінці XVII ст. патентні закони були прийняті у США (1790 р.) і Франції (1791 р.), згідно з якими патенти видавалися винахідникам за певних об'єктивних умов. Вирізняло їх те, що у Франції до статусу винахідника також прирівнювалася особа, яка впроваджувала закордонну техніку. А от у США з метою захисту національних інтересів до закону 1793 р. була внесена поправка, відповідно до якої право на отримання патентів мали лише громадяни США.

Упродовж наступних майже ста років принципами англійської законодавчої практики послуговувалися при розробці національних патентних законів США і країн Європи (Франції, Італії, Німеччини, Швеції), які передбачали захист економічних інтересів

підприємців шляхом одержання монопольного права (патенту, привілею) на винаходи, втіленого в товарну продукцію в межах країни її виробництва.

На початку XIX ст. внаслідок застосування французького права у країнах, завойованих Наполеоном, поширювалась нова система правової охорони прав на ОПВ, що характеризувалась збереженням принципу привілеїв, проте майже скрізь визнавалося право на патент.

З 1815 р. у деяких країнах було розроблено концепцію новизни: особи, які ввозили техніку, перестали розглядатися як винахідники. Майже всюди переважала реєстраційна система, а 1836 р. у США було введено експертизу ОПВ.

Наступний період розвитку інституту адміністративно-правової охорони прав на ОПВ розпочався з підписання 20 березня 1883 р. [14] Бельгією, Бразилією, Іспанією, Італією, Францією, Гватемалою, Нідерландами, Португалією, Сальвадором, Сербією, Швейцарією Паризької конвенції про охорону промислової власності та утворення Союзу з охорони промислової власності. Передумовою цих подій став міжнародний розвиток торгівлі, участь країн у міжнародних виставках науково-технічних здобутків та суперечливості національних законів країн щодо міжнародної охорони прав на ОПВ. Ухваленням Конвенції започатковано процес регулювання охорони прав на ОПВ на міжнародному рівні. Її головна мета – зупинення правопорушення у сфері промислової власності і заборона подання заявок на ОПВ, права на які вже закріплені за певною особою у будь-якій іншій країні – учасниці Паризької конвенції. На принципах цієї Конвенції побудовано низку регіональних та міжнародних конвенцій з питань охорони прав на ОПВ, спрямованих на уніфікацію національних законодавств щодо охорони та захисту прав на ОПВ.

Підписання Паризької конвенції дало поштовх для розвитку потужної міжнародної охорони прав на ОПВ і патентної системи. Так, Паризька конвенція передбачає можливість укладення між державами-членами спеціальних угод стосовно промислової власності, що інтенсивно використано для укладення багатьох міжнародних актів, зокрема: Договору про патентну кооперацію від 19 червня 1970 р. [6]; Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квітня 1891 р. [10]; Протоколу до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 28 червня 1989 р. [28]; Гаазької угоди про міжнародну реєстрацію промислових зразків від 6 листопада 1925 р. [2]; Ніццької

угоди про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків від 15 червня 1957 р. [12]; Договору про патентне право від 1 червня 2000 р. [5] та ін.

Для досягнення функціональності системи охорони та захисту прав на ОПВ Паризький союз передбачив можливість періодичних переглядів Конвенції, аби підвищити ефективність охорони прав на ОПВ.

На Стокгольмській дипломатичній конференції 1967 р. було укладено Конвенцію про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності [9], що стала спеціалізованою установою ООН, мета якої – забезпечення постійної структури для союзів з промислової власності та авторського права.

На українських землях в різні часи діяли закони тих держав, до складу яких вони входили: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська держава, Австро-Угорщина. Тому розвиток адміністративно-правової охорони права на промислову власність залежав від економіки країни, під експансією якої розрізнені території України перебували. Наприклад, розвиток промислового права на західноукраїнських землях у складі Австрії відбувався повільніше, запевняє Г. В. Довгань, ніж у розвинених регіонах, через панування феодальних землевласників, які господарювали старими методами і рідко застосовували агротехнічні вдосконалення; кріпосництво; податковий тиск; політику уряду [7, с. 47].

На відміну від західноєвропейських країн, зауважувала О.М. Головкова, становлення і розвиток правової охорони прав на ОПВ на території українських земель припали на XIX ст., що зумовлювалося їх соціально-економічним та політичним становищем, своєрідністю історичного розвитку України [3, с. 18].

Першими вітчизняними законодавчими актами у сфері промислової власності стали: Патентний закон Російської імперії «Про привілеї на різні винаходи і відкриття у мистецтві та ремеслах» (1812 р.); Цензурний статут (1828 р.). Першим загальнодержавним законом у сфері патентного права став Закон «Про привілеї» від 15 серпня 1852 р., відповідно до якого винятковий привілей надавався на нове відкриття, винахід, вдосконалення, предметом яких були новий виріб, новий спосіб або метод виробництва. Також була передбачена вимога місцевої новизни.

Останнє слово патентного права, наголошував О.О. Пиленко, на той час становив Закон «Про охорону винаходів (патентний закон)» [15, с. 108]. Відповідно до закону охорона надавалась новим, промислово придатним винаходам, а об'єкт визнавався

новим, якщо: а) його опис раніше не опубліковувався; б) він не був предметом привілею, що перетворився на суспільне благо; якщо раніше не використовувався. Право на отримання патенту мав винахідник або його правонаступник. До моменту доведення протилежного винахідником вважали першого заявника. Важливою новелою закону було введення положень про службові винаходи. Зокрема, зазначалося, що робітники, які створили певну розробку під час роботи, визнаватимуться винахідниками, якщо інше не передбачалося у трудовому договорі, та наголошувалося на праві службовця-винахідника отримати винагороду. Саме з Патентним законом 1897 р. Г.О. Андрощук і Л.І. Работягова пов'язують започаткування реалізації соціально орієнтованого підходу щодо окреслених питань [1, с. 166].

Подальший розвиток законодавства у XIX ст. пов'язаний із розширенням переліку об'єктів охорони. Враховуючи специфіку об'єкта інтелектуальної власності – промислової власності та на основі виокремлення суттєвих ознак щодо формування загального механізму адміністративно-правової охорони прав на ОПВ, вважаємо за доцільне визначити періодизацію на основі більш широких часових меж, ніж це було зроблено попередніми дослідниками, наприклад, Головковою О.М., яка з моменту становлення Радянського Союзу виділяє шість етапів у сфері формування законодавства з забезпечення права інтелектуальної власності.

Жовтнева соціалістична революція 1917 р. скасувала нормативні акти Російської імперії, маючи намір будувати нове соціалістичне право, у тому числі й законодавство у сфері охорони прав на ОПВ.

Загалом цей період розвитку адміністративно-правової охорони прав на ОПВ і дотепер можливо поділити на такі етапи:

1. *1917–1924 pp.* – занепад вітчизняного законодавства у сфері охорони прав на ОПВ.

2. *1924–1931 pp.* – значний розвиток інституту промислової власності. Ухвалення Постанови «Про промислові зразки (малюнки і моделі)» від 12 вересня 1924 р., а також Закон «Про патенти на винаходи» від 12 вересня 1924 р., згідно з яким патент знову стає єдиною формою охорони винахідницьких прав [8, с. 18–22].

3. *1931–1961 pp.* – оновлення законодавства у сфері промислової власності. Закон «Про патенти та винаходи» було замінено законом від 9 квітня 1931 р., яким затверджувалось Положення про винаходи і технічні вдосконалення, що переглядалось 1941 р. і 1959 р. Постанову «Про промислові зразки (малюнки

і моделі)» 1924 р. скасовано 1936 р. Охорону промислових зразків здійснювали у межах законодавства про авторське право [7, с. 42].

4. *1961–1973 pp.* – внесення інститутів інтелектуальної та промислової власності до складу цивільного законодавства з прийняттям загальносоюзного Закону «Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік» 1961 р.

5. *1973–1991 pp.* – активна участь держави у міжнародній охороні прав на ОПВ, зацікавленість фахівців у зазначеній сфері, які пропонували напрями вдосконалення інституту правової охорони прав на ОПВ, висували пропозиції стосовно узгодження законодавства у сфері охорони прав на ОПВ з вимогами основних міжнародних конвенцій.

6. *1991–1992 pp.* – початок створення власної системи правової охорони прав на ОПВ після розпаду СРСР. Так, Постанова Президії Верховної Ради України «Про деякі організаційні заходи щодо забезпечення охорони промислової власності» від 2 грудня 1991 р. № 1897-XII доручила Кабінету Міністрів України розробити та затвердити Тимчасове положення про охорону ОПВ; створити патентне відомство та інші необхідні структури державного управління з питань охорони ОПВ; забезпечити погодження питань охорони промислової власності з урядами інших держав – колишніх членів Союзу РСР. Уже у січні 1992 р. постановою Кабінету Міністрів України засновано Державне патентне відомство України, головна мета якого – забезпечити правову охорону ОПВ, видачу патентів та інших охоронних документів на винаходи, промислові зразки, а також функціонування єдиної патентної системи на території України [26]. У вересні того ж року створено Науково-дослідний центр патентної експертизи.

Указом Президента від 18 вересня 1992 р. № 479/92 було введено в дію Тимчасове положення про правову охорону ОПВ та раціоналізаторських пропозицій в Україні, яке передбачало надання правової охорони винаходам, промисловим зразкам, товарним знакам і знакам обслуговування, а також визначало норми, спрямовані на регулювання правових відносин у раціоналізаторській діяльності. Цей акт встановив єдину форму охорони винаходів та промислових зразків (патент) і дозволив розпочати приймання заявок та видачу охоронних документів на ОПВ.

7. *1993–1999 pp.* – ухвалення значного масиву законодавчих актів у сфері охорони прав на ОПВ, які започаткували регулювання відносин, пов'язаних з набуттям і здійсненням права власності на

передбачені ними ОПВ, зокрема законів України: «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р. № 3116-XII [21]; «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII [18]; «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII [19]; «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 р. № 3688-XII [20]; «Про ратифікацію договору про закони щодо товарних знаків» від 12 жовтня 1995 р. № 380-ВР [25]; «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 липня 1996 р. № 236-ВР [17]; «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» від 5 жовтня 1997 р. № 621-ВР [22]; «Про охорону прав на зазначення походження товарів» від 16 червня 1999 р. № 752-XIV [23]; Положення Кабінету Міністрів України «Про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених)» від 10 серпня 1994 р. № 545 [24] та ін.

У зазначений період створено Державний комітет України з питань науки та інтелектуальної власності (1999 р.), розпочато експлуатацію патентно-інформаційної бази й проведення експертизи заявок на винаходи по суті (1997 р.), видано перший номер науково-практичного журналу Держпатенту України «Інтелектуальна власність» (1998).

8. 1995 – 1999 рр. – запровадження курсу на соціально-економічні реформи, спрямованого на застосування міжнародних стандартів у сфері охорони прав на ОПВ. У цей період Україна приєдналася до значної кількості міжнародних актів у сфері охорони промислової власності (Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) від 15 квітня 1994 р.; Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (червень 1994 р.); Паризька конвенція про захист промислової власності в редакції Стокгольмського акта від 24 червня 1967 р. та ін.).

9. 2000–2014 рр. – удосконалення створених на попередніх етапах нормативно-правових актів та системи охорони прав на ОПВ, активізація участі України в системі міжнародних конвенцій і договорів з промислової власності.

У цей період удосконалено систему державної охорони прав на ОПВ, зокрема: створено Державний департамент інтелектуальної власності (2000 р.), (з 2011 р. – Державна служба інтелектуальної власності), державні підприємства «Український інститут промислової власності» (на базі Державного патентного відомства України та державного підприємства «Інститут промислової власності») і Державне підприємство «Інтелзахист», які включені до сфери управління Державного департаменту

інтелектуальної власності (2000 р.), утворено Міжвідомчий комітет з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності (2000 р.) [27], створено підрозділи державних інспекторів з питань інтелектуальної власності в регіонах.

10. 2015 р. – *дотепер* – здійснення заходів, спрямованих на запровадження ефективних механізмів охорони інтелектуальної та, зокрема, промислової власності, що визначаються курсом приєднання нашої держави до ЄС.

Відбувається наближення законодавства України у сфері охорони права на об'єкти промислової власності до європейського законодавства, обумовлене підписанням у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС приділяється значна увага питанням реєстрації та використання торговельних марок. Цікавою новелою для України стане оновлена процедура реєстрації торговельних марок. А саме: Україна та ЄС запровадять систему реєстрації торговельних марок, в якій відмова уповноваженого органу в реєстрації торговельних марок буде 309 належним чином обґрунтованою. Заявникові у письмовій формі мають бути повідомлені підстави відмови для того, щоб він мав можливість оскаржити таку відмову, в тому числі й у судовому порядку. Також Україна та ЄС нададуть можливість заявити заперечення проти поданих заявок на реєстрацію торговельної марки. Така процедура заперечення має бути змагальною [11, с. 64]. Крім того, Україна та ЄС забезпечать загальнодоступну електронну базу заявок на торговельні марки та інформацію про реєстрацію торговельних марок (п. 1 ст. 193 Угоди) [30].

Висновок. Аналіз чинного законодавства у сфері охорони прав на ОПВ дає підстави стверджувати, що наразі система національного законодавства у галузі охорони прав на ОПВ загалом сформована. Проте існують деякі проблеми, зокрема: невідповідність міжнародним нормам і вимогам, а також сучасному економічному розвитку держави; відсутність державної програми вдосконалення національної системи охорони прав на ОПВ; не визначено стратегічних цілей, завдань та пріоритетів розвитку системи правової охорони вітчизняних науково-технічних досягнень на внутрішньому та зовнішньому ринках, основні напрями вдосконалення законодавства у сфері промислової власності; відсутність погодженої і досконалої системи повноважень спеціально уповноважених органів виконавчої влади щодо охорони та захисту прав на ОПВ. Окреслене засвідчує потребу подальшого розвитку промислового законодавства через його систематизацію та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Література:

1. Андрощук Г. А. Ряботягова Л. И. Патентное право: правовая охрана изобретений : учеб. пособие. К. : МАУП, 2001. 232 с.
2. Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків від 6 листоп. 1925 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_132#Text
3. Головкова О. М. Адміністративна відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності : дис. ... канд. наук : 12.00.07. К. 2009. 205 с.
4. Довгань О. І. Сфера адміністративної діяльності органів внутрішніх справ України як об'єкт запровадження системи управління якістю. *Форум права*. 2010. № 4. С. 319–325. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10doiuj.pdf>
5. Договір про патентне право від 1 черв. 2000 р. *Вісник господарського судочинства*. 2003. № 1. С. 104.
6. Договір про патентну кооперацію від 19 черв. 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895_001#Text
7. Еропкин М.И., Попов Л.Л. Административно-правовая охрана общественного порядка : монография. 1973. 328 с.
8. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2003. 544 с.
9. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14 лип. 1967 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU67K05U?ed=1967_07_14
10. Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків від 14 квіт. 1891 р. *Юридичний вісник України*. 2002. № 43. С. 102.
11. Михайлюк Г. О. Модернізація законодавчого регулювання права інтелектуальної власності в контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 62–67.
12. Ніццька угода про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків від 15 черв. 1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_066/print1356525398596531#Text
13. Остапенко О. І., Кісіль З. Р., Комаров М. В., Кісіль Р.-В. В. Адміністративне право : навч. посіб. К. : Алерта, 2009. 536 с.
14. Паризька конвенція про охорону промислової власності. від 20 берез. 1883 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text
15. Підпригора О.А. Захист права інтелектуальної власності потребує удосконалення. *Вісник Вищого арбітражного суду України*. 2000. № 1. С. 138–144.
16. Право інтелектуальної власності / за ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. К., 2004. 624 с.
17. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 7 лип. 1996 р. № 236-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text>
18. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>
19. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/3689-12/ed20121205?lang=uk#Text>
20. Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3688-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380/95-%D0%B2%D1%80#Text>
21. Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21 квіт. 1993 р. № 3116-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text>
22. Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем : Закон України від 5 листоп. 1997 р. № 621/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-%D0%B2%D1%80#Text>
23. Про правову охорону географічних зазначень : Закон України від 16 черв. 1999 р. № 752-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#Text>
24. Про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) : положення, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 10 серп. 1994 р. № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/938-97-%D0%BF#Text>
25. Про ратифікацію договору про закони щодо товарних знаків : Закон України від 12 жовт. 1995 р. № 380-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380/95-%D0%B2%D1%80#Text>
26. Про створення Державного патентного відомства : постанова Кабінету Міністрів України від 27 січ. 1992 р. № 29. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/29-92-%D0%BF#Text>
27. Про утворення Міжвідомчого комітету з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності : постанова Кабінету Міністрів України від 16 лют. 2000 р. № 316. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-2000-%D0%BF#Text>
28. Протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків від 28 черв. 1989 р. *Юридичний вісник України*. 2002. № 46. С. 104.
29. Тіманюк В. М. Фармацевтична енциклопедія. К., 2010. 804 с.
30. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: ратифікована 16 вересня 2014 року Верховною Радою України та Європейський парламентом. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

References:

1. Androshchuk, H. A. Riabotiahova, L. Y. (2001). Patentnoe pravo: pravovaia okhrana yzobretenyi [Ryabotyagova L. I. Patent law: legal protection invented]. K. : MAUP.
2. Haazka uhoda pro mizhnarodnu reiestratsiiu promyslovykh zrazkiv vid 6 lystop. 1925 r. [The Hague Agreement on the International Registration of Industrial Designs dated November 6. 1925]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_132#Text [in Ukrainian].
3. Holovkova, O. M. (2009). Administratyvna vidpovidalnist za porushennia prav na ob'ekt prava intelektualnoi vlasnosti [Administrative responsibility for violation of rights to the object of intellectual property rights]. *Extended abstract of candidate's thesis*. K. [in Ukrainian].
4. Dovhan, O. I. (2010). Sfera administrativnoi diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy yak ob'ekt zaprovadzhennia systemy upravlinnia yakistiu [The sphere of administrative activity of internal affairs bodies of Ukraine as an object of implementation of the quality management system]. *Forum prava – Law forum*, 4, 319–325. Retrieved from <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10doicuj.pdf> [in Ukrainian].
5. Dohovir pro patentne pravo vid 1 cherv. 2000 r. [Agreement on patent law dated June 1. 2000]. (2003). *Visnyk hospodarskoho sudochynstva – Herald of economic justice*, 1, 104. [in Ukrainian].
6. Dohovir pro patentnu kooperatsiiu vid 19 cherv. 1970 r. [Agreement on patent cooperation dated June 19. 1970]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/895_001#Text [in Ukrainian].
7. Eropkyn, M. Y., Popov, L. L. (1973). Admynistratyvno-pravovaia okhrana obshchestvennoho poriadka [Administrative and legal protection of public order].
8. Kolpakov, V. K., Kuzmenko, O. V. (2003). Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative law of Ukraine]. K. : Yurinkom Inter [in Ukrainian].
9. Konventsiiia pro zasnuvannia Vsesvitnoi orhanizatsii intelektualnoi vlasnosti vid 14 lyp. 1967 r. [The Convention on the Establishment of the World Intellectual Property Organization of July 14 1967]. Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/view/MU67K05U?ed=1967_07_14 [in Ukrainian].
10. Madrydska uhoda pro mizhnarodnu reiestratsiiu znakov vid 14 kvit. 1891 r. (2002). [Madrid Agreement on the International Registration of Marks of April 14 1891]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy – Legal Bulletin of Ukraine*, 43, 102. [in Ukrainian].
11. Mykhailiuk, H. O. (2013). Modernizatsiia zakonodavchoho rehuliuвання prava intelektualnoi vlasnosti v konteksti Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS [Modernization of legislative regulation of intellectual property rights in the context of the Association Agreement between Ukraine and the EU]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 5, 62–67. [in Ukrainian].
12. Nitstska uhoda pro Mizhnarodnu klasyfikatsiiu tovariv i posluh dlia reiestratsii znakov vid 15 cherv. 1957 r. [The Nice Agreement on the International Classification of Goods and Services for the Registration of Marks dated June 15. 1957]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_066/print1356525398596531#Text [in Ukrainian].
13. Ostapenko, O. I., Kisil, Z. R., Komarov, M. V., Kisil, R.-V. V. (2009). Administratyvne pravo [Administrative law]. K. : Alerta [in Ukrainian].
14. Paryzka konventsiiia pro okhoronu promyslovoi vlasnosti. vid 20 berez. 1883 r. [Paris Convention on the Protection of Industrial Property. from March 20 1883]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text [in Ukrainian].
15. Pidopryhora, O.A. (2000). Zakhyst prava intelektualnoi vlasnosti potrebuie udoskonalennia [the protection of intellectual property rights needs improvement]. *Visnyk Vyshchoho arbitrazhnoho sudu Ukrainy – Bulletin of the Supreme Arbitration Court of Ukraine*, 1, 138–144. [in Ukrainian].
16. Pidopryhory, O. A., Sviatotskoho, O. D. (red.). (2004). Pravo intelektualnoi vlasnosti [Intellectual property law]. K. [in Ukrainian].
17. Pro zakhyst vid nedobrosovisnoi konkurentsii : Zakon Ukrainy vid 7 lyp. 1996 r. № 236-VR [On protection against unfair competition: Law of Ukraine dated July 7 1996 No. 236-VR]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
18. Pro okhoronu prav na vynakhody i korysni modeli : Zakon Ukrainy vid 15 hrud. 1993 r. № 3687-XII [On protection of rights to inventions and utility models: Law of Ukraine dated December 15 1993 No. 3687-XII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> [in Ukrainian].
19. Pro okhoronu prav na znaky dlia tovariv i posluh : Zakon Ukrainy vid 15 hrud. 1993 r. № 3689-XII [On protection of rights to signs for goods and services: Law of Ukraine dated December 15 1993 No. 3689-XII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/3689-12/ed20121205?lang=uk#Text> [in Ukrainian].
20. Pro okhoronu prav na promyslovi zrazky : Zakon Ukrainy vid 15 hrud. 1993 r. № 3688-XII [On protection of rights to industrial designs: Law of Ukraine dated December 15 1993 No. 3688-XII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
21. Pro okhoronu prav na sorty roslyn : Zakon Ukrainy vid 21 kvit. 1993 r. № 3116-KhII [On protection of rights to plant varieties: Law of Ukraine dated April 21 1993 No. 3116-XII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text> [in Ukrainian].
22. Pro okhoronu prav na topohrafii intehrалnykh mikroskhem : Zakon Ukrainy vid 5 lystop. 1997 r. № 621/97-VR [On the protection of rights to the topography of integrated microcircuits: Law of Ukraine

dated November 5. 1997 No. 621/97-VR]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

23. Pro pravovu okhoronu heohrafichnykh zaznachen : Zakon Ukrainy vid 16 cherv. 1999 r. № 752-XIV [On legal protection of geographical indications: Law of Ukraine dated June 16 1999 No. 752-XIV]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14#Text> [in Ukrainian].

24. Pro predstavnykiv u spravakh intelektualnoi vlasnosti (patentnykh povirenykh) : polozhennia, zatverdzhene Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 serp. 1994 r. № 545 [On intellectual property representatives (patent attorneys): the provision approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 10 1994 No. 545]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/938-97-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

25. Pro ratyfikatsiiu dohovoru pro zakony shchodo tovarnykh znakov : Zakon Ukrainy vid 12 zhovt. 1995 r. № 380-VR [On the ratification of the agreement on laws regarding trademarks: Law of Ukraine dated October 12 1995 No. 380-BP]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

26. Pro stvorennia Derzhavnoho patentnoho vidomstva : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 sich. 1992 r. № 29 [On the establishment of the State Patent Office: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 27 1992 No. 29]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/29-92-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

27. Pro utvorennia Mizhvidomchoho komitetu z problem zakhystu prav na obiekty intelektualnoi vlasnosti : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 liut. 2000 r. № 316 [On the formation of the Interdepartmental Committee on the Protection of Rights to Intellectual Property Objects: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 16. No. 316 of 2000]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-2000-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

28. Protokol do Madrydskoi uhody pro mizhnarodnu reiestratsiiu znakov vid 28 cherv. 1989 r. [Protocol to the Madrid Agreement on the International Registration of Marks dated June 28. 1989]. (2002). *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*, 46, 104. [in Ukrainian].

29. Timaniuk, V.M. (2010). Farmatsevtychna entsyklopediia [Pharmaceutical encyclopedia]. K. [in Ukrainian].

30. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym Spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: ratyfikovana 16 veresnia 2014 roku Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Yevropeiskyi parlamentom [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand: ratified on September 16, 2014 by the Verkhovna Rada of Ukraine and the European Parliament]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].

УДК 346.1:349.6

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.12>**Владислав АНДРЕЙЦЕВ**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та міжнародного права Навчально-наукового інституту держави і права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна академія управління персоналом, вул. Фроментівська, 2, Київ, Україна, 03039, andreitsev.v@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6189-4405

Vladyslav ANDREITSEV

Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Civil Law and International Law of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Vladimir the Great, Interregional Academy of Personnel Management, 2 Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039, andreitsev.v@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6189-4405

ОБ'ЄКТИ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ – МАЙНОВО-ПРАВОВА ОСНОВА РИЗИКОВОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ : ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД

OBJECTS OF INCREASED DANGER – PROPERTY AND LEGAL BASIS OF RISK ECONOMIC ACTIVITIES: CONCEPT AND COMPOSITION

В статті розкриваються зміни, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо об'єктів підвищеної небезпеки» № 1686-IX від 15 липня 2021 року до базового Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» № 2245-III від 18 січня 2001 року, який передбачив новітнє визначення об'єкта підвищеної небезпеки. Таке визначення об'єкта підвищеної небезпеки більш прагматичне та орієнтоване на сферу господарсько-правового регулювання, урахування господарсько-екологічного ризику та потребує доказування об'єкта, який є реальною загрозою виникнення надзвичайної екологічної ситуації природного та техногенного характеру. Зміни, внесені до вказаного Закону від 15 липня 2021 року частково ліквідував законодавчі прогалини, хоча окремі неузгодженості зі статтею 1187 Цивільного кодексу України залишилися, про це зазначається в цій статті.

Автор статті на підставі аналізу законодавчих змін доводить доцільність акцентувати на особливий характер об'єкта підвищеної небезпеки з точки зору його особливого призначення, як потенційного небезпечного об'єкта, його фіксації в Державному реєстрі об'єктів підвищеної небезпеки за відповідними показниками господарської діяльності та безпосереднього зв'язку із поводженням з небезпечними речовинами, або їх категоріями на вказаному об'єкті.

При цьому уточнюється, що небезпечні речовини складають підвищену загрозу для життя та здоров'я людей та навколишнього природного середовища, що обумовлює удосконалення господарсько-правового механізму та вимог екологічної безпеки, що і пропонується удосконалити приписів в ГК України, що сприятиме гармонізації із законодавством ЄС та вимогам міжнародно-правового регулювання, зокрема Конвенції ООН про транскордонний вплив промислових аварій.

Ключові слова: об'єкти підвищеної небезпеки, джерела підвищеної небезпеки, небезпечні речовини, законодавче забезпечення.

The article describes the changes introduced by the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts Regarding Extremely Dangerous Objects" № 1686-IX of July 15, 2021 to the Basic Law of Ukraine "On Extremely Dangerous Objects" № 2245-III of January 18, 2001, which provided for the latest definition of an object of increased danger. This definition of an object of increased danger is more pragmatic and oriented to the sphere of economic and legal regulation, taking into account economic and ecological risk and requires proof of an object that is a real threat of an emergency environmental situation of a natural and man-made nature. The changes made to the specified Law of July 15, 2021 partially eliminated legislative gaps, although some inconsistencies with Article 1187 of the Civil Code of Ukraine remained, as noted in this article.

The author of the article, on the basis of the analysis of legislative changes, proves the expediency of emphasizing the special nature of the object of increased danger from the point of view of its special purpose, as a potential dangerous object, its records in the State Register of Objects of Increased Danger according to the relevant indicators of economic activity and direct connection with the handling of hazardous substances or their categories at the specified facility.

At the same time, it is specified that dangerous substances pose an increased threat to the life and health of people and the natural environment, which causes the improvement of the economic and legal mechanism and environmental safety requirements, which is why it is proposed to improve the prescriptions in the Civil Code of Ukraine, which will contribute to harmonization with EU legislation and the requirements of international legal regulation, in particular the UN Convention on the Trans boundary Impact of Industrial Accidents.

Key words: objects of increased danger, sources of increased danger, dangerous substances, legal support.

Закон України "Про об'єкти підвищеної небезпеки" № 2245-III від 18 січня 2001 року (зі змінами) [1] започаткував систему правового регулювання і забезпечення безпечності об'єктів підвищеної небезпеки, тим самим запровадив коло суспільних правовідносин щодо використання (експлуатації) об'єктів підвищеної небезпеки та передбачив, що таким об'єктом є об'єкт на якому використовується, переробляється, зберігається або транспортується одна або кілька небезпечних речовин у кількостях, що дорівнюють або перевищують нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти, як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

В цій частині передбачено не поширення чинності Закону на транспортні засоби (авіаційні, автомобільні, водні, залізничні), що здійснюють перевезення небезпечних речовин поза межами об'єкта підвищеної небезпеки, яке неузгоджене із вимогами частини першої статті 1187 Цивільного кодексу України [2], яка не містить зазначених обмежень стосовно діяльності, пов'язаної з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, діяльність з якими (на яких) складає джерело підвищеної небезпеки внаслідок іонізованого випромінювання цих речовин.

Тому, в цій частині доцільно уточнити це положення словами: «за виключенням транспортних засобів, що здійснюють перевезення небезпечних відходів, які характеризуються іонізуючим випромінюванням допустимого рівня, транспортними засобами суб'єктів господарської діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки».

Із наведеного вище Закону № 2245-III від 18 січня 2001 року, законодавчого визначення слідує невизначеність і нечіткість істотних ознак цього поняття, що потребує додаткової інтерпретації його окремих положень та врахування норм та приписів інших нормативно-правових актів в частині визнання категорії об'єктів підвищеної небезпеки.

Також, спостерігається певна неузгодженість приписів із іншими положеннями цього Закону. По-перше, як слідує із аналізу приписів Закону № 2245-III від 18 січня 2001 року – це не просто об'єкт, як певна річ, а потенційно небезпечний об'єкт, ідентифікований за відповідною процедурою, який облікований у Державному реєстрі об'єктів підвищеної небезпеки, тобто створений, побудований, змонтований для виконання спеціальних завдань – поводження з небезпечними речовинами у формі використання, переробки,

зберігання або транспортування однієї або кількох небезпечних речовин.

По-друге, така кількість небезпечних речовин у межах об'єкта підвищеної небезпеки має дорівнювати, або перевищувати нормативно встановлені порогові маси, нормативно-правовим порядком визначення маси небезпечної речовини, чи категорій небезпечних речовин, чи сумарної маси небезпечних речовин різних категорій.

По-третє, такі речовини є небезпечними для життя і здоров'я людини, довкілля, інших цінностей матеріального та інтелектуального характеру, своїми властивостями небезпечної дії (впливу) або особливостей їх стану внаслідок яких за відповідних обставин може виникати загроза життю і здоров'ю людини, навколишньому природному середовищу, матеріальним та культурним цінностям тобто викликати негативні наслідки екологічного, економічного та соціального характеру.

До таких небезпечних речовин віднесені цим Законом: хімічні; пожежно-небезпечні; вибухові; опалювальні; горючі; біологічні агенти та речовини біологічного походження (біохімічні, мікробіологічні, біотехнологічні препарати, які патогенні для людей і тварин, мікроорганізмів тощо); які мають властивості небезпечного впливу на життя і здоров'я людей та довкілля та сукупність властивостей речовин або особливостей їх стану, що за певних обставин створюють загрозу життю, здоров'ю людей, довкіллю, матеріальним та культурним цінностям.

По-четверте, особливого юридичного значення і режиму набуває і відповідна господарська діяльність, як спеціальний різновид господарської діяльності, що органічно пов'язується з поводженням з небезпечними речовинами на спеціально змонтованих установках, обладнанні, машинах, механізмах (автоматизованих виробничих лініях (системах) об'єктів підвищеної небезпеки), тим самим утворюючи відповідне джерело підвищеної небезпеки.

Отже, джерело підвищеної небезпеки, це не сама діяльність, а відповідний процес поводження на різних пристроях, автоматизованих лініях, транспортних засобах тощо з небезпечними речовинами щодо виробництва, перероблення, зберігання тощо і на їх основі створених відповідної продукції, товарів, напівфабрикатів та іншої продукції у межах допустимих доз та прийнятного ризику для довкілля, життя і здоров'я людей.

По-п'яте, законодавець визначив юридичні форми поводження з небезпечними речовинами, вказавши у визначенні на використання,

перероблення, зберігання або транспортування однієї або кількох небезпечних речовин чи їх категорій, що дорівнюють або перевищують нормативно встановлені порогові маси у межах об'єкта підвищеної небезпеки.

На підставі викладеного можна констатувати, що об'єкти підвищеної небезпеки за первинним визначенням Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» № 2245-III від 18 січня 2001 року – це організована сукупність техніко-технологічних споруд та поєднаних виробничим процесом обладнання, комунікацій систем, машин, механізмів та інших спеціалізованих конструкцій із завершеним виробничим циклом, місця розташування в межах визначеної території, включаючи їх мережі, територіальні чи галузеві утворення щодо здійснення діяльності у формах поводження із небезпечними речовинами відповідного класу, легалізованих об'єктів підвищеної небезпеки, що дорівнюють або перевищують нормативно встановлені порогові маси, ідентифіковані та обліковані у Державному реєстрі як об'єкти підвищеної небезпеки відповідного класу, які становлять переважну частину об'єктів підвищеної небезпеки, утворюють окремий різновид у системі зазначених об'єктів, ідентифікованих і легалізованих в установленому порядку, як об'єкта підвищеної небезпеки і матеріально-правової основи ризикової господарської діяльності.

Разом з тим, до об'єктів підвищеної небезпеки законодавець відносить інші об'єкти, які відповідно до Закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру, не вказавши хоча б їх примірний перелік у тексті первинного Закону України "Про об'єкти підвищеної небезпеки" № 2245-III від 18 січня 2001 року. Це досить суттєва ознака щодо розуміння об'єкта підвищеної небезпеки, враховуючи що ці об'єкти настільки небезпечні, що визначаються у законі і не підлягають ідентифікації, підготовки Звіту про безпеку та додержання інших вимог, передбачених цим Законом.

Аналізуючи чинне законодавство, набуту практику використання подібних об'єктів є підстави віднесення до таких об'єктів – атомні станції, експериментальні реактори наукового та освітнього призначення, які нормативно-правовим порядком визнані об'єктами підвищеної небезпеки, які на наш погляд, складають окрему групу зазначених об'єктів [3].

Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо об'єктів підвищеної небезпеки" № 1686 від 15 липня

2021 року [4], запровадив нове формулювання визначення об'єкта підвищеної небезпеки як єдиного майнового комплексу підприємництва, який включає будь-які будівлі, виробництва (цехи, відділення, виробничі дільниці, окреме обладнання та джерела небезпеки (курсив мій – В.А), розташовані в межах території такого об'єкта, який за результатами ідентифікації об'єктів підвищеної небезпеки вважається об'єктом підвищеної небезпеки відповідного класу.

Аналіз прийнятих та опублікованих змін внесених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо об'єктів підвищеної небезпеки» № 1686-IX від 15 липня 2021 року до Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» № 2245-III від 18 січня 2001 року набувають чинності через один рік з дня їх оприлюднення, за деякими виключеннями, що стосується змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», тобто набирають чинності з 16 липня 2022 року.

Тому, вважаємо за доцільне висловити свою наукову позицію щодо окремих положень зазначених змін та можливостей їх врахування з метою покращення приписів, що пропонується до введених змін в чинність.

Перш за все, це стосується визначення об'єкта підвищеної небезпеки як єдиного майнового комплексу підприємства, що включає будь-які будівлі, виробництва (цехи, відділення, виробничі дільниці) окреме обладнання та джерела підвищеної небезпеки, розташовані в межах території такого об'єкта, який за результатами ідентифікації об'єкта підвищеної небезпеки вважається об'єктом підвищеної небезпеки відповідного класу.

Це по суті новий підхід у регулюванні і забезпеченні безпеки об'єктів підвищеної небезпеки, який судячи із визначенням стає таким на завершенні процесу ідентифікації. А це не узгоджено із ідеєю підвищеної небезпеки, оскільки не відтворено суттєва ознака про те, що це, як зазначено у цьому визначенні можуть виступати не будь-який будівлі, виробництва (цехи, відділення, виробничі дільниці), а виключно ті, на яких здійснюється поводження з небезпечними речовинами, обладнанні, установках тощо (курсив мій – В.А), що власне і характеризує об'єкт підвищеної небезпеки, який дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси. Отже, у визначенні зазначеного об'єкта опущена істотна ознака, яка стосується таких об'єктів та їх правового режиму. І хоча в

статті 1 на це вказується, але виключно щодо визначення категорії «джерела небезпеки» (курсив мій – В.А).

Зокрема, «джерело небезпеки» відповідно до зміненою статті першої цього Закону № 2245-III від 18 січня 2001 року – це установки, сховища (резервуари, посудини), трубопроводи, машини, агрегати, технологічне устаткування (обладнання), споруди або комплекс споруд, розташовані в межах об'єкта підвищеної небезпеки на поверхні землі або під нею, в яких тимчасово або постійно використовується, переробляється, виготовляється, транспортується, зберігається одна або декілька небезпечних речовин чи категорій речовин або їх сумішей.

Вище наведено дослівно визначення джерела підвищеної небезпеки як установки, сховища у формі посудин, трубопроводів, машин, агрегатів, технологічного обладнання, споруд, їх комплексу, розміщених в межах об'єкта підвищеної небезпеки.

В частині транспортування у межах розташування об'єкта підвищеної небезпеки є зрозумілим. Але як бути у разі транспортування поза межами розташування об'єкта підвищеної небезпеки, то на нашу думку, доцільно виходити із того, що транспортний засіб самостійно відноситься до джерела підвищеної небезпеки відповідно до вимог статті 1187 Цивільного кодексу України в такий спосіб норми закону логічно мають поширюватися на транспортування небезпечних речовин поза межами об'єкта підвищеної небезпеки в аспекті цивільних правовідносин.

Зазначимо, що таку спробу визначення джерела підвищеної небезпеки свого часу була започаткована відомча нормотворча практика щодо розуміння вказаного джерела як технологічного об'єкта [5, 34 с.] всупереч тому, що цивільно-правова теорія і судова практика стали підґрунтям для офіційного визнання «джерела підвищеної небезпеки», що було закріплено у статті 450 раніше чинного Цивільного кодексу України, а нині в статті 1187 чинного Цивільного кодексу України [6], відповідно до якої джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Отже, в уточненому значенні джерелом підвищеної небезпеки є відповідна госпо-

дарська діяльність, яка споріднена та логічно пов'язана з експлуатацією техніко-технологічного обладнання, установок тощо, розміщених в межах території об'єкта підвищеної небезпеки на яких здійснюється поводження у формі використання, експлуатації, зберігання, вироблення, перероблення та транспортування небезпечних речовин, що дорівнюють або перевищують нормативно встановлені уповноваженим органом порогові маси. Це слідує із тих юридичних обставин, що така діяльність проводиться (здійснюється) на спеціально створених пристроях в яких акумулюються небезпечні речовини, які є відповідною загрозою підвищеної небезпеки та характеризують в цілому об'єкт підвищеної небезпеки, згідно запровадженим змінам до Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» № 2245-III від 18 січня 2001 року на підставі Закону України № 1686-IX від 15 липня 2021 року.

У зв'язку з цим виникає не риторичне запитання, як бути із частиною об'єктів, які за первинною редакцією передбачалося як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру, внесеними змінами від 15 липня 2021 року прийнято спеціальний Закон України, який не урегулював об'єкти, які є реальною загрозою виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, хоча в реальній діяльності вони наявні та експлуатуються, скажімо атомні станції, реактори наукового та освітнього призначення, тепер незалежно від відсутності відповідного правового регулювання! Отже, штучно створений правовий вакуум щодо цієї групи об'єктів, який негайно потрібно подолати у той же спосіб подальшої кодифікації законодавства про об'єкти підвищеної небезпеки.

У цій ситуації вважаємо за доцільне, для уточнення запропонованих змін у зазначеному законопроекті юридично зафіксувати у статті 1 Закону України № 1686-IX від 15 липня 2021 року у частині визначення об'єкта підвищеної небезпеки після слів: «відповідного класу» продовжити словами: «а також об'єкти, які згідно спеціального закону визнані реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру».

Це створить юридичні можливості щодо підготовки і прийняття такого Закону, враховуючи необхідність унеможливити настання умов зазначеної ситуації та запровадження організаційно-правових заходів щодо безпечного використання зазначених об'єктів

підвищеної небезпеки в умовах реальних глобальних і національних загроз та викликів техногенного, соціального та екологічного характеру.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо об'єктів підвищеної небезпеки» № 1686-IX від 15 липня 2021 року уточнив, що дія цього закону не поширюється на обладнання, установки, виробництво з наявністю на них лише джерел іонізуючого випромінювання, авіаційні, автомобільні, водні, залізничні транспортні засоби, що здійснюють перевезення небезпечних речовин за межами об'єкта підвищеної небезпеки, об'єкти розвідки, видобутку та розробки корисних копалин не підняті на поверхню.

У статті 1 Закону наводиться визначення об'єкта підвищеної небезпеки, як єдиного майнового комплексу підприємства, що включає будь-які будівлі виробництва (цехи, відділення, виробничі дільниці), окреме обладнання та джерела небезпеки, розташовані в межах території такого об'єкта який за результатами ідентифікації об'єктів підвищеної небезпеки вважається об'єктом підвищеної небезпеки відповідно класу.

Таке визначення об'єкта підвищеної небезпеки як єдиного майнового комплексу підприємства суттєво уточнює зазначене поняття, оскільки акцентує увагу на його майново-правову природу, як комплексну категорію, що включає будь-які будівлі, що є сумнівним і неточним, оскільки якщо будівлі в яких не розташоване обладнання, механізми тощо не складають небезпеки для працівників, довкілля, життя і здоров'я людей, що перебувають в зоні впливу такої діяльності. Тому далі доцільно уточнити словами: «спеціально створені (пристосовані) обладнання, механізми тощо та джерела підвищеної небезпеки в межах єдиної території такого об'єкта, потенційної небезпеки, який за результатами проведеної ідентифікації віднесений до категорії об'єктів підвищеної небезпеки суб'єктами господарювання або спеціалізованими ліцензованими підприємствами, установами, організаціями, схвалений уповноваженими органами держави та облікований у Державному реєстрі об'єктів підвищеної небезпеки».

Таким чином, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо об'єктів підвищеної небезпеки» № 1686-IX від 15 липня 2021 року визначивши об'єкти підвищеної небезпеки, як визначені за результатами ідентифікації об'єктів підвищеної небезпеки, не регламентував відповідні істотні ознаки інших об'єктів, які відповідно

до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та не врахував їх у складі таких об'єктів, що слідує із аналізу Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» № 2059-VIII від 23 травня 2017 року, що свідчить про обмеженість, ігнорування таких об'єктів для яких має бути спеціальний режим їх визнання, обґрунтування для використання з точки зору забезпечення пріоритету їх безпечності для довкілля, життя і здоров'я людей, матеріальних та інтелектуальних цінностей, залишивши поза увагою регламентацію правового режиму таких об'єктів, які залишаються реально поза межами правового регулювання і забезпечення, що обумовлює їх подальше законодавче удосконалення.

Скажімо, аварія на Чорнобильській АЕС, яка визнана Конституцією України (стаття 16) катастрофою планетарного масштабу. З цією метою у Законі України «Про оцінку впливу на довкілля» № 2059-VIII від 23 травня 2017 року [3] виправдано у статті 3 пункт 2 вилучити атомні електростанції та інші подібні об'єкти та визнати їх такими, що є реальною загрозою виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

На наш погляд, із аналізу законодавства слідує наступний склад об'єктів підвищеної небезпеки:

- потенційно небезпечні об'єкти, які здійснюють поводження з небезпечними речовинами, що дорівнюють або перевищує нормативно встановлені порогові маси, які ідентифіковані і облікова ні у Державному реєстрі об'єктів підвищеної небезпеки відповідного класу (I–III);

- категорія об'єктів, які відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру (атомні станції та експериментальні реакторні установки, які використовуються в наукових та освітніх цілях);

- машини, механізми, устаткування підвищеної небезпеки, що можуть створювати за певних обставин реальну загрозу для довкілля і праці, здоров'я і життя працівників ризикових підприємств та інших охоронюваних цінностей, з особливостями правового режиму експлуатації і гарантуванні вимог безпечності, на яких здійснюються поводження з небезпечними речовинами що дорівнюють або перевищують нормативно встановлені порогові маси на підставі Декларацій відповідності матеріально-технічної бази відповідно до законодавства з питань охорони та безпеки праці, визначені Законом України «Про охорону праці» № 2694-XII від 14 жовтня 1992 року [6].

Література:

1. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України № 2245-III від 18 січня 2001 р. (зі змінами) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 15. Ст. 73.
2. Цивільний кодекс України: Кодекс № 435-IV від 16 січня 2003 р. (зі змінами) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
3. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України № 2059-VIII від 23 травня 2017 р. (зі змінами) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо об'єктів підвищеної небезпеки: Закон України № 1686-IX від 15 липня 2021 р. (зі змінами) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 42. Ст. 343.
5. Про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів: Положення Затв. Наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи України № 338 від 18 грудня 2000 року, зареєстровано у Мін'юсті України № 970/11250 1 вересня 2005 р. (зі змінами) / Верховна Рада України. *Офіційний вісник України*. 2001. № 345. Ст. 164. Код акта 17659/2001.
6. Про охорону праці: Закон України № 2694-XII від 14 жовтня 1992 р. (зі змінами) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668.

References:

1. Pro obyekty pidvyshchenoyi nebezpeky: Zakon Ukrainy № 2245-III vid 18 sichnya 2001 r. (zi zminamy) [On Extremely Dangerous Objects: Law of Ukraine № 2245-III of January 18, 2001 (as amended)] (2001, January 18). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 15. St. 73 [in Ukrainian].
2. Tsyvilnyy kodeks Ukrainy: Kodeks № 435-IV vid 16 sichnya 2003 r. (zi zminamy) [Civil Code of Ukraine: Code № 435-IV of January 16, 2003 (as amended)] (2003, January 16). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 40–44. St. 356 [in Ukrainian].
3. Pro otsinku vplyvu na dovkillia: Zakon Ukrainy № 2059-VIII vid 23 travnya 2017 r. (zi zminamy) [On environmental impact assessment: Law of Ukraine № 2059-VIII of May 23, 2017 (as amended)] (2017, May 23). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 29. St. 315 [in Ukrainian].
4. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv shchodo obyektiv pidvyshchenoyi nebezpeky: Zakon Ukrayiny № 1686-IX vid 15 lypnya 2021 r. (zi zminamy) [On amendments to certain legislative acts regarding objects of increased danger: Law of Ukraine No. 1686-IX of July 15, 2021 (as amended)] (2021, July 15). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 42. St. 343 [in Ukrainian].
5. Pro pasportyzatsiyu potentsiyno nebezpechnykh obyektiv: Polozhennya Zatv. Nakazom Ministerstva Ukrainy z pytan nadzvychaynykh sytuatsiy ta u spravakh zakhystu naseleennya vid naslidkiv Chornobylskoyi katastrofy Ukrainy № 338 vid 18 hrudnya 2000 r., zareyestrovano u Minyusti Ukrayiny № 970/11250 1 veresnya 2005 r. (zi zminamy) [On passporting of potentially dangerous objects: Provisions approved by Order of the Ministry of Emergency Situations and Protection of the Population from the Consequences of the Chernobyl Disaster of Ukraine № 338 of December 18, 2000, registered in the Ministry of Justice of Ukraine № 970/11250 on September 1, 2005 (as amended)] (2005, September 1). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 345. St. 164. Act code 17659/2001. [in Ukrainian].
6. Pro okhoronu pratsi: Zakon Ukrainy № 2694-XII vid 14 zhovtnya 1992 r. (zi zminamy) [On Labor Protection: Law of Ukraine №. 2694-XII of October 14, 1992 (as amended)] (1992, October 14). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 49. St. 668 [in Ukrainian].

УДК 321.022 343.35

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.13>**Олександр БОНДАРЕНКО**

начальник відділу Управління оперативного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами, та виявлення необґрунтованих активів Головного оперативного управління Державного бюро розслідувань, вул. Симона Петлюри, 15, Київ, 02000, Україна

Oleksandr BONDARENKO

Head of the Department of Operational Support for the Investigation of Criminal Offenses Committed by Organized Criminal Groups and Identification of Unsubstantiated Assets of the Main Operational Department of the State Bureau of Investigation, 15 Simona Petliury str., Kyiv, 02000, Ukraine

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ**PRINCIPLES OF ENSURING CIRCULATION OF VIRTUAL ASSETS**

Стаття присвячена дослідженню принципів забезпечення обігу віртуальних активів. Встановлено, що принципи забезпечення обігу віртуальних активів є сукупністю основоположних ідей та вихідних начал, які спрямовані забезпечувати однотипне формулювання правового впливу на суспільні відносини щодо використання нематеріальних, виражених в електронній формі благ, наділених вартісним еквівалентом у платіжних або інвестиційних цілях у цифровому форматі. Зазначено, що виокремлення конкретних принципів забезпечення обігу віртуальних активів пов'язано з: а) специфікою вимог до функціонування суб'єктів, що забезпечують обіг віртуальних активів; б) специфікою правової природи віртуальних активів як об'єкта управлінсько-правового впливу.

Виокремлено систему принципів забезпечення обігу віртуальних активів, яка складається із: 1) принципів функціонування суб'єктів владних повноважень (наприклад, принцип верховенства права та належного врядування); 2) принципів використання цифрових технологій в публічному секторі (наприклад, принцип інтероперабельності, «сумісності за замовчуванням»); 3) принципів обігу віртуальних активів.

До принципів використання віртуальних активів, віднесено: 1) постійний моніторинг існуючого стану правового регулювання в сфері обігу віртуальної валюти до наявних технологічних модифікацій; 2) адаптація та подальше удосконалення політики в сфері обігу віртуальних активів до стандартів ЄС; 3) врахування потреб усіх учасників ринку віртуальних активів без будь-яких дискримінаційних проявів; 4) добросовісність учасників ринку віртуальних активів як умова їх допуску до сфери послуг, пов'язаних з віртуальними активами.

Обґрунтовано доцільність внесення змін до Закону України «Про віртуальні активи» в частині доповнення його статтею «Принципи обігу віртуальних активів» для забезпечення прав громадян України, створення для державних органів можливостей протидіяти вчиненню правопорушень щодо легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, ухилення від сплати податків, яких пов'язано з обігом віртуальних активів.

Ключові слова: основоположні засади, правове закріплення, віртуальний актив, електронна форма, інформаційно-телекомунікаційні технології.

The article is devoted to the study of the principles of ensuring the circulation of virtual assets. It has been established that the principles of ensuring the circulation of virtual assets are a set of fundamental ideas and starting principles, which are aimed at providing a uniform formulation of the legal impact on social relations regarding the use of intangible goods expressed in electronic form, endowed with a value equivalent for payment or investment purposes in a digital format. It is noted that the selection of specific principles for ensuring the circulation of virtual assets is related to: a) the specifics of the requirements for the functioning of entities that ensure the circulation of virtual assets; b) specifics of the legal nature of virtual assets as an object of administrative and legal influence.

The system of principles for ensuring the circulation of virtual assets is singled out, which consists of: 1) general principles of the functioning of subjects of power (for example, the principle of the rule of law and proper governance); 2) special principles of using digital technologies in the public sector (for example, the principle of interoperability, "compatibility by default"); 3) principles of using virtual assets.

The principles of using virtual assets include: 1) constant monitoring of the existing state of legal regulation in the field of virtual currency circulation to existing technological modifications; 2) adaptation and further improvement of the policy in the field of circulation of virtual assets to EU standards; 3) taking into account the needs of all participants in the virtual assets market without any discriminatory manifestations; 4) the integrity of virtual assets market participants as a condition for their admission to the field of services related to virtual assets.

The expediency of amending the Law of Ukraine "On Virtual Assets" in the part of supplementing it with the article "Principles of Circulation of Virtual Assets" to ensure the rights of citizens of Ukraine, create opportunities for state bodies to counteract the commission of offenses related to the legalization of income obtained through criminal means, financing of terrorism, evasion of payment of taxes related to the circulation of virtual assets.

Key words: fundamental principles, legal consolidation, virtual asset, electronic form, information and telecommunication technologies.

Впорядкування будь-якої сфери суспільних відносин має здійснюватися в межах обраного концепту здійснення управлінської діяльності в цілому з врахуванням специфіки об'єкта правового впливу. Станом на теперішній час відбувається постійний процес інтеграції України до Європейського Союзу, що опосередковує втілення європейських цінностей та стандартів управління в національну правову дійсність. Йдеться про концепцію функціонування суб'єктів публічного сектору, яка заснована на ідеях верховенства права та належного врядування. Особливості суспільних відносин, що пов'язані з легалізацією віртуальних активів в Україні опосередковують потреби слідування принципам використання цифрових технологій в публічному секторі. Тим часом, спостерігається ситуація, коли обіг віртуальних активів залишається недостатньо впорядкованим, а цифрові технології постійно розвиваються, що опосередковує постійне оновлення та моніторинг обігу віртуальних активів. Саме тому, важливого значення набуває теоретичне осмислення та характеристика принципів забезпечення обігу віртуальних активів.

Дослідженням віртуальних активів та їх обігу були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, таких як: С.О. Грицай, А.Й. Іванський, І.І. Ковалевич, М.П. Кучерявенко, А.А. Кудь, А.С. Овчаренко, К.Г. Некіт, Є. М. Смичок та інші. Проте, незважаючи на окремі наукові праці, яких присвячено цій сфері, проблематика визначення принципів забезпечення обігу віртуальних активів є актуальною та своєчасною.

Поняття «принцип» використовується у різних сферах наукового пошуку для позначення основоположних ідей, вихідних начал, засадничих умов здійснення чого-небудь. Енциклопедичне визначення поняття «принцип» полягає у тлумаченні останнього як основного вихідного положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; особливості, покладеної в основу створення або здійснення чого-небудь, способу створення або здійснення чогось [1].

Функціонально принципи в праві призначені бути перехідною ланкою від права до норм етики і моралі в діяльності державних органів та тим, що поєднує суспільні здобутки цивілізації з практичною реалізацією норми права [2]. Як слушно відмічено О.Ф. Скакун, призначення принципів у праві полягає у тому, щоб здійснювати узагальнене закріплення засад суспільного ладу; забезпечувати однотипне формулювання норм права; забезпечувати їх вплив на суспільні відносини шляхом

правового регулювання та інших видів правового впливу [3]. Отже, принципи забезпечення обігу віртуальних активів є сукупністю основоположних ідей та вихідних начал, які спрямовані забезпечувати однотипне формулювання правового впливу на суспільні відносини щодо використання нематеріальних, виражених в електронній формі благ, наділених вартісним еквівалентом у платіжних або інвестиційних цілях у цифровому форматі.

Виокремлення системи принципів забезпечення обігу віртуальних активів пов'язано з специфікою: а) вимог до функціонування суб'єктів, що забезпечують обіг віртуальних активів; б) правової природи віртуальних активів як об'єкта управлінсько-правового впливу. Перший чинник має значення через те, що суб'єкти, що забезпечують обіг віртуальних активів є суб'єктами публічної адміністрації. Вказаний правовий статус означає, що суб'єкт наділений певними повноваженнями, які можуть реалізовуватись у чітко встановлених формах та межах єдиного порядку незалежно від сфери суспільних відносин. Другий чинник опосередковано розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій та їх використанням в Україні. Крім того, технологія розподіленого реєстру втілена через застосування цифрових ресурсів, які використовуються відповідно до єдиних засад.

Таким чином, можна говорити, що система принципів забезпечення обігу віртуальних активів складається із: 1) загальних принципів функціонування суб'єктів владних повноважень (наприклад, принцип верховенства права та належного врядування); 2) спеціальних принципів використання цифрових технологій в публічному секторі (наприклад, принцип інтероперабельності, «сумісності за замовчуванням»); 3) принципів обігу віртуальних активів.

До першої групи принципів віднесемо такі принципи (які, є складовими принципу верховенства права та належного врядування): законності; юридичної визначеності; принцип заборони свавілля; заборони дискримінації та рівності перед законом; участі у прийнятті рішень; прозорості; підзвітності; ефективності; неупередженості тощо [4]. До прикладу, принцип законності як засадничий вимога обігу віртуальних активів полягатиме у тому, що як суб'єкти державного регулювання сфери обігу віртуальних активів, так і учасники ринку віртуальних активів можуть діяти у відповідності до положень чинного національного законодавства. Іншим прикладом може слугувати детермінація принципу прозорості забезпечення обігу віртуальних

активів як зобов'язання суб'єктів публічного адміністрування таким чином організувати своє функціонування, щоб процеси та належне інформаційне забезпечення були доступними можливим та дійсним учасникам ринку віртуальних активів для ознайомлення через засоби масової інформації, офіційні веб-сайти, інформаційні стенди тощо.

Друга група принципів забезпечення обігу віртуальних активів визначає застосування сучасних інноваційних підходів в публічно-правовій сфері. Не виключенням є сфера фінансів. Вперше виокремлення принципів використання цифрових технологій ознаменовано прийняттям Концепції розвитку електронного урядування в Україні у 2017 р. як результат того, що ідея використання сучасних технологій набула всеохоплюючого значення та включає такі вихідні засади впорядкування відносин: цифрового за замовчуванням, одноразового введення інформації, сумісності за замовчуванням, доступності та залучення громадян, відкритості та прозорості, довіри та безпеки [5]. Проаналізуємо окремі з них. Так, *принцип інтероперабельності* означає можливість забезпечення доступу до інформації, що міститься в державних реєстрах для уповноважених суб'єктів. У загальному вигляді система гармонізує зв'язок між інформаційними модулями через використання єдиного набору форматів з відповідним рівнем безпеки та шифруванню усіх даних, що передаються [6]. За умов дотримання вказаної ідеї, процес обміну інформацією між двома електронними інформаційними ресурсами здійснюється засобами через розроблені вебклієнти та вебсервіси [7]. Наприклад, це реалізуватиметься при наданні послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів: послуги із зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів (ст. 10 Закону України «Про віртуальні активи»); послуг з обміну віртуальних активів (ст. 11 Закону України «Про віртуальні активи»); послуг з переказу віртуальних активів (ст. 12 Закону України «Про віртуальні активи»); посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами (ст. 13 Закону України «Про віртуальні активи») тощо [8]. Тобто, відбувається інтеграція офіційних веб-порталів з інтегрованою системою електронної ідентифікації та автентифікації, а також забезпечення інтеграції кваліфікованого електронного підпису та інших схем електронної ідентифікації, зокрема з використанням мобільного електронного підпису.

Щодо *принципу сумісності за замовчуванням*, то він полягає у здійсненні проектування та функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем в органах влади

відповідно до єдиних відкритих вимог та стандартів для забезпечення їх подальшої сумісності та електронної взаємодії та повторного використання. Наприклад, *принцип одноразового введення інформації* стосується як внесення/наповнення відповідної інформації до окремих блоків розподіленого реєстру, так і її подальшого використання. Відповідно до підходу, за якого фізичні та юридичні особи лише один раз подають інформацію до органів влади, а у подальшому ця інформація повторно використовується органами влади для надання публічних послуг та виконання інших владних повноважень з дотриманням вимог захисту інформації та персональних даних [5]. Відносно правовідносин, що виникають в інформаційній сфері на основі технології розподіленого реєстру реалізація цього принципу, з одного боку зводиться до автоматизму (за замовчуванням), оскільки в першопочатку цієї технології лежить одноразове введення інформації, її постійне збереження та неможливість видалення, а з іншого боку, практичний аспект втілення цього принципу вимагатиме кожного разу (до моменту повноцінного запуску роботи відповідних реєстрів в основних сферах) перед використанням відповідної інформації як мінімум підтвердження/схвалення її достовірності та повноти.

В сфері фінансових відносин, принципи використання цифрових технологій торкнулись наступних сфер:

- технологія розподіленої книги (DLT, Blockchain), яка підтримує записи в мережі комп'ютерів, але не має центральної книги;

- розумні контракти, в яких використовуються комп'ютерні програми для автоматичного виконання контрактів між покупцями та продавцями;

- відкритий банкінг, що спирається на блокчейн і стверджує, що сторонні особи повинні мати доступ до банківських даних для побудови додатків, що створюють підключену мережу фінансових установ та сторонніх постачальників (прикладом може служити всебічний інструмент управління грошима Mint; Insurtech, який прагне використовувати технологію для спрощення та впорядкування страхової галузі; Regtech, який прагне допомогти фірмам фінансових послуг виконувати правила дотримання галузевих норм, особливо тих, що стосуються протидії відмиванню грошей та знають протоколи своїх клієнтів, які борються з шахрайством);

- робо-консультанти, такі як Betterment, що використовують алгоритми для автоматизації інвестиційних консультацій, щоб знизити її вартість та збільшити доступність;

– небанківські/недостатньо забезпечені, послуги, які прагнуть обслуговувати осіб з обмеженими доходами або з низьким рівнем доходу, що ігноруються або недооцінюються традиційними банками або компаніями з фінансових послуг тощо [9].

Третя група принципів – обігу віртуальних активів, має динамічний характер, пов'язаний з етапом впорядкування віртуальних активів в Україні. Виходячи з дорожньої карти розвитку віртуальних активів, затвердженої у 2021 році як основи для єдиної політики щодо впровадження криптовалютних технологій в економіку та державне управління країни [10], станом на теперішній час вагомим є формування нормативної основи для ринку віртуальних активів, а також створення науково-дослідно-освітнього центру віртуальних активів з ініціативи й ресурсами бізнесу з галузі.

Виходячи з глобалізації використання віртуальних активів, при виконанні поставлених завдань слід враховувати стандарти ЄС щодо регулювання різного роду фінансових віртуальних активів, які постійно удосконалюються. Варто зазначити, що неможливо регламентувати або унормувати обіг віртуальних активів в рамках національного законодавства, оскільки сам обіг є глобальним за своєю суттю, а отже це проблема міжнародного характеру. Європейською Комісією надано законодавчі пропозиції щодо стандартизації, яка супроводжує стратегію адаптації цифрових фінансів. Відповідно, застосування існуючих правил ЄС до криптовалют та подібним фінансовим засобам має включати токени корисності та спеціальні правила для регулювання особливих ризиків з метою формування фінансової стабільності та грошового суверенітету, пов'язаних із токенами, які, у свою чергу, пов'язані з активами (також відомими як «стейблкоїни»), що використовуються для платежів. Додаткові інтерпретаційні вказівки щодо застосування існуючих правил покращать чіткість регулювання, дозволяючи фінансовому сектору отримувати прибуток від ефективності за рахунок більш широкого використання технології розподіленої книги (DLT) на ринках капіталу, продовжуючи поважати правила безпеки та підтримувати високий рівень захисту користувачів [11].

Окремим напрямом розвитку віртуальних активів є використання хмарних обчислень, що зможуть значно полегшити безпечне та

надійне середовище для учасників ринку віртуальних активів в частині створення системи нагляду за критично важливими сторонніми постачальниками ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) у фінансовому секторі, такими як постачальники хмарних послуг [12].

Щодо порядку оподаткування операцій з віртуальними активами, то видається доцільним позиціонування віртуальних активів в якості правової фікції, що є результатом впорядкованої на нормативному рівні діяльності. Безумовно, що під час проведення операцій отримується прибуток, який підлягає оподаткуванню. При цьому такий прибуток може виникнути і як пасивний дохід внаслідок збільшення вартості віртуальних активів по відношенню до валюти, емітованої державою, протягом часу.

Таким чином, до принципів обігу віртуальних активів, віднесемо: 1) постійний моніторинг існуючого стану правового регулювання в сфері обігу віртуальної валюти до наявних технологічних модифікацій; 2) адаптація та подальше удосконалення політики в сфері обігу віртуальних активів до стандартів ЄС; 3) врахування потреб усіх учасників ринку віртуальних активів без будь-яких дискримінаційних проявів; 4) доброчесність учасників ринку віртуальних активів як умова їх допуску до сфери послуг, пов'язаних з віртуальними активами.

Приходимо до висновку про важливість виокремлення системи принципів обігу віртуальних активів як сукупності основоположних засад для подальшого нормативно-правового та управлінського регулювання в означеній сфері. Доцільним є внесення змін до Закону України «Про віртуальні активи» в частині доповнення його статтею «Принципи обігу віртуальних активів» такого змісту: «Суб'єкти регулювання обігу віртуальних активів мають слідувати таким принципам: 1) постійного моніторингу існуючого стану правового регулювання в сфері обігу віртуальних активів до наявних технологічних модифікацій; 2) адаптації та подальшого удосконалення політики в сфері обігу віртуальних активів до стандартів ЄС; 3) врахування потреб усіх учасників ринку віртуальних активів без будь-яких дискримінаційних проявів; 4) забезпечення доброчесності учасників ринку віртуальних активів як умови їх допуску до сфери послуг, пов'язаних з віртуальними активами».

Література:

1. Словник української мови : в 11 томах. 1976. С. 693. URL: <http://sum.in.ua/s/pryncyp>
2. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. К. : Атака, 2004. 464 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків Консул, 2001. 656 с.

4. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право : навчальний посібник. 2014. 376 с.
5. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#top>
6. Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.09.2012 р. № 634-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2012-%D1%80#Text>
7. Регламент Системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів. 2021. URL: <https://trembita.gov.ua/ua/projects/trembita-vzayemodiya-reyestriv>
8. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2084-IX. (не набув чинності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
9. EY FinTech Adoption Index 2017 [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-adoption-index-2017/\\$FILE/ey-fintech-adoption-index-2017.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-adoption-index-2017/$FILE/ey-fintech-adoption-index-2017.pdf)
10. Форсайт «Віртуальні активи в Україні — 2030». Підсумковий звіт. URL: <https://va2030.com/foresight/report>
11. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets in Crypto-assets and amending Directive (EU) 2019/1937, COM (2020) 593 and proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Pilot Regime for market infrastructures based on distributed ledger technology – COM(2020)594. Brussels, 24.09.2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593>
12. Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014 and (EU) No 909/2014 – COM(2020)595. Brussels, 24.09.2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0595>

References:

1. Slovnik ukrainskoi movu [Dictionary of the Ukrainian language]. 1976. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s/pryncyp> [in Ukrainian].
2. Rabinovuch P.M. & Havronuk M.I. (2004). Prava liudunu I gromadianuna [Human and citizen rights]. Kyiv : Atika, 464, 6.
3. Skakyn O. F. (2001). Teoriia derzhavu I prava. [Theory of the state and law]. Kharkiv : Konsum, 656.
4. Melnyk R. S. & Bevzenko V. M. (2014). Zagalne administrativne pravo [General administrative law]. Kyiv : Vaite. Київ: Баїте, 376.
5. Pro Skhvalennia Kontseptsii rozvytku elektronnoho uryaduvannya v Ukrayiny, 2017 (Kabinetu Ministriv Ukrayiny). [On the approval of the Concept of the development of e-governance in Ukraine, 2017]. (Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#top> [in Ukrainian].
6. Pro Skhvalennia Kontseptsii stvorennia ta funktsionuvannya informatsiynoi systemy elektronnoi vzayemodii derzhavnykh elektronnykh informatsiynykh resursiv, 2012 (Kabinetu Ministriv Ukrayiny). [On the approval of the Concept of the creation and functioning of the information system of electronic interaction of state electronic information resources, 2012]. (Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/634-2012-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
7. Rehlament Systemy elektronnoi vzayemodii derzhavnykh elektronnykh informatsiynykh resursiv [Regulation of the System of Electronic Interaction of State Electronic Information Resources]. 2021. Retrieved from: <https://trembita.gov.ua/ua/projects/trembita-vzayemodiya-reyestriv> [in Ukrainian].
8. Pro virtual'ni aktyvy, 2022 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [About virtual assets, 2022 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> [in Ukrainian].
9. EY FinTech Adoption Index 2017 Retrieved from: [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-adoption-index-2017/\\$FILE/ey-fintech-adoption-index-2017.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-fintech-adoption-index-2017/$FILE/ey-fintech-adoption-index-2017.pdf) [in Ukrainian].
10. Forsayt «Virtual'ni aktyvy v Ukrayini – 2030». Pidsumkovyy zvit [Foresight "Virtual assets in Ukraine – 2030". Final report]. Retrieved from: <https://va2030.com/foresight/report> [in Ukrainian].
11. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets in Crypto-assets and amending Directive (EU) 2019/1937, COM (2020) 593 and proposal for a Regulation

of the European Parliament and of the Council on a Pilot Regime for market infrastructures based on distributed ledger technology – COM(2020)594. Brussels, 24.09.2020. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593> [in Ukrainian].

12. Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014 and (EU) No 909/2014 - COM(2020)595. Brussels, 24.09.2020. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0595> [in Ukrainian].

УДК 341.485:327.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.14>**Ольга МИХАЙЛОВА**

кандидат політичних наук, головний консультант відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, вул. Пирогова, 7а, Київ, 01054, Україна

ORCID: 0000-0001-5466-5129

Olga MYKHAILOVA

Candidate of Political Sciences, Chief Consultant of the Social Processes Department of the Domestic Political Research Center of the National Institute of Strategic Studies, 7a, Pirogov str., Kyiv, 01054, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5466-5129

**ПЕРСПЕКТИВИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ УРБІЦИДУ
В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ****PROSPECTS FOR QUALIFYING THE CRIME OF URBICIDE
IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW**

Стаття присвячена аналізу урбіциду як агресивної злочинної стратегії, до якої вдається РФ з метою послабити українську державність та українську націю. Урбіцид являє собою насильницькі дії, спрямовані на знищення міст, міського способу життя та урбаністичного середовища. Урбіцид спрямований на досягнення результатів, бажаних для суб'єкта агресії та руйнівних для її об'єкта, що створює підстави кваліфікувати урбіцид як злочин. Актуальність статті зумовлена потребою включення поняття «урбіцид» в юридичний лексикон та міжнародне гуманітарне право. Це уможливить покарання суб'єктів, вина яких у здійсненні злочину урбіциду буде доведена. Метою статті є аналіз задіяної РФ у війні проти України стратегії урбіциду як злочину, що має набути відповідної кваліфікації в міжнародному гуманітарному праві. У статті приділено увагу перспективам кваліфікації урбіциду як воєнного злочину. Наведено перелік воєнних злочинів, під опис яких підпадають акти урбіциду, здійсненого РФ в Україні під час повномасштабного вторгнення 2022-2023 років. Водночас показано, що руйнація міського середовища здійснюється не лише воєнними засобами, зокрема, через дезорганізацію, криміналізацію, руйнацію структур життєзабезпечення міста, інформаційно-психологічні операції, причому найбільшого ефекту ці засоби досягають у комплексному поєднанні. Аналіз дій РФ з руйнації українських міст свідчить, що злочин урбіциду є аспектом чи проявом злочину геноциду. На користь цього висновку свідчать і інші прояви геноциду, зафіксовані під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Трактівка урбіциду як акту геноциду поділяється багатьма дослідниками, і російська агресія в Україні додала аргументів прихильникам такої трактовки. В контексті відношення імперія-колонія урбіцид спрямовано на знищення урбаністичного середовища колишніх колоній. Оптика постколоніальної теорії дозволяє краще розуміти причини і механізми російського урбіциду в Україні. Цей напрям досліджень визначено як плідний, зокрема, для фіксації його результатів у міжнародному гуманітарному праві.

Ключові слова: урбіцид, війна, геноцид, місто, злочин, міжнародне гуманітарне право.

The article is devoted to the analysis of urbicide as an aggressive criminal strategy that the Russian Federation resorts to in order to weaken Ukrainian statehood and the Ukrainian nation. Urbicide is a violent act aimed at the destruction of cities, urban lifestyle and urban environment. Urbicide aimed at achieving results desirable for the subject of aggression and destructive for its object, which creates grounds for classifying urbicide as a crime. The relevance of the article determined by the need to include the concept of urbicide in the legal lexicon and international humanitarian law. This will make it possible to punish subjects whose guilt in committing the crime of urbicide will be proven. The purpose of the article is to analyze the strategy of urbicide used by the Russian Federation in the war against Ukraine as a crime which should acquire the appropriate qualification in international humanitarian law. The article focuses on the prospects of qualifying urbicide as a war crime. A list of war crimes is given, the description of which corresponds to the description of the acts of urbicide committed by the Russian Federation in Ukraine during the full-scale invasion of 2022-2023. At the same time, it is shown that the destruction of the urban environment is carried out not only by military means, but in particular, through disorganization, criminalization, the destruction of the city's life support structures, informational and psychological operations, and these means achieve the greatest effect in a complex combination. Analysis of the actions of the Russian Federation in the destruction of Ukrainian cities shows that the crime of urbicide is an aspect or manifestation of the crime of genocide. Other manifestations of genocide, recorded during the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, testify in favor of this conclusion. The lot of researchers accept the interpretation of urbicide as an act of genocide. The Russian aggression in Ukraine added arguments to the supporters of this interpretation. In the context of the empire-colony relationship, the aim of urbicide is destroying the urban environment of former

colonies. The optics of post-colonial theory allows a better understanding of the reasons and mechanisms of Russian urbicide in Ukraine. This direction of research is fruitful, in particular, for recording its results in international humanitarian law.

Key words: urbicide, war, genocide, city, crime, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія РФ проти України, розпочата у лютому 2022 р., стала брутальним порушенням норм міжнародного права. Гібридна агресія, що тривала проти України від 2014 р., набула форм відкритої агресії, яку міжнародне гуманітарне право однозначно засуджує. В січні 2022 р. Рада Європи ініціювала створення спеціального трибуналу, який буде давати правову оцінку російській агресії проти України.

Ця правова оцінка вимагатиме попередньої наукової та аналітичної рефлексії сутності російської агресії РФ проти України. Один з напрямів такої рефлексії – дослідження урбіциду як агресивної стратегії, до якої вдається РФ.

Поняттям «урбіцид» описується намір руйнації міст чи насильства щодо них. Засобами реалізації урбіциду є безпосереднє руйнування міст, атаки на інфраструктуру життєзабезпечення, депортації, ракетний терор та інші насильницькі дії, спрямовані на знищення міст, та, ширше, міського способу життя та урбаністичного середовища.

Аналітичні матеріали американського інституту New Lines Institute пропонують конкретизоване визначення урбіциду – як масового насильства, що характеризується навмисним знищенням життєво важливої цивільної інфраструктури [1].

Відповідна трактовка викликала бурхливу реакцію в російських пропагандистських ЗМІ. Вони проголосили уявлення про урбіцид «новим опудалом Заходу проти Росії», водночас наголошуючи на безкарності РФ за вчинені агресивні дії: «Термін «урбіцид» не є судовим. Він радше емоційний, але Захід так їм оперує, нібито чітке визначення урбіциду уже внесено в міжнародну юридичну практику» [2].

Дійсно, поняття «урбіцид» не введено у міжнародне гуманітарне право. Однак його включення в юридичний лексикон, на нашу думку, на часі. Чітка кваліфікація злочину урбіциду в правовому полі уможливить покарання суб'єктів, вина який у здійсненні злочину урбіциду буде доведена.

Наукові публікації та дослідження з теми. Поняття «урбіцид» першим використав письменник М. Муркок на початку 1960-х років. В науковий лексикон поняття увійшло у 1990-х роках. Тоді його застосували філософ М. Берман та архітектор Б. Богданович в аналізі наслідків військових дій на теренах колишньої Югославії, передовсім руйнування м. Сараєва.

Питання урбіциду піднімали у своїх працях М. Бонайн, Е. Гершер, Д. Кемпбел, М. Ковард, М. Шоу та ін. Зокрема, М. Бонайн запропонував розуміти урбіцид як специфічну політику і стратегію деструкції міської тканини і міст з метою управління, витіснення, або виключення населення [3]. В рамках постколоніальних досліджень до теми урбіциду звертались також С. Греєм, А. Мбембе, Б. Стенлі та ін.

Від початку агресії РФ на Донеччині та Луганщині у 2014 р. українські науковці залучали поняття «урбіцид» при дослідженнях соціально-економічних процесів на непідконтрольних Україні територіях. Зокрема, апелювала до нього видана в 2015 р. колективна доповідь НАН України й низки галузевих університетів та інститутів під керівництвом Е. Лібанової. Також проблематикою урбіциду займалися І. Закутинська, К. Мезенцев, Є. Рачков, Р. Сливка та ін.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р. і масштабні руйнування українських міст дали новий поштовх цьому напрямку досліджень. Деякі дослідники, зокрема К. Мезенцев, піднімають питання введення поняття «урбіцид» у лексикон міжнародного права: «Я певен, що українська влада мусить адвокатувати цю тему в розмові з Євросоюзом, країнами G7, ООН тощо – взагалі з усіма організаціями в галузі міжнародного права та правозахисту» [4].

Мета статті – проаналізувати задіяну РФ у війні проти України стратегію урбіциду як злочин, що має набути відповідної кваліфікації в міжнародному гуманітарному праві.

Виклад основного матеріалу. Російська влада апробувала стратегію урбіциду протягом щонайменше чверть століття у різних конфліктах по всьому світу, зокрема, під час двох російсько-чеченських війн та під час операції з підтримки режиму Б. Асада в Сирії. Таким чином відтворення нею комплексу військово-політичних заходів, які можна визначити як урбіцид, має послідовний характер.

Урбіцид спрямований на досягнення певних результатів, бажаних для суб'єкта агресії та руйнівних для її об'єкта. Це створює підстави кваліфікувати урбіцид як злочин, в т. ч. в міжнародному гуманітарному праві.

Кваліфікуючи урбіцид як злочин, що має набути оцінки в міжнародному гуманітарному праві, доводиться визначити його місце у наявних рубрикаціях або поза ними. Слід припустити, перш за все, кваліфікацію

урбіциду як воєнного злочину. Воєнні злочини – це серйозні порушення заборон, що містяться як у договірному, так і у звичаєвому міжнародному гуманітарному праві [5].

Послідовні спроби російської армії завдати у 2022 р. якомога більшої шкоди українським містам зумовлює погляд на урбіцид як, передовсім, злочин, що супроводжує військову агресію. Власне, руйнівні наслідки агресії РФ в Україні якнайкраще уможливають реалізацію дослідницького завдання з деталізації та визначення дій, спрямованих на реалізацію злочину урбіциду. Деякі з таких дій кваліфікуються в Римському статуті як воєнні злочини (ст. 8, п. 2 пп. б) [6]. Наведемо їхній перелік з коротким посиланням на відповідні події російської агресії 2022 р.

i) Умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях (докази таких нападів лишилися у містах, звільнених від російської окупації – Бучі, Ізюмі, тощо, де знайдені тіла цивільних осіб з ознаками насильницької смерті).

ii) Умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, що не є військовими цілями (цьому опису відповідають ракетні удари російською армією по таким цивільним об'єктам, як вокзал у Краматорську 8 квітня чи торговельний центр у Кременчузі 27 червня, причому ці удари призвели до численних жертв цивільних осіб).

v) Напад на незахищені й такі, що не є військовими цілями, міста, села, помешкання або будівлі чи їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів (відповідні дії мали місце під час артилерійських обстрілів російською армією м. Харкова, Нікополя, Запоріжжя, Миколаєва, Херсона та інших, зокрема, житлової забудови у «спальних» районах цих міст).

viii) Переміщення, прямо чи опосередковано, окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію чи депортація або переміщення всього або частини населення окупованої території у межах чи за межі цієї території (цьому опису відповідають факти переміщення на терени РФ українських громадян, в т. ч. дітей, з м. Маріуполь [7]).

ix) Умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи благодійних цілей, на історичні пам'ятники, госпіталі та місця зосередження хворих і поранених за умови, що вони не є військовими цілями (умисне руйнування російською авіацією Донецького драматичного театру в м. Маріуполь 16 березня, а також

неодноразові обстріли будівель Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна).

xvi) Розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом (мало місце при відступі російських військ з Київщини, коли російські агресори вантажівками вивозили майно українських громадян, а також при відступі з Херсону, коли було пограбовано Херсонський художній музей [8]).

Таким чином, певні дії, здійснені російськими військами на території України, носять ознаки воєнних злочинів, а водночас вони являють собою акти урбіциду. Однак це не повний перелік злочинних дій, які несли загрозу існуванню українських міст і були задіяні армією РФ у 2022 р.

Восени 2022 р. російська армія дедалі частіше стала вдаватися до руйнувань української інфраструктури, в т. ч. критичної інфраструктури міст. 11 вересня РФ здійснила атаку по кількох ТЕЦ, в результаті чого було знеструмлено кілька областей. Російські пропагандисти пояснили зміст цих дій як демонстрацію готовності заморозити міста України взимку. З цією метою РФ випустила по об'єктах української критичної інфраструктури сотні ракет, а також чимало т. зв. «дронів-камікадзе» іранського виробництва.

Численні атаки (10 жовтня, 15 та 23 листопада, 16 та 29 грудня 2022 р., 1–2 січня 2023 р. тощо) дестабілізували енергетичну систему України. Вони зумовили аварійні відключення електрики в багатьох областях України, а разом з тим постачання води та зв'язку. Також це мало ускладнити ведення будь-якої економічної діяльності в місті.

Залежність від інфраструктур – атрибут міської повсякденності, а разом з тим запорука доступу населення до складних форм соціальної організації, таких, як громадянство та політика. Тому знищення міської інфраструктури робить населення атакованого міста «демоdernізованим за задумом» [9]. Однак відповідні наміри не підлягають покаранню в рамках міжнародного гуманітарного права.

В переліку воєнних злочинів у Римському статуті нема й такого пункту, як психологічний тиск на населення атакованої країни. Якщо для конкретної людини такий тиск не є (як правило) фатальним, для міста наслідки можуть бути гіршими. Загроза окупації чи постійні артилерійські обстріли здійснюють гнітючий вплив на містян, мотивують їх полишити місто у пошуку безпеки.

Артилерійського терору з літа 2022 р. зазнали мешканці українського м. Нікополь. Місто розташоване на березі Дніпра, тоді як

протилежний берег з весни 2022 р. контролюється окупантами. З невеликої відстані (від 4 км) вони постійно, майже щодень, обстрілюють місто. Якщо до війни в місті жило близько 110 тис. осіб, то на середину листопада 2022 р. виїхало близько 70 % населення [10]. Також від регулярних обстрілів потерпають Харків, Запоріжжя, інші міста України.

Сподіваючись на повернення містян до своїх домів після деокупації українських земель, варто зважати на ризики неповернення. Зокрема, в результаті тривалої облоги боснійського міста Сараєво у 1992–1996 рр. його більш ніж півмільйонне населення скоротилось в кілька разів, і протягом чверті століття ледь досягло половини довоєнної кількості (бл. 300 тис. осіб). Таким чином місто втратило набагато більше населення, ніж можна вважати військовими втратами (близько 10 тис. містян, вбитих під час облоги).

Варто зауважити, що урбіцид може здійснюватися не лише військовими засобами, а й через дезорганізацію, криміналізацію, закриття містотворюючих підприємств тощо.

Урбіцид у Донецьку, відзначений «майже соціологічною точністю», зафіксувало в серпні 2014 року німецьке видання *Die Welt* [11]. Занепад міста спричинило насичення міста криміналітетом, деградація правочину, виїзд з міста певних демографічних прошарків (ініціативних, проукраїнських). Далася взнаки також атмосфера невизначеності, відсутність перспектив «столиці» ніким не визнаного квазідержавного утворення (т. зв. «ДНР»).

Таким чином, здійснення урбіциду може відбуватись не лише воєнними засобами, і перелік воєнних злочинів не може бути вичерпним описом практик урбіциду. Інформаційно-психологічні операції чи акти гібридної агресії можуть виявитися не менш дієвими, ніж військова агресія. Але найбільшого, найвідчутнішого ефекту вони досягають у поєднанні, у комплексі.

Проблема полягає в тому, що такі комплексні злочини доволі складно описати шляхом деталізації. Цим зумовлений специфічний спосіб опису у Римському статуті злочину геноциду як будь-якого з діянь, вчиненого «з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». Наявність наміру, таким чином, визначальна у кваліфікації геноциду як злочину. Це підтверджує також опис елементів цього злочину у відповідному документі [12]. В ньому кожен з елементів злочину геноциду ідентифікується через «умисел знищити, повністю або частково, цю національну, расову або релігійну групу як таку».

Такий підхід плідний і при описі урбіциду. Принаймні послідовність у здійсненні урбіциду в Україні, яку демонструє російська влада, свідчить про злочинний намір деурбанізації України, тобто намір не лише руйнації конкретних міст, але намір знищити українську урбаністичну традицію, українське місто як таке. Тому ідентифікувати урбіцид, виходячи з фіксації такого наміру, видається оптимальним способом його кваліфікації в міжнародному гуманітарному праві.

Аналіз дій РФ з руйнації українських міст свідчить на користь того, що злочин урбіциду, комплексний по суті, є аспектом чи проявом іншого злочину – наміру знищити (повністю або частково) українську націю як таку, тобто геноциду. На користь цього висновку свідчать і інші прояви геноциду, зафіксовані під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну, зокрема, викрадення й вивіз на територію РФ українських дітей. Таким чином урбіцид українських міст відповідає опису елементу злочину геноциду, оскільки «дія мала місце в контексті явної лінії аналогічної поведінки, спрямованої проти цієї групи, або являла собою поведінку, яка сама по собі могла привести до такого знищення» [12].

Навіть поза контекстом агресії РФ проти України науковці схилились до трактовки урбіциду як прояву чи вияву геноциду. Зокрема, таку трактовку обстоював американський політолог М. Ковард. У книзі «Урбіцид: політика руйнації міст» він використовував термін «урбіцид» для позначення насильства, яке прагне знищити різницю шляхом руйнування матеріального фундаменту цієї різниці – оскільки міське символізує матеріальний фундамент неоднорідності, самобутності [13, с. 38–39].

Недарма сучасний теоретик постколоніалізму А. Мбембе зауважив, що при урбіциді насильство завжди метонімічно, тобто спрямовано на весь соціальний організм [14, с. 82]. Міста є символічними та культурними осередками націй, центрами організації та управління держав, а також інших функцій, критичних для існування та розвитку націй. Тому атака на міста – болючий удар по нації, її спроможності відтворюватись та захищатись. Насильство щодо міста підважує доступ нації, яка вважає місто своїм, до модернізації, освіти, технологій та інших аспектів цивілізованого життя.

Міста набувають особливого значення у процесах вивільнення націй з-під влади імперій. Осмислення цих процесів пропонує постколоніальна теорія. Зокрема, провідний теоретик цього напрямку Дж. Робінсон

у роботі «Звичайні міста: поміж модерністю та розвитком» ініціює постколоніальну дискусію в урбаністичних дослідженнях, заявляючи, що «постколоніальний перегляд того, як розуміються міста і як уявляється їхнє майбутнє, давно було треба почати» [15, с. 2].

В процесах і, конкретніше, процедурах колонізації міста традиційно відігравали надважливу роль. Вони, як правило, ставали форпостами імперій на колонізованих землях, забезпечували силові та управлінське домінування. В розвиток таких міст інвестувались не лише фінансовий капітал, але також освітні можливості, кадровий потенціал тощо. За посередництва міст імперія позиціонувала себе як благодійник та просвітник підкорених народів, здійснюючи водночас нормування їхнього життя відповідно до власних зразків (релігійних, мовних, культурних тощо).

Роль урбанізації в процесах підкорення та асиміляції України Росією окреслив політолог М. Рябчук: «поглиблення цивілізаційної межі між переважно російськомовним містом і україномовним селом; підсвідоме, а часто й свідоме ототожнення українського світу з сільським – злидінним, малоосвіченим і «малокультурним»; формування на цій основі в міських (російськомовних) жителів глибокої погорди щодо відсталіших, недорозвиненіших і неповноцінніших сільських (україномовних) співгромадян та сінекдохічне перенесення цього ставлення на все українське; врешті, інтерналізація цього ставлення сільськими жителями та формування на цій основі глибокого комплексу неповноцінності» [16, с. 51].

У процесах деколонізації міста також відіграють ключову роль. Від того, наскільки містяни (передовсім мешканці столиці) приймуть нову пост-імперську ідентичність, залежить успіх і темпи деколонізації країн, утворених на руїнах імперій. Міста стають, своєю чергою, форпостами деколонізації. Вони опиняються у фокусі уваги політичних суб'єктів, що надалі уособлюють імперію (не лише державних утворень, але й партій, рухів, збройних формувань). В імперській політичній риториці колишні форпости імперій отримують тавро «зрадників», які не віддячили за вкладені інвестиції. Їх існування (чи принаймні благополуччя) є викликом імперському ресентименту, оскільки вони виступають гарантами стабільності і розвитку вже нових державних утворень.

В контексті відношення імперія-колонія урбіцид спрямовано на знищення урбаністичного середовища колишніх колоній, яке забезпечує складні форми соціальності та інте-

лектуальний, стратегічний, управлінський потенціал нації чи етносу, що є вирішальною умовою деколонізації.

Оптика постколоніальних студій дозволяє краще розуміти причини і механізми агресії РФ проти таких українських міст, як Харків та Маріуполь. Населення цих міст на момент агресії було переважно російськомовне, що не забезпечило їх від російської агресії. Невибіркове насильство, якого зазнали ці міста у 2022 р., навряд чи зумовлене лише військовою прагматикою.

Найбільших руйнувань зазнав Маріуполь – найбільш залюднене місто з усіх захоплених РФ у 2022 р. В 2017 р. його населення дорівнювало 446 103 осіб (тоді як населення Херсона складало 289 697 осіб). Тривалий час, від 2014 р., Маріуполь фактично був прикордонним містом. Це не заважало розбудові його інфраструктури та культурного простору. В рамках політики децентралізації місто отримало доступ до коштів на благоустрій, що призвело до потрійного збільшення бюджету міста [17]. Позитивні результати такого розвитку, яким Маріуполь завдячував Україні, контрастували з процесами деградації, яких зазнавав тимчасово непідконтрольний Україні Донецьк.

Недарма сам термін «урбіцид» виник при аналізі облоги міста Сараєво сербськими військами в Югославській війні. Ця облога – класичний епізод реакції на вихід з-під імперського домінування. Адже імперський дискурс, як правило, заперечує державотворчу спроможність колонізованих націй, їх право на самостійний доступ до благ цивілізації, який забезпечують міста.

Офіційна ідеологія сучасної РФ пішла ще далі, заперечуючи саме існування української нації та українську ідентичність. Повномасштабна агресія РФ 2022–2023 років покликана була втілити ці ідеологічні настанови, які варто кваліфікувати як намір геноциду. Серед інших способів реалізації цього злочинного наміру, РФ задіяла урбіцид, і саме як такий він може набути кваліфікації в міжнародному гуманітарному праві.

Висновки. Послідовна атака на українські міста, яку здійснює РФ, видає намір Росії зруйнувати українське місто як таке, а разом з тим послабити українську державу та українську політичну націю. Цей намір та заходи з його реалізації описуються у політологічному дискурсі поняттям «урбіцид». Його включення в юридичний лексикон на часі. Кваліфікуючи урбіцид як злочин, що має набути оцінки в міжнародному гуманітарному праві, доводиться визначити його місце у наявних рубрикаціях. Чимало актів урбіциду, здійснених російськими

військами на території України, носять ознаки воєнних злочинів. Водночас руйнація міського середовища здійснюється й іншими засобами, зокрема, через дезорганізацію, криміналізацію, інформаційно-психологічні операції. Найбільшого ефекту вони досягають у поєднанні, у комплексі. Аналіз дій РФ з руйнації українських міст свідчить на користь того, що злочин урбіциду є аспектом чи проявом злочину геноциду. Насильство щодо міст – болючий удар по нації, яка вважає місто своїм, по її спроможності відтворюватись та захищатись. Імперський дискурс заперечує державотворчу спроможність колонізованих націй, їх право на самостійний доступ до благ цивілізації, та навіть саме їх існування.

Перспективи подальших розвідок в обраному напрямі пов'язані з активнішим застосуванням у науковому дискурсі поняття «урбіцид», передовсім при аналізі російської агресії проти України в 2014–2023 рр. (її завдань, методів, результатів). В такому аналізі може стати в нагоді порівняльний та історичний підходи, а також евристичний потенціал постколоніальної теорії. Формування наукової бази аргументації щодо злочинного характеру урбіциду уможливить включення поняття у юридичний лексикон, а згодом і в юридичну практику (на рівні міжнародного права) з метою засудження актів урбіциду, а також покарання винних у здійсненні цього злочину.

Література:

1. Clements-Hunt A. Russia's Campaign of Urbicide in Ukraine. *New Lines Institute*. 2022. 7 червня. URL: <https://newlinesinstitute.org/power-vacuums/russias-campaign-of-urbicide-in-ukraine/> (дата звернення: 21.02.2022).
2. Дружинин В. Урбіцид – новое пугало Запада против России. *Одна Родина*. 2022. 15 червня. URL: <https://odnarodyna.org/article/urbicid-novoe-pugalo-zapada-protiv-rossii> (дата звернення: 21.02.2022).
3. Bonine M. Middle East and North Africa. *International Encyclopedia of Human Geography in 12 volumes*. Amsterdam : Elsevier, 2009. Vol. 4. Pp. 82–88.
4. Платонова А. Мартін Ковард, Костянтин Мезенцев: Урбіцид – це «вбивство міста». *Лівий берег*. 2022. 25 грудня. URL: https://lb.ua/culture/2022/12/25/540194_martin_kovard_kostyantyn_mezentsev.html (дата звернення: 21.02.2022).
5. Гнатівський М., Короткий Т. Визначення воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Юридична газета*. 2022. 18 квітня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochiv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html> (дата звернення: 21.02.2022).
6. Римський статут міжнародного кримінального суду. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 21.02.2022).
7. Росіяни насильно вивезли з Маріуполя від 20 до 30 тисяч городян – мер. *Українська правда*. 2022. 27 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/27/7334899/> (дата звернення: 21.02.2022).
8. Окупанти під виглядом «евакуації» пограбували Херсонський художній музей. *УНІАН*. 2022. 6 листопада. URL: <https://www.unian.ua/society/novini-hersona-rosiyski-okupanti-pograbuvali-hersonskiy-hudozhniy-muzey-12036201.html> (дата звернення: 21.02.2022).
9. Graham S. Demodernizing by Design. *Violent Geographies: Fear, Terror, and Political Violence* / ed. Gregory, Derek & Pred, Allan. New York & London : Routledge, 2007. Pp. 309–328.
10. З Нікополя виїхало 70% мешканців – голова облради. *Дзеркало тижня*. 2022. 18 листопада. URL: <https://zn.ua/UKRAINE/iz-nikopolja-vyekhalo-70-zhitelej-hlava-oblsoveta.html> (дата звернення: 21.02.2022).
11. Schlögel K. Donzsk – ein Urbizid mitten in Europa. *Die Welt*. 2014. 11 серпня. URL: <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article131104897/Donzsk-ein-Urbizid-mitten-in-Europa.html> (дата звернення: 21.02.2022).
12. Элементы преступлений. (2002). *UN Doc. ICC-ASP/1/3. Part II-B*. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/documents/rules/icc_elements.pdf (дата звернення: 21.02.2022).
13. Coward M. *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. London : Routledge, 2009. 176 p.
14. Mbembe A. *Necropolitics*. Durham & London : Duke University Press, 2019. 224 p.
15. Robinson J. *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*. London : Routledge, 2006. 204 p.
16. Рябчук М. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 2 (64). С. 41–58.
17. Вадим Бойченко: «Децентралізація стала ключем для розвитку Маріуполя та України». *Новини Маріуполя*. 2019. 4 березня. URL: <https://mariupolrada.gov.ua/news/vadim-bojchenko-%C2%ABdecentralizacija-stala-kljuchem-dlja-rozvitku-mariupolja-ta-ukraini%C2%BB> (дата звернення: 21.02.2022).

References:

1. Clements-Hunt, A. (2022). Russia's Campaign of Urbicide in Ukraine. *New Lines Institute*. URL: <https://newlinesinstitute.org/power-vacuum/russias-campaign-of-urbicide-in-ukraine/> (viewed 21.02.2022) [in English].
2. Druzhinin, V. (2022). Urbicide is the new scarecrow of the West against Russia. *Odna Rodyna*. URL: <https://odnarodyna.org/article/urbicid-novoe-pugalo-zapada-protiv-rossii> (viewed 21.02.2022).
3. Bonine, M. (2009). Middle East and North Africa. *International Encyclopedia of Human Geography in 12 volumes*. Amsterdam : Elsevier. Vol. 4, pp. 82–88 [in English].
4. Platonova, A. (2022). M. Covard, K. Mezentshev: Urbicide is a «murder of the city». *Livyi Bereh*. URL: https://lb.ua/culture/2022/12/25/540194_martin_kovard_kostyantyn_mezentsev.html (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].
5. Hnatovskyi, M., Korotkyi, T. (2022). Definition of war crimes in international criminal law. *Yurydychna hazeta*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/viznachennya-voennih-zlochyniv-u-mizhnarodnomu-kriminalnomu-pravi.html> (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].
6. The Rome Statute of the International Criminal Court. (1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].
7. The Russians forcibly removed from Mariupol from 20 to 30 thousand townspeople – the mayor. (2022). *Ukrainska Pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/27/7334899/> (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].
8. Under the guise of «evacuation» occupiers plundered the Kherson Art Museum. (2022). *UNIAN*. URL: <https://www.unian.ua/society/novini-hersona-rosiyski-okupanti-pograbuvali-hersonskiy-hudozhniy-muzey-12036201.html> (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].
9. Graham, S. (2007). Demodernizing by Design. *Violent Geographies: Fear, Terror, and Political Violence* / ed. Gregory, Derek & Pred, Allan. New York & London : Routledge, pp. 309–328 [in English].
10. 70% of the inhabitants moved from Nikopol – the head of Regional Rada. (2022). *Dzerkalo tyzhnia*. URL: <https://zn.ua/UKRAINE/iz-nikopolja-vyekhalo-70-zhitelej-hlava-oblsoveta.html> (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].
11. Schlögel, K. (2014). Donezk – ein Urbizid mitten in Europa. *Die Welt*. URL: <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article131104897/Donezk-ein-Urbizid-mitten-in-Europa.html> (viewed 21.02.2022) [in German].
12. Elements of crime. (2002). *UN Doc. ICC-ASP/1/3. Part II-B*. URL: https://www.un.org/ru/documents/rules/icc_elements.pdf (viewed 21.02.2022).
13. Coward, M. (2009). *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. London : Routledge, 176 p. [in English].
14. Mbembe, A. (2019). *Necropolitics*. Durham & London : Duke University Press, 224 p. [in English].
15. Robinson, J. (2006). *Ordinary Cities: Between Modernity and Development*. London : Routledge, 204 p. [in English].
16. Riabchuk, M. (2013). Abolitions of colonialism: on the applicability of postcolonial methodology to the study of post-communist Eastern Europe. *Naukovi zapysky Institutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa*, 2 (64), pp. 41–58. [in Ukrainian].
17. Vadym Boichenko: «Decentralization has become the key to the development of Mariupol and Ukraine». (2019). *Novyny Mariupolia*. URL: <https://mariupolrada.gov.ua/news/vadim-bojchenko-%C2%ABdecentralizacija-stala-kljuchem-dlja-rozvitku-mariupolja-ta-ukraini%C2%BB> (viewed 21.02.2022) [in Ukrainian].

УДК 34

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.15>**Валентина ОРЛЕНКО**

аспірантка, Навчально-науковий інститут держави і права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом, вул. Фроментівська, 2, Київ, 03039, Україна
ORCID: 0009-0004-7243-1237

Valentyna ORLENKO

PhD student, Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Vladimir the Great
of the Interregional Academy of Personnel Management, 2, Frometivska str., Kyiv, Ukraine, 03039
ORCID: 0009-0004-7243-1237

**СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
ТА ЇХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ****MODERN UNDERSTANDING OF HUMAN RIGHTS
AND FREEDOMS AND THEIR INTERNATIONAL
LEGAL STANDARDS**

Автором досліджено що, на сьогоднішній день в Україні права та свободи людини – це основні принципи сучасного світового права, які забезпечують захист особистої гідності, свободи та прав людини від державних втручань і забезпечують можливість розвитку кожної особи. З'ясовано, що ці міжнародні стандарти передбачають, що кожна людина має право на життя, свободу від катування, рабства та інших форм приниження, свободу від насильства, свободу думки, совісті та релігії, свободу від дискримінації за будь-яким ознакам, право на працю, освіту та належне життя. Підкреслено, що у разі порушення прав та свобод людини, держави зобов'язані забезпечити доступні та ефективні механізми захисту. Ці механізми включають: національні суди, міжнародні органи контролю, такі як Міжнародний суд, Комітет ООН з прав людини та Європейський суд з прав людини. Визначено, що у сучасному світі важливо розуміти, що права та свободи людини є невід'ємною частиною нашого глобального співжиття. Вони допомагають забезпечити рівність, справедливість та демократію в різних країнах світу. Для досягнення цих цілей необхідно дотримуватися міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини та забезпечувати доступні та ефективні механізми їх захисту.

Ключові слова: права людини, свободи людини, Конституція, міжнародне право, реформи правової системи, правова держава.

The author has researched that, to date, human rights and freedoms in our country are the main principles of modern international law, which ensure the protection of personal dignity, freedom and human rights from state interference and provide the opportunity for the development of each person. It was found that these international standards provide that every person has the right to life, freedom from torture, slavery and other forms of humiliation, freedom from violence, freedom of thought, conscience and religion, freedom from discrimination on any grounds, the right to work, education and proper life. It is emphasized that in case of violation of human rights and freedoms, states are obliged to provide available and effective protection mechanisms. These mechanisms include: national courts, international monitoring bodies such as the International Court of Justice, the UN Human Rights Committee and the European Court of Human Rights. It was determined that in today's world it is important to understand that human rights and freedoms are an integral part of our global coexistence. They help to ensure equality, justice and democracy in different countries of the world. To achieve these goals, it is necessary to adhere to international legal standards of human rights and freedoms and provide accessible and effective mechanisms for their protection

Key words: human rights, human freedoms, the Constitution, international law, reforms of the legal system, the rule of law.

Постановка проблеми. Постановка проблеми сучасного розуміння прав і свобод людини та їх міжнародно-правових стандартів полягає в тому, що хоча існують численні міжнародні документи та національні закони, які гарантують права та свободи людини, проте існують країни, де ці права порушуються. Більшість таких порушень пов'язані з корупцією, недостатнім рівнем захисту прав та свобод, а також з дискримінацією за різ-

ними ознаками, такими як раса, стать, віросповідання та інші. Окрім того, в сучасному світі з'являються нові проблеми, пов'язані з цифровими технологіями та глобалізацією, що потребують нових підходів до захисту прав та свобод людини. Тож, необхідно постійно вдосконалювати законодавство та правову систему, а також підтримувати розвиток міжнародної співпраці з метою забезпечення повного захисту прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти проблеми сучасного розуміння права і свободи людини та їх міжнародно-правові стандарти досліджували такі науковці, як: Н. Зайцева, М. Карпенко, В. Чернишов, О. Караваєва, І. Мурашко, В. Литвин, О. Терещук та інші.

Мета статті. Метою статті є розглянути сучасне розуміння прав і свобод людини, а також їх міжнародно-правові стандарти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Права та свободи людини – це основні принципи сучасного світового права, які забезпечують захист особистої гідності, свободи та прав людини від державних втручань і забезпечують можливість розвитку кожної особи.

Міжнародно-правові стандарти прав і свобод людини включають в себе такі документи, як: «Все агентство проти катувань», «Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод», «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» [2].

Варто наголосити, що ці міжнародні стандарти передбачають, що кожна людина має право на життя, свободу від катування, рабства та інших форм приниження, свободу від насильства, свободу думки, совісті та релігії, свободу від дискримінації за будь-яким ознакам, право на працю, освіту та належне життя. У разі порушення прав та свобод людини, держави зобов'язані забезпечити доступні та ефективні механізми захисту. Ці механізми включають: національні суди, міжнародні органи контролю, такі як Міжнародний суд, Комітет ООН з прав людини та Європейський суд з прав людини.

Доречно зауважити, що застосування міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини відіграє важливу роль у забезпеченні захисту прав людини в різних країнах світу. Вони допомагають зміцнити законність та демократію, покращити життя людей і створити більш справедливе суспільство. Крім того, міжнародно-правові стандарти прав і свобод людини також відіграють важливу роль у формуванні національних законів та політик, що регулюють права та свободи людини. Більшість країн світу ратифікували міжнародні документи про права людини та зобов'язалися дотримуватися їх в своїй діяльності [10].

Проте, на жаль, порушення прав і свобод людини залишаються актуальною проблемою у багатьох країнах світу. Це може включати такі порушення, як політичні переслідування,

насильство, дискримінацію, обмеження свободи слова та інших прав людини. З метою зменшення порушень прав людини, міжнародні органи контролю проводять моніторинг та звіти про стан прав людини в різних країнах світу, а також роблять рекомендації щодо змін у національних законах та політиках.

Варто підкреслити, що у сучасному світі важливо розуміти, що права та свободи людини є невід'ємною частиною нашого глобального співжиття. Вони допомагають забезпечити рівність, справедливість та демократію в різних країнах світу. Для досягнення цих цілей необхідно дотримуватися міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини та забезпечувати доступні та ефективні механізми їх захисту [9].

Слід додати, що досягнення реальної рівності та захисту прав людини потребує включення різних аспектів, таких як освіта, культура, економіка та політика, у процес розуміння та дотримання прав і свобод людини. Освіта та інформаційна компанія можуть допомогти відновити громадськість про права та свободи людини, а також про те, як їх захищати та встановлювати відповідальність за їх порушення.

На думку вчених О. Караваєва та І. Мурашко [3], що забезпечення захисту прав людини також потребує дієвих механізмів, які забезпечують дотримання міжнародно-правових стандартів прав та свобод людини. Міжнародні суди та трибунали, такі як Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний суд прав людини та Європейський суд з прав людини, займаються розглядом скарг та звітів про порушення прав людини в різних країнах світу. Крім того, національні органи контролюють дотримання національних законів та політик, які стосуються прав людини.

Варто підкреслити, що дотримання міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини може бути посиленим шляхом міжнародної співпраці та діалогу між країнами. Співпраця на рівні міжнародних організацій, таких як ООН, Європейський Союз та Шанхайська організація співробітництва, може допомогти забезпечити дотримання прав людини та вирішити конфлікти, які виникають у зв'язку з правами та свободами.

Слід додати, що сучасне розуміння прав та свобод людини та їх міжнародно-правові стандарти є ключовими для забезпечення розвитку суспільства та демократії. Вони є важливими для захисту гідності та свободи кожної людини, незалежно від її національності, раси, статі, релігії чи політичних переконань. Забезпечення прав та свобод людини

є взаємно залежним від розвитку демократії, правової держави та культури поваги до прав людини. Ці цінності відображені в різних міжнародних документах, таких як: «Всесвітня декларація прав людини» та «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», і їх виконання повинно бути підтримане та зміцнене національними та міжнародними органами [5].

В різних країнах законодавча база, яка регулює права та свободи людини, може відрізнятися. Проте більшість країн має закони, які гарантують деякі основні права та свободи, які визначені в міжнародних правових стандартах. Ось деякі приклади таких законів:

в США Конституція гарантує різноманітні права та свободи, такі як свобода слова, свобода зборів, право на справедливий судовий процес та інші. Також існує Закон про «Захист громадянських прав» 1964 року, який забезпечує захист від дискримінації на підставі раси, кольору шкіри, релігії, статі чи національного походження;

у Канаді Конституція встановлює права та свободи, такі як свобода думки, совісті, віросповідання та переконань, а також право на мирні зібрання та асоціації. Крім того, у Канаді існує «Закон про права людини» 1977 року, який забезпечує захист від дискримінації на підставі таких ознак, як раса, національне або етнічне походження, стать, вік та інші;

в Європейському Союзі основні права та свободи захищені «Хартією основних прав Європейського Союзу», яка включає такі права, як право на життя, свобода думки, совісті та релігії, свобода вираження, свобода мирних зібрань, право на справедливий судовий процес та інші.

Україна має «Конституцією України» [4], яка гарантує різноманітні права та свободи, такі як право на життя, свободу думки та слова, свободу зборів та асоціації, свободу віросповідання, право на приватне життя та інші. Україна також має ряд законів, які регулюють захист прав та свобод людини, таких як: Закон України «Про захист прав людини і основоположних свобод» від 01 серпня 2021р, № 995 004 [8] та Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 р, № 5029-VI [7].

Після отримання незалежності Україна ратифікувала багато міжнародних конвенцій та угод з прав людини, включаючи: Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та інші [5].

Варто зауважити, що законодавство України є важливим для захисту прав та свобод людини, але важливо також мати ефективну систему захисту цих прав. В Україні існує Людське правозахисне бюро, омбудсмен, судова система та інші інститути, які відповідають за захист прав людини та свобод в країні. Україна також здійснює співпрацю з міжнародними організаціями з прав людини, такими як: ООН, Рада Європи, ОБСЄ та інші. Це дозволяє Україні вдосконалювати своє законодавство та практику захисту прав та свобод людини відповідно до міжнародних стандартів [9].

Проте, незважаючи на наявність законодавства та інститутів захисту прав людини, в Україні є проблеми з його ефективністю. Наприклад, існують випадки порушення прав людини, такі як прояви насильства, дискримінації, корупції та інші, а також існують проблеми з доступністю правосуддя для громадян.

Важно наголосити, що Україна здійснює реформи в галузі прав людини та їх захисту з метою покращення стану справ у цій сфері. Однією з таких реформ є реформа правосуддя, спрямована на забезпечення незалежності та ефективності судів, а також забезпечення доступу до судової системи для громадян. Також, Україна здійснює реформи у сфері прав людини та захисту прав жінок, ЛГБТ-осіб, мігрантів та інших уразливих груп населення.

Доцільно підкреслити, що законодавство України забезпечує захист прав та свобод людини, але важливо також мати ефективну систему захисту цих прав. Україна здійснює реформи в галузі прав людини та їх захисту з метою покращення стану справ у цій сфері. Незважаючи на існуючі проблеми, Україна рухається до вдосконалення захисту прав та свобод людини відповідно до міжнародних стандартів [1].

Варто наголосити, що у 2019 році прийнято Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07 грудня 2017 р, № 2229-VIII [6], який розширює захист жертв домашнього насильства та встановлює механізми їх захисту.

Також, Україна здійснює заходи з підвищення свідомості про права та свободи людини серед населення. Наприклад, в шкільну програму введено курс «Основи прав людини», який має на меті навчити учнів базовим принципам прав людини та їх значенню. Також, існують численні неприбуткові організації та громадські ініціативи, які працюють з питань захисту прав та свобод людини в Україні та здійснюють інформаційну роботу в цій сфері.

Варто підкреслити, що Україна також стикається з проблемами у сфері захисту прав людини. Наприклад, існують випадки порушення прав журналістів та активістів громадських організацій, які займаються критикою влади. Україна здійснює заходи для захисту прав та свобод людини, відповідно до міжнародних стандартів.

Також слід зазначити, що продовження реформ у сфері захисту прав та свобод людини в Україні є надзвичайно важливим завданням. На сьогоднішній день Україна має чимало викликів у цій сфері, і потребує подальших зусиль для забезпечення повноцінного захисту прав і свобод.

Важливо також підкреслити головні завдання для подальших реформ можна виділити:

- підвищення ефективності механізмів захисту прав людини, зокрема шляхом зміцнення роботи органів державної влади, правоохоронних органів та судової системи;
- поліпшення ситуації з правами меншин, зокрема ЛГБТ-осіб та національних меншин, через прийняття нових законів, спрямованих на захист їх прав;
- забезпечення захисту прав журналістів та активістів громадських організацій, які займаються критикою влади;
- зміцнення культури правового дотримання в Україні та забезпечення дотримання прав людини на практиці;
- запровадження інформаційних кампаній та освітніх заходів, спрямованих на підвищення свідомості про права та свободи людини серед громадськості [3].

Отже, продовження реформ у сфері захисту прав та свобод людини є важливим для забезпечення демократичних принципів та стабільності в Україні. Це є необхідною умовою для підтримки довіри громадян до держави, їх активної участі у суспільному житті та розвитку країни в цілому.

Подальші реформи в сфері захисту прав та свобод людини можуть бути спрямовані на забезпечення більшої рівності та справедливості в суспільстві. Слід включити:

- реформування системи правосуддя з метою забезпечення швидкого та справедливого судочинства. Це може включати зміцнення незалежності судів та забезпечення доступності правосуддя для всіх громадян;
- захист прав працівників та забезпечення достойних умов праці, зокрема через прийняття нових законів про працю та соціальний захист;
- захист прав осіб з інвалідністю та забезпечення їх повноцінної участі в суспільному житті;

– захист прав жінок та дітей, зокрема боротьба з насильством на ґрунті статі та забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків;

– розвиток культури толерантності та взаєморозуміння в суспільстві, зокрема через підтримку різноманіття та боротьбу з дискримінацією на будь-якій підставі;

– захист прав та свобод людини є невід'ємною частиною будь-якої демократичної та правової держави. Тому продовження реформ у цій сфері є ключовим для забезпечення стабільності, розвитку та добробуту України та її громадян [3].

Варто підкреслити, що для успішної реалізації подальших реформ у сфері захисту прав та свобод людини в Україні важливо забезпечити підтримку громадськості, залучення всіх зацікавлених сторін та відкритий діалог зі змістом та формою реформ. Для цього можуть бути використані різні інструменти, зокрема:

- забезпечення доступу громадськості до інформації про реформи, зокрема через проведення публічних консультацій, створення відкритих платформ для обговорення реформ, розповсюдження інформації в ЗМІ та соціальних мережах;
- залучення експертів та представників громадських організацій до розробки та реалізації реформ, забезпечення відкритого діалогу з ними;
- створення механізмів моніторингу та оцінки результатів реформ, зокрема через залучення незалежних органів та експертів;
- розвиток культури правової свідомості та правозахисної діяльності громадян, зокрема через проведення навчальних заходів, підвищення рівня правової грамотності населення та підтримку правозахисних ініціатив [10].

Забезпечення захисту прав та свобод людини є важливою складовою будь-якої демократичної та правової держави. Тому розвиток та підтримка реформ у цій сфері має бути постійним процесом, який базується на відкритому діалозі, довірі та підтримці громадськості.

Крім того, важливо зазначити, що Україна зобов'язалася дотримуватися міжнародних стандартів у галузі прав людини та свобод, які визначені відповідними міжнародними документами та конвенціями. Зокрема, Україна є учасником таких міжнародних угод, як Конвенція про захист прав людини і основних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про права дитини та інших.

Слід додати, що дотримання міжнародних стандартів забезпечує змогу уникнути пору-

шення прав людини та свобод у національному правовому просторі, а також допомагає у підвищенні якості захисту прав та свобод людини в Україні. Крім того, це сприяє укріпленню довіри до України в міжнародному співтоваристві та розвитку співпраці з іншими державами та міжнародними організаціями [2].

Отже, забезпечення прав та свобод людини є важливим завданням для кожної демократичної держави, в тому числі і для України. Розвиток та підтримка реформ у цій сфері є постійним процесом, який потребує залучення всіх зацікавлених сторін та відкритого діалогу з громадськістю. Дотримання міжнародних стандартів забезпечує високу якість захисту прав та свобод людини в Україні та сприяє її співпраці з іншими країнами та міжнародними організаціями.

Висновок. Таким чином, проаналізувавши вищезазначене можна дійти висновку, що сучасне розуміння прав і свобод людини та їх міжнародно-правові стандарти є надзвичайно

важливими для забезпечення гідного життя людей у суспільстві. Ці стандарти охоплюють широкий спектр прав та свобод, включаючи такі основні як право на життя, свободу від катування, свободу від дискримінації, свободу вираження думки, право на освіту та інші. Міжнародні організації та угоди, такі як ООН, Європейський Союз, Рада Європи, Конвенція про права людини та інші, гарантують захист прав і свобод людини на міжнародному рівні.

Україна має свою Конституцію та закони, які гарантують різноманітні права та свободи. Проте, щоб забезпечити повне дотримання міжнародних стандартів, необхідно продовжувати реформи в цій сфері, включаючи зміни законодавства, підвищення свідомості суспільства та забезпечення ефективного контролю за дотриманням прав і свобод. Загалом, захист прав і свобод людини є одним з головних пріоритетів у сучасному світі, і кожна країна повинна докладати всіх зусиль, щоб забезпечити їх дотримання.

Література:

1. Зайцева Н. В., Карпенко М. І., Чернишов В. М. Права людини і громадянина: загально етичні та юридичні проблеми URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/2021-Tsyv.pravo.-Protskiv.pdf
2. Інститут права та суспільства. 2021 р. URL: <http://ips.lawinaction.com.ua/>
3. Караваєва О. В., Мурашко І. І Захист прав людини в Україні: національна система та міжнародні стандарти. URL: <https://biblioteka.cdu.edu.ua/cgi-bin/catsearch.pl?qttype=simple&query>
4. Конституція України від 28 червня 1996 року, № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Литвин В., Терещук О. Декларація про права людини: історія створення та захисту. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07 грудня 2017 р, № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19>
7. Про засади державної мовної політики: Закон України від 03 липня 2012 р, № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5029-17>
8. Про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 01 серпня 2021р, № 995 004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Центр громадянських свобод «Спільна дія». 2021 р. URL: <https://zmina.info/>
10. Центр прав людини «Захист». 2021 р. URL: <https://zaxist>
11. Semenets-Orlova, I. A. (2020). Citizenship patriotism as a new model of patriotism in Ukraine: social science education opportunities. *РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ*, 97.
12. Semenets-Orlova, I. (2016). Osvita dlya demokraty'chnogo gromadyanstva/osvita z prav lyudy'ny'yak zasib formuvannya kul'tury'gromadyans' kosti [Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education as a means of forming of the culture of citizenship]. *Civic competences in vocational education of civil servants and local government officials*, 66–87.

References:

1. Zaitseva N. V., Karpenko M. I., Chernyshov V. M. Prava liudyny i hromadianyna: zahalno etychni ta yurydychni problemy URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/2021-Tsyv.pravo.-Protskiv.pdf
2. Instytut prava ta suspilstva. 2021 r. URL: <http://ips.lawinaction.com.ua/>
3. Karavaieva O. V., Murashko I. I Zakhyst prav liudyny v Ukraini: natsionalna systema ta mizhnarodni standarty. URL: <https://biblioteka.cdu.edu.ua/cgi-bin/catsearch.pl?qttype=simple&query>
4. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku, № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Lytvyn V., Tereshchuk O. Deklaratsiia pro prava liudyny: istoriia stvorennia ta zakhystu. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->
6. Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasylstvu: Zakon Ukrainy vid 07 hrudnia 2017 r, № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19>

7. Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 03 lypnia 2012 r, № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5029-17>
8. Pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: Zakon Ukrainy vid 01 serpnia 2021r, № 995 004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Tsentri hromadianskykh svobod “Spilna diia”. 2021 r. URL: <https://zmina.info/>
10. Tsentri prav liudyny “Zakhyst”. 2021 r. URL: <https://zaxist>
11. Semenets-Orlova, I. A. (2020). Citizenship patriotism as a new model of patriotism in Ukraine: social science education opportunities. *РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ*, 97.
12. Semenets-Orlova, I. (2016). Osvita dlya demokraty'chnogo gromadyanstva/osvita z prav lyudy'ny'yak zasib formuvannya kul'tury'gromadyans' kosti [Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education as a means of forming of the culture of citizenship]. *Civic competences in vocational education of civil servants and local government officials*, 66–87.

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2022.2.15>**Микола РУДИК**

кандидат юридичних наук, викладач кафедри поліцейського права Національної академії внутрішніх справ, Солом'янська площа, 1, Київ, 03035, Україна

ORCID: 0000-0003-1031-9982

Mykola RUDYK

Candidate of Law, Lecturer at the Department of Police Law, National Academy of Internal Affairs, Solomyanska Square, 1, Kyiv, 03035, Ukraine

ORCID: 0000-0003-1031-9982

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГРАМУВАННЯ В СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ

CRIMINOLOGY FORECASTING, PLANNING AND PROGRAMMING IN THE FIELD OF ROAD TRAFFIC SAFETY AND OPERATION OF ROAD TRANSPORT

Стаття присвячена дослідженню вчинення кримінальних правопорушень як динамічного соціального явища, яке швидко змінюється відповідно до змін, які відбуваються у суспільстві. Нинішній кризовий період у розвитку України як незалежної держави обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, що мають як внутрішній, так і зовнішній характер, а тому ефективність боротьби зі злочинністю залежить від ступеня наукового забезпечення та аналітичного супроводження на усіх рівнях, інтенсивності взаємодії вчених і практиків різних дотичних галузей науки у справі формування узгодженого інтегрованого цілісного наукового продукту. Негативні процеси і тенденції, які відбуваються в Україні, вимагають постійного наукового відстеження, глибокого і детального дослідження криміногенної обстановки, внесення відповідних коректив у стратегію і тактику попередження злочинності.

У питаннях боротьби зі злочинністю у державі на сучасному етапі її розвитку важливу роль відіграє сам процес організації такої діяльності. Наразі, коли існує комплекс внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці, організація попередження злочинності, а також ефективність такої діяльності залежать від аналізу злочинності [1, с. 118].

На ефективність кримінологічної політики БДР впливає цілий комплекс різнопланових чинників – прогнозування, планування та програмування. В статті детально розглянуто названі етапи кримінологічного процесу.

Зазначено, що зі змістовної точки зору кримінологічне планування являє собою процес цілеспрямованої діяльності із розробки плану запобігання злочинності на основі визначених цілей і завдань такого впливу, а також шляхів, засобів і строків їх вирішення, інформаційного, організаційного, методичного та ресурсного забезпечення, передбаченого відповідною програмою.

Ключові слова: прогнозування, планування, програмування, кримінологічна політика у сфері БДР, стратегічне планування в сфері БДР, публічна влада.

The article is devoted to the study of the commission of criminal offenses as a dynamic social phenomenon that rapidly changes in accordance with the changes occurring in society. The current crisis period in the development of Ukraine as an independent state is caused by a number of objective and subjective reasons, both internal and external, and therefore the effectiveness of the fight against crime depends on the degree of scientific support and analytical support at all levels, the intensity of interaction scientists and practitioners of various tangential branches of science in the matter of forming an agreed integrated integrated scientific product. Negative processes and trends occurring in Ukraine require constant scientific monitoring, a deep and detailed study of the criminogenic situation, making appropriate adjustments to the strategy and tactics of crime prevention.

In matters of fighting crime in the state at the current stage of its development, the very process of organizing such activities plays an important role. Currently, when there is a complex of internal and external threats to national security, the organization of crime prevention, as well as the effectiveness of such activities, depend on the analysis of crime.

The effectiveness of the criminological policy of the BDR is influenced by a whole complex of diverse factors - forecasting, planning and programming. The article examines the named stages of the criminological process in detail.

It is noted that from a substantive point of view, criminological planning is a process of purposeful activity for the development of a crime prevention plan based on the defined goals and objectives of such influence, as well as ways, means and terms of their solution, informational, organizational, methodical and resource provision provided for by the relevant program.

Key words: forecasting, planning, programming, criminological policy in the field of RTS, strategic planning in the field of RTS, public authority.

Постановка проблеми. Прогнозування та програмування в кримінологічній політиці – це послідовні, взаємопов’язані етапи прийняття стратегічних рішень, які мають на меті: а) визначити можливі способи запобігання кримінальним правопорушенням; б) на основі перспективної екстраполяції обрати з-поміж них оптимальні (з точки зору ефективності, доступності, ресурсозатратності) варіанти; в) формалізувати та раціоналізувати діяльність щодо їх здійснення. Вплив таких напрямів на стан і перспективи кримінологічної ситуації у сфері БДР та експлуатації автомобільного транспорту є величезним. Саме на цих етапах набувають формального (числового, відсоткового) вираження абстрактні кримінологічні цілі; остаточно окреслюється перелік державних і галузевих пріоритетів; конкретизується зміст організаційно-правових заходів, визначаються їх виконавці, джерела фінансування, строки реалізації. Зрештою, саме на цих етапах кримінологічна політика держави «отримує» правову оболонку, ресурсний базис, інституційний каркас.

Від якості прогнозування, планування та програмування залежать обґрунтованість кримінологічної політики у сфері БДР, її цілеспрямованість, реальність, ефективність. Позаяк, така діяльність в останні десятиріччя ґрунтується на, хибних прогнозах, невірних розрахунках, нездійснених планах, розрізнених і неузгоджених програмах. Підсумок закономірний: кількість кримінальних правопорушень у цій сфері збільшується, автомобільних аварій та їх жертв зростає з року в рік (у 2001 році було зафіксовано 34,5 тис. ДТП з потерпілими; у 2021 – 186 тис. ДТП [2]). Періодичні спади негативної динаміки обумовлені застосуванням разових кардинальних заходів, і не є результатом планомірного, комплексного підходу до вирішення питань транспортної безпеки.

На ефективність кримінологічної політики БДР впливає цілий комплекс різнопланових чинників – прогнозування, планування та програмування. Розглянемо названі етапи кримінологічного процесу детальніше.

Реальність кримінальних загроз обумовила необхідність удосконалення форм та методів запобігання злочинності. У цьому зв’язку на порядок денний поставлено питання про розробку принципово нових підходів до забезпечення комплексного характеру цього виду діяльності, зокрема за рахунок застосування програмно-цільових структур.

Прогнозування в державній політиці – це багатоаспектна діяльність, спрямована на

виявлення перспективних суспільно-значущих проблем та шляхів їх вирішення в інтересах оптимізації управління державно-політичною сферою [3]. Прийняття стратегічних управлінських рішень завжди ґрунтується на передбаченні їх наслідків у контексті загальних економічних, соціальних, культурних та інших процесів. Причому йдеться не про дозвільні припущення чи робочі гіпотези, а про складну науково-дослідну й логіко-конструктивну діяльність, котра охоплює: всебічний аналіз наявних тенденцій; варіантне передбачення розвитку подій; оцінку наслідків планованих рішень; обґрунтування напрямів державного (галузевого) розвитку. Чим вищий рівень науковості прогнозів, тим вони якісніші, а державне планування та управління в цілому – результативніші [4]. Тільки на основі достовірних, науково обґрунтованих прогнозів результати державної політики максимально збігатимуться з її генеральним задумом та стратегічними цілями [5, с. 57–58].

У цьому контексті, варто зазначити, що серйозним недоліком стратегічного планування в сфері БДР є його дискретний характер. Відповідно до чинного законодавства, розробка державних цільових програм та їх концепцій здійснюється за ініціативою публічної влади по мірі актуалізації тих або інших проблем суспільної життєдіяльності [6]. На практиці це означає, що цільові програми (концепції) приймаються не із заздалегідь обумовленою періодичністю, а залежно від низки об’єктивних і суб’єктивних чинників, як-то: існування певної проблеми, наявності політичної волі до її вирішення, слухності соціально-політичної ситуації тощо. Оскільки ж потрібна комбінація «супутніх» чинників має місце далеко не завжди, а шестерні бюрократичного механізму обертаються дуже повільно, – процес переходу від одного плану до іншого (наступного) може тягнутись роками. Тим часом, невирішені проблеми продовжують загострюватись і набувати все більших масштабів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як стверджує Т. О. Гуржій, наприклад, середній часовий «зазор» між прийняттям загальнодержавних цільових програм БДР становить 1,5 року. Перерви в регіональному плануванні інколи досягають 3-х років, в місцевому – 5-ти. І це при тому, що питання забезпечення БДР ані на мить не втрачає своєї актуальності [7].

Системні вади стратегічного планування в сфері БДР зумовлюють дисадаптивність та ірреальність галузевих планів. За браком механізму адаптації до постійних соціально-економічних змін, останні майже ніколи не коригу-

ються, залишаючись у первісному вигляді аж до сплину своєї дії. З одного боку, це ускладнює реалізацію планових заходів, оскільки з часом реальний сценарій їх здійснення починає кардинально різнитись від того, на який вони були розраховані. З іншого – призводить до суттєвих матеріальних (ресурсних) втрат. У ході виконання плану може з'ясуватися недоцільність певного заходу, з'явитися менш затратна альтернатива тощо. Але, будучи жорстко запрограмованим, цей захід все одно продовжує виконуватись, усупереч принципам економії та раціоналізму.

Проблема ефемерності стратегічних планів з питань БДР носить внутрісистемний характер. Списувати цю проблему на кризові явища, складну політичну ситуацію, дефіцит ресурсів тощо, – означає уникати її вирішення по суті. Адже, як зазначають В. П. Горбулін та А.Б. Качинський стратегію руйнують не стільки раптові зміни навколишньої обстановки, скільки нездатність ці зміни передбачити. Основні ризики для стратегії криються всередині неї самої. Не будучи універсальним, гнучким та всебічно обґрунтованим, стратегічний план заздалегідь приречений на провал. Звинувачувати в цьому соціальні, економічні або якісь інші пертурбації, все одно, що перекладати на життя відповідальність за власні помилки – марно й недалекоглядно [8, с. 50].

Перелік недоліків стратегічного планування в сфері БДР можна було б продовжувати й далі. Проте, з огляду на невичерпність фактичного матеріалу (в існуючому механізмі формування галузевих планів дуже складно віднайти бодай одну надійну ланку), обмежимося сказаним. Зауважимо лише, що більшість наявних проблем обумовлена дисфункцією всієї системи державного планування, тож і вирішувати їх потрібно на загальному (міжгалузевому та міжрегіональному) рівні. Але про це – трохи пізніше. Наразі перейдемо до розгляду самого програмно-цільового аспекту кримінологічної політики БДР.

Програмно-цільовий підхід до запобігання кримінальним правопорушенням у сфері БДР є новітнім ефективним засобом організації вказаної системи на основі розумної диференціації правоохоронного потенціалу в рамках окремих регіонів країни. Необхідність саме такого розподілу зусиль обумовлена наступними причинами:

- функціонуванням регіонів як певних автономних та відносно самостійних соціально-економічних систем;
- поглибленням процесів децентралізації влади, надбанням більшої самостійності адміністративно-територіальними утвореннями;

– наявністю територіальних особливостей БДР та злочинності. Так, вітчизняні кримінологи розкрили три закономірності територіального розподілу злочинності: нерівномірність, стабільність, криміногенну диференціацію регіонів [9, с. 31];

– зручністю координації та інтеграції діяльності всіх суб'єктів сектору безпеки, що реалізують програму запобігання кримінальним правопорушенням у сфері БДР в рамках даного регіону.

Кримінологічний прогноз – це ймовірне судження про майбутній стан (рівень, структуру, динаміку) злочинності та її детермінанти, можливості профілактики й інші засоби впливу на злочинність у певний період часу [10].

У свою чергу, в умовах сьогодення, О.О. Титаренко, сформував узагальнене визначення кримінологічного (прогнозного) сценарію зміни стану злочинності, під яким запропонував розуміти послідовний логічний опис альтернативного гіпотетично можливого варіанту трансформації злочинності (його кількісно-якісних показників, детермінаційного комплексу), стану державного впливу на неї у майбутньому (на короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий періоди), який відбиває різні погляди на минуле, теперішнє та майбутнє, а також є підґрунтям для стратегічного планування та програмування в процесі формування і реалізації державної політики у сфері протидії злочинності. Також автором визначено структуру кримінологічного сценарію трансформації злочинності, яка включає в себе наявність таких взаємопов'язаних компонентів: опис та аналіз вихідної ситуації щодо стану злочинності, опис та аналіз факторів/загроз впливу на вихідну ситуацію (опис та аналіз можливих шляхів розв'язання вихідної ситуації), аналіз кінцевої ситуації щодо стану злочинності (альтернативні варіанти трансформації кінцевої ситуації) [11, с. 6–7].

На думку інших, кримінологічне прогнозування – це систематичне отримання інформації щодо можливого стану кримінологічної обстановки, факторів злочинності у майбутньому на основі використання наукових методів та відповідних процедур з метою вироблення або корегування запобіжних заходів у майбутньому. Кримінологічна обстановка є узагальнюючим поняттям, яке вбирає в себе стан злочинності (кількісні та якісні параметри злочинності), криміногенну ситуацію (систему сучасних детермінуючих факторів), стан криміналізації суспільства (стан та динаміку впливу соціальних, економічних, політичних та правових чинників на цей процес),

віктимогенний потенціал (групи ризику), прогнозоване, в майбутньому, ставлення держави та суспільства до злочинних проявів. Особливість кримінологічного прогнозування полягає в тому, що, з одного боку, воно є різновидом соціального прогнозування, а з іншого – однією з галузей юридичного прогнозування. Прогноз злочинності по суті є основою всієї організації протидії злочинності, що здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями. Це важлива складова планомірного запобігання та протидії злочинності, оскільки тільки на основі прогнозу можна вирішувати питання прийняття завчасних рішень щодо впливу на злочинність, а також розвитку системи органів, які реалізують запобіжні та інші заходи щодо протидії злочинності [12, с. 214].

Основними етапами кримінологічного прогнозування є:

- передпрогнозна орієнтація – визначення мети, завдань, гіпотез, часу запобігання тощо;
- збір даних про процеси і явища, які визначають розвиток злочинності і боротьби з нею;
- пошуковий прогноз – визначення можливих варіантів майбутнього розвитку з урахуванням процесів і факторів впливу для окреслення перспективних проблем, що підпадають вирішенню;
- нормативний прогноз – можливості застосування наявних засобів з урахуванням нормативів, які визначають характер, обсяг та структуру заходів, сил і ресурсів;
- оцінка обґрунтованості прогнозів;
- вироблення рекомендацій з оптимізації управління боротьбою зі злочинністю й умов цієї боротьби [11].

Кримінологічне прогнозування дозволяє: а) попередити суспільство і державу про можливі варіанти розвитку криміногенної ситуації в країні у майбутньому; б) здійснити належне планування боротьби зі злочинністю і розробити заходи, спрямовані на її запобігання; в) сприяти розробленню спеціальних програм для вирішення соціально-економічних проблем суспільства; г) вирішити питання про законодавче забезпечення тих чи інших суспільних відносин, внесення змін чи доповнень до чинного законодавства, яке регламентує різноманітні сфери суспільного життя; ґ) провести обґрунтовану кримінологічну експертизу необхідних законопроектів чи інших нормативно-правових актів; д) виявити можливі позитивні і негативні наслідки заходів запобігання злочинності, окремих її форм, груп чи видів злочинів [13, с. 172].

Злочинність у сфері БДР необхідно прогнозувати, передбачати. Масштабність про-

блем запобігання кримінальним правопорушенням, динамізм обстановки, різноманіття процесів і явищ, пов'язаних з відтворенням злочинності та її проявами в соціальному житті, зумовлюють актуальність комплексного прогнозування розвитку ситуації. Без цього неможливо досягти точності і своєчасності у визначенні цілей і завдань у сфері БДР, їх співвідношення і пріоритетів; неможливо встановити необхідні обсяги та інтенсивність заходів запобігання, кримінально-правового, адміністративного, а також кримінально-політичного впливу на протиправність. Актуальність прогнозування у сфері БДР зумовлена ще й тим, що, по-перше, з'явилася яскраво виражена соціальна потреба удосконалення кримінально-правових, кримінальних процесуальних основ запобігання кримінальним правопорушенням; по-друге, стало очевидним, що сучасні масштаби злочинності детермінують створення державної системи комплексного спостереження, аналізу і прогнозу у сфері БДР.

Загалом, як уявляється, необхідне створення «ситуаційних кримінологічних центрів» на базі Національної поліції України. Завдання таких центрів – узагальнення зібраної криміногенної інформації та її аналіз, накопичення заходів кримінологічного прогнозування й побудова можливих кримінологічних моделей розвитку злочинності та комплексних цільових планів її запобігання. Головна їх функція – динамічне моделювання, яке дозволить прогнозувати можливі криміногенні наслідки різних варіантів розвитку окремих видів кримінальних правопорушень, у тому числі й у сфері БДР (комплексний аналіз стану дорожньо-транспортної безпеки; прогноз стану БДР та кореляційні соціально-економічні показники в довгостроковій перспективі; генерація системи запобіжних заходів, спрямованих на підвищення БДР; побудова кримінологічних моделей стану БДР; оперативність розрахунків, достовірність їх результатів). Кримінологічний аналіз та прогноз, які можуть бути надані ситуаційним кримінологічним центром, допоможуть правоохоронним органам всебічно володіти складною криміногенною ситуацією, створити умови щодо майбутнього ефективнішого запобігання кримінальним правопорушенням та забезпечення національної безпеки країни.

Виходячи з того, що цілепокладання, орієнтація на досягнення певного бажаного результату в боротьбі зі злочинністю є об'єктивною, нагальною потребою, у системі комплексного програмно-цільового забезпечення соціального та економічного розвитку регіону запобі-

гання кримінальним правопорушенням може бути відособлена в якості самостійної підсистеми саме на основі цільової настанови. І саме програма запобігання злочинності може стати найбільш оптимальною та прогресивною організаційною формою такої настанови.

Державне програмування сьогодні і на перспективу виступає як засіб, який спрямовує процес запобігання кримінальним правопорушенням до певної мети. Сучасний стан державного програмування запобігання кримінальним правопорушенням характеризується наявністю проблем теоретичного та прикладного характеру, які знижують якість даної кримінологічної діяльності та потребують свого комплексного вирішення, зокрема і у сфері БДР.

Висновки. Таким чином, програмування запобігання злочинності є ієрархічною багатоцільовою системою, елементи якої об'єднуються загальними перспективними цілями, завданнями і принципами. Інша справа, що не скрізь повною мірою розвинені всі її елементи, не скрізь ця система сформувалась повністю і часом трапляється таке, що складаються загальні програмні документи, що не мають цільової спрямованості. Однак ми повинні ще раз підкреслити, що не можна вважати повною мірою розвиненим програмування, не маючи системи супідрядних рішень різного рівня в системі. Очевидно, що комплексна програма

в державі, місті, області. не досягне своїх цілей без опори на рішення районного рівня, правоохоронних органів, плани забезпечення БДР правопорушень на визначених територіях. Роль і значення такого зв'язку величезні, оскільки саме вони покликані зв'язати цілі, можливості і засоби різних рівнів програмування та різних суб'єктів запобігання в єдиний комплекс.

Кримінологічне цільове програмування – це технологія розробки комплексу взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем запобігання кримінальним правопорушенням, що здійснюється з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджена за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням. Ключовим моментом такої діяльності є: ідентифікація та систематизація стратегічних цілей; розробка інтегральної системи запобіжних заходів, спрямованих на їх досягнення; побудова чіткого алгоритму реалізації запланованих заходів запобігання (з попереднім визначенням виконавців, джерел та обсягів фінансування); максимальна визначеність планових параметрів, критеріїв, показників; наявність механізмів контролю й відповідальності за досягнуті результати. Таким чином, кримінологічне цільове програмування характеризується комплексністю, багатопараметричністю, алгоритмікою, прикладною спрямованістю та імперативністю.

Література:

1. Титаренко О. О. Державне програмування протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Промарт, 2019. 698 с.
2. ДТП в Україні: скільки людей травмується і гине на дорогах. *Слово і діло*. 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/21/infografika/suspilstvo/dtp-ukrayini-skilky-lyudej-travmuyetsya-hyenedorohax>
3. Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, Ю. Ф. Іванов. Київ : Вид. Паливода А. В., 2008. 292 с.
4. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / Кальман Олександр Григорович. НЮАУ ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 433 с.
5. Інформаційна складова державної політики та управління: монографія / С. Г. Соловйов та ін.; заг. ред. Грицяк Н. В.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, каф. інформ. політики та електрон. урядування. Київ : К.І.С., 2015. 320 с.
6. Закон України Про державні цільові програми : прийнятий 18 берез. 2004 р. № 1621-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>
7. Гуржій Т. О. Адміністративно-правові проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні : монографія. Кіровоград : Тимченко, 2010. 440 с.
8. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ : НІСД, 2010. 288 с.
9. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків : НЮАУ ім. Я. Мудрого, 1996. 38 с.
10. Кримінологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка 2009. 312 с.
11. Титаренко О. О. Теорія та практика державного програмування протидії злочинності в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2020. 40 с.
12. Кримінологія : підручник / за заг. ред. В. В. Чернея та О. М. Джужі. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 612 с.
13. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.

14. Рудик М. М. Генеза нормативно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Деліктологія* : монографія. під загальною редакцією І. М. Копотуна, С. В. Петкова, Р. Поліан / Куновіце : Академія ГУСПОЛ. 2021. Т. 5.

15. Rudyk, Mykola (2022). GENESIS OF NORMATIVE AND LEGAL PROVISION OF ROAD SAFETY: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE. Social and Human Sciences. *Polish-Ukrainian scientific journal* (<https://issn2391-4165.webnode.com.ua/>), 01(33). URL: <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/202212.html> (accessed 29 January 2022).

16. Mykola Rudyk. Factors of Volitional Attributiveness of the Legal Transaction based on International Experience. *Cuestiones Políticas*. Vol. 40, No 75(2022).

17. Mykola Rudyk. The Role of the Number of Detected Criminal Offenses in the Police Performance Indicators System. *Cuestiones Políticas*. Vol. 40, No 73(2022).

References:

1. Tytarenko O. O. Derzhavne prohramuvannia protydii zlochynnosti v Ukraini : monohrafiia. Kharkiv : Promart, 2019. 698 s.

2. DTP v Ukraini: skilky liudei travmuietsia i hyne na dorohakh. *Slovo i dilo*. 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/21/infografika/suspilstvo/dtp-ukrayini-skilky-lyudej-travmuyetsya-hyne-dorohax>

3. Dzhuzha O. M. Kryminolohiia : navch. posib. / O. M. Dzhuzha, Yu. F. Ivanov. Kyiv : Vyd. Palyvoda A. V., 2008. 292 s.

4. Kalman O. H. Zlochynnist u sferi ekonomiky Ukrainy: teoretychni ta prykladni problemy poperedzhennia : dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08 / Kalman Oleksandr Hryhorovych. NIuAU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2004. 433 s.

5. Informatsiina skladova derzhavnoi polityky ta upravlinnia: monohrafiia / S. H. Soloviov ta in. ; zah. red. Hrytsiak N. V.; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy, kaf. inform. polityky ta elektron. uriaduvannia. Kyiv : K.I.S., 2015. 320 s.

6. Zakon Ukrainy Pro derzhavni tsilovi prohramy : pryiniaty 18 berez. 2004 r. № 1621-IV. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>

7. Hurzhii T. O. Administratyvno-pravovi problemy zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu v Ukraini : monohrafiia. Kirovohrad : Tymchenko, 2010. 440 s.

8. Stratehichne planuvannia: vyrishennia problem natsionalnoi bezpeky: monohrafiia / V. P. Horbulin, A. B. Kachynskiy. Kyiv : NISD, 2010. 288 s.

9. Shakun V. I. Urbanizatsiia i zlochynnist v Ukraini : avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo» / V. I. Shakun. Kharkiv : NIuAU im. Ya. Mudroho, 1996. 38 s.

10. Kryminolohiia : navch. posib. / O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych, O. H. Kolb ta in. ; za zah. red. prof. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Atika 2009. 312 s.

11. Tytarenko O. O. Teoriia ta praktyka derzhavnoho prohramuvannia protydii zlochynnosti v Ukraini : avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo». Kharkiv, 2020. 40 s.

12. Kryminolohiia : pidruchnyk / za zah. red. V. V. Chernieia ta O. M. Dzhuzhi. Kyiv : FOP Maslakov, 2020. 612 s.

13. Kryminolohiia : pidruchnyk / V. V. Holina, B. M. Holovkin, M. Yu. Valuiska ta in.; za red. V. V. Holiny, B. M. Holovkina. Xarkiv : Pravo, 2014. 440 s.

14. Rudyk M. M. Heneza normatyvno-pravovoho zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid. *Deliktologhiia* : monohrafiia. pid zahalnoi redaktsiieiu I. M. Kopotuna, S. V. Pietkova, R. Polian. Kunovitse : Akademiia HUSPOL. 2021. T. 5.

15. Rudyk, Mykola (2022). GENESIS OF NORMATIVE AND LEGAL PROVISION OF ROAD SAFETY: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal* (<https://issn2391-4165.webnode.com.ua/>), 01(33). URL: <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/202212.html> (accessed 29 January 2022).

16. Mykola Rudyk. Factors of Volitional Attributiveness of the Legal Transaction based on International Experience. *Cuestiones Políticas*. Vol. 40, No 75(2022).

17. Mykola Rudyk. The Role of the Number of Detected Criminal Offenses in the Police Performance Indicators System. *Cuestiones Políticas*. Vol. 40, No 73(2022).

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

Випуск 2 (62), 2022

Засновано 2001 року
Видання виходить 6 разів на рік

Коректор *В. В. Ізак*
Комп'ютерне верстання *А. О. Марєєва*

Підписано до друку 27.10.2022 р. Замовлення № 0223/120
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,02.
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім "Гельветика"
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.